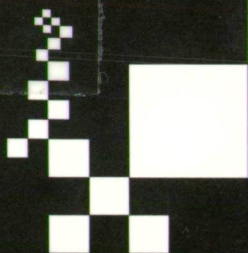

SZTE Egyetemi Könyvtár
Egyetemi Gyűjtemény

1

HELYBEN
OLVASHATÓ

Kisebbségszociológia

Szerkesztette: Pászka Imre és Szűcs Norbert

**Kisebbségszociológia
1990 – 2002**

SZTE Egyetemi Könyvtár
Egyetemi Gyűjtemény

1

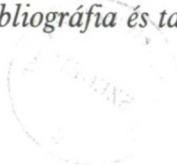
HELYBEN
OLVASHATÓ

8 193/20

Kisebbségsszociológia 1990–2002

Bibliográfia és tanulmánygyűjtemény

Szerkesztette: Pászka Imre és Szűcs Norbert

Szociológia TDK

BELVEDERE

Szeged, 2003

A kötet megjelenését támogatta az Oktatási Minisztérium
2002/2003. TDK, Tehetséggondozási Programja
és a DKMT Eurorégió Ifjúsági Szövetsége

Borítóterv

PÁSZKA CSANÁD ZOLTÁN

Tipográfia és tördelés

ZÉKÁNY KÁROLY ÖDÖN

SZTE Klebelsberg Könyvtár

Korrektúra

MÁTRAI JENŐ

J001274218

Kiadta a Belvedere Meridionale

6756 Szeged, Hattyas sor 10.

(+36) 62 / 544-759

www.belvedere.meridionale.hu

szerk@belvedere.meridionale.hu

belvedere@jgytf.u-szeged.hu

Felelős kiadó: DR. SZEGFÜ LÁSZLÓ

Kiadóvezető: JANCÁK CSABA

ISBN 963 86387 9 6

© Pászka Imre – Szűcs Norbert, 2003

© Belvedere Meridionale, 2003

Tartalom

Előszó	7
NAGY TERÉZIA: Az ifjúsági szubkultúrák az ezredfordulón	
A rendszerváltás utáni magyar szakirodalom áttekintése	9
Bevezetés	9
Mi az ifjúság?	9
Kultúra? Szubkultúra? Ellenkultúra?	10
Szubkultúra vagy deviancia?	12
A szubkulturális karrier	12
Ifjúság a változó gazdasági, társadalmi, kulturális térben	13
Az ifjúság rétegei	13
Függés és függetlenedés	14
Jövőkép	14
A fogyasztói szokások megváltozása	15
A szubkulturális térben való részvétel vizsgálatai	16
<i>A változó szabadidős, szórakozási lehetőségek</i>	<i>16</i>
<i>A szabadidő eltöltése</i>	<i>17</i>
<i>Sport</i>	<i>17</i>
<i>Szórakozás</i>	<i>17</i>
<i>Szenvedélyek</i>	<i>18</i>
<i>Érték- és életmód-preferenciák</i>	<i>19</i>
<i>A szubkulturán belüli és az azon kívüli trendiség</i>	<i>19</i>
<i>A természet és lélek, mint központi érték</i>	<i>20</i>
<i>Ellenvilág-konstrukciók</i>	<i>20</i>
Összefoglalás	21
Felhasznált irodalom és ajánlott bibliográfia	22
BARANYAI KLÁRA – KOMÁROMI ZSUZSA: Szexuális kisebbségek	31
Homoszexualitás	31
<i>A homoszexualitás rövid története</i>	<i>31</i>
<i>Szexuális deviancia vagy szubkultúra?</i>	<i>33</i>
<i>A homoszexualitással összefüggő kutatások</i>	<i>45</i>
Leszbikusság	49
<i>A lesbianizmus rövid története</i>	<i>49</i>
<i>Leszbikus identitás és szervezetek Magyarországon</i>	<i>41</i>
<i>Kutatások, felmérések</i>	<i>42</i>
Jogi kérdések	43
Összefoglalás	46
Felhasznált irodalom és ajánlott bibliográfia	46
NAGY GÁBOR DÁNIEL: Szociológiai elemzések, főbb kutatások,	
elméleti alapvetések a magyar zsidóság helyzetéről 1990-től napjainkig	49
Bevezetés	49
Antiszemizmus	49
<i>Az antiszemizmus történeti aspektusból – a történeti-kulturális érvelés</i>	<i>51</i>

<i>Az antiszemitizmus mint az individuuum pszichológiai szükséglete</i>	51
<i>Az antiszemitizmus mint politikai ideológia</i>	52
<i>Antiszemitizmus Magyarországon a rendszerváltás után</i>	52
<i>Empirikus antiszemitizmus-kutatások Magyarországon a '90-es években</i>	52
Asszimiláció, identitás	56
Karády Viktor társadalomtörténeti-történetszociológiai munkássága	58
Gyurgyák János összefoglalója a zsidókérdésről Magyarországon	59
<i>A magyar antiszemitizmus eszmétörténeti keretei Gyurgyák János nyomán</i>	59
Befejezés	60
Felhasznált irodalom és ajánlott bibliográfia	61
SZÜCS NORBERT: A cigányság szociológiai szakirodalma	
a rendszerváltás utáni Magyarországon	65
Bevezetés	65
A magyarországi cigány kutatások története	66
<i>Az első cigányösszeírások</i>	66
<i>A cigánysággal foglalkozó első tudományos művek</i>	67
<i>Az „első ciganológus triász”</i>	67
<i>A „második ciganológus triász”</i>	68
<i>A szociológiai kutatások története</i>	69
Szociológiai kutatások az 1990-es években	71
<i>A Szociológiai Intézet 1993. évi felmérése</i>	71
<i>A magyarországi cigányság lélekszámával foglalkozó egyéb felmérések az 1990-es évek elején</i>	72
<i>A magyarországi cigányság differenciáltsága</i>	74
<i>A cigányság területi szegregációjával kapcsolatos vizsgálatok</i>	77
<i>A magyarországi cigányság iskolázottsága</i>	81
<i>Foglalkoztatás és jövedelem</i>	85
<i>A cigányok és a bűnözés</i>	89
<i>Szociálpszichológiai kutatások</i>	92
Összegzés	93
Felhasznált irodalom és ajánlott bibliográfia	95
NAGY JUDIT – VARGA ANDRÁS: A határon túli magyarok	
szociológiai szakirodalma a rendszerváltás utáni Magyarországon	107
Bevezetés	107
Fogalmi keretek	107
Demográfiai eredmények	111
Interetnikus kapcsolatok	115
Nyelv és identitás	117
Oktatás, művelődés	120
Összegzés	123
Felhasznált irodalom és ajánlott bibliográfia	125
Abstracts	142

Előszó

A kötet szerzőinek célja az volt, hogy áttekintsék az 1990-2002 közötti időszak kisebbségsszociológiai kutatásainak legfontosabb hazai eredményeit: paradigmáit, polémiait, megállapításait. Ilyen értelemben vállalkozásuk összegző kísérletnek is tekinthető, noha elsősorban a magyar nyelven, Magyarországon megjelent publikációk kerültek feldolgozásra az adatgyűjtés során. A dolgozatokat ajánlott bibliográfia egészíti ki.

Egy hasonló tematikájú kötet írói kétféle problémával szembesülhetnek: túl sok vagy túl kevés szakirodalom áll rendelkezésükre. A szerzők mindkét típusú nehézséget megtapasztalhatták. Például a szexualitással foglalkozó írások között kevés a valóban tudományos igényű szociológiai munka, s a zsidóságról szóló szakirodalom sem bővelkedik az empirikus kutatásokban. A szubkultúrákkal, a cigánysággal vagy a határon túli magyarsággal foglalkozó tanulmányok összeállítása során viszont éppen a bőséges irodalom okozta a munka nehézségét, szelektív és kritikai attitűdöt követelve a szerzőktől.

A kötetet elsősorban a kisebbségsszociológiai témák iránt érdeklődő felsőoktatási hallgatóknak ajánljuk, akik a dolgozatokban támpontokat, ötleteket találhatnak a rendszerváltozást követő időszak eredményeinek a vizsgálatához. Elmélyültebb érdeklődés esetén a bibliográfia nyújthat számukra hasznos útmutatót.

A könyv szerzői a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Szociológia Tanszékének hallgatói, a Tudományos Diákkör tagjai. A kiadvány megjelenését az Oktatási Minisztérium 2002/2003. akadémiai évre szóló Tehetséggondozási Programja támogatta. Köszönjük Mátrai Jenő hasznos észrevételeit, aki korrektorként segítette munkánkat!

A szerkesztők

Nagy Terézia

Az ifjúsági szubkultúrák az ezredfordulón A rendszerváltás utáni magyar szakirodalom áttekintése

Bevezetés

Az ifjúsági szubkultúrák vizsgálatai különböző szempontokat helyeztek a homlokterükbe, és szinte kivétel nélkül mindegyikről elmondható, hogy érzékenyen reagáltak az ifjúság attribútumaira. Legyen szó akár a domináns kultúrához adaptálódott fiatalokról, akár a deviánsnak nevezett csoportokról, vagy oktatásról, szórakozásról, kapcsolatokról, viselkedésmintáról, a kutatók jól érzékelték, hogy a fiatalok megismerése a jövő felnőtt generációinak előképét jelentheti. Éppen emiatt az „előkép” miatt fontos az ifjúság kultúrájának, az ifjúsági szubkultúráknak a megismerése.

Az ifjúság ugyanakkor jól közvetíti a társadalom állapotát is: problémaérzékeny korcsoport, s a helyzetébe való belenyugvás még hiányzik belőle. A politikai, gazdasági, társadalmi problémák mérőműszere lehet az ifjúsági csoportok értékpreferenciáinak megismerése.

Más társadalomtudományokkal szemben, amelyek az ifjúsági csoportok deskripciójára törekedtek, a szociológus kutatók elsősorban problémaorientált kutatásokat végeztek körükben. Az iskolai hallgatók között iskoláról, oktatásról, itt és máshol a szórakozásról, drogfogyasztásról kérdezték a fiatalokat. Vizsgálták a magatartászavarokat, az identitást, a sztereotípiákat éppúgy, mint a gazdasági és társadalmi helyzetüket, jövőképeket.

Tanulmányomban az ifjúsági szubkultúrák magyar szakirodalmát tekintem át a rendszerváltástól napjainkig, több szempontot kiemelve. Elsősorban a szociológiai szakirodalmat veszem sorra, de ahol a téma megkívánja, ott utalok más szaktudomány – így a pszichológia, a kulturális antropológia és a néprajz – vonatkozó kutatásaira és eredményeire, valamint fogalomhasználatára. Minthogy ifjúsági szubkultúrákról lesz szó, az ifjúságot általánosságában vizsgáló témákat csak érinteni kívánom, a szubkulturális léttel foglalkozókat fogom részletesebben bemutatni.

Mi az ifjúság?

Az ifjúság, mint önálló kategória¹ a posztindusztriális társadalmakban jelenik meg. Általában azok a 18-19 és 29-30 év közötti fiatal felnőttek sorolhatók ide, akik már több szempontból függetlenedtek a felnévelő/kibocsátó családjuktól,

¹ Ld. mindehhez Vaskovics (2000) és mások terminusait.

habár a családi transzferszolgáltatásokkal még élnek. A közös fedél alól kikerültek, vagy szándékukban áll kikerülni onnan. Önálló döntéseket hoznak, s annak eredményeit vállalják.

A különböző megközelítések még kiemelik a gyermekkor és a családfenntartó felnőttkor közötti átmenetiséget, az individuum elnyújtott leválási időszakát. Az ifjúság jellemzésére lentebb még lesz módunk, de összefoglalva: az ifjúságot a tanulással, vagy éppen a munkavállalás megkezdésével jellemzik, amely mellett fontos attribútumukként (mind a fiatalok, mindpedig a kutatók szempontjából), a szórakozást, a kikapcsolódást tekintik.

A kutatók többsége az azonos kulturális tereken megjelenő, a fenti korosztálynál fiatalabbakat (15-16 éveseket) is vizsgálatuk alanyává teszi. Ezt a hasonló kulturális magatartás, a fogyasztói és szabadidős tevékenységekben való analógia (vagy azonosulás) is indokolja.

Kultúra? Szubkultúra? Ellenkultúra?

Néha a területet kevésbé ismerők, az ifjúság homogén kultúrájáról beszélnek, amely a domináns kultúrától való eltérő motívumokban manifesztálódik. Ugyanakkor jól látható, hogy egységes kultúráról nem beszélhetünk.

Nem beszélhetünk erről azért, mert a sok értékpreferencia mentén szerveződve sokszínű a kép. Sokféle identitás és sokféle identitásjegy jellemzi e korcsoportot. Azonban az, hogy e csoportkultúrák szubkultúrák, ellenkultúrák vagy alternatív kultúrák, az jórészt az egyes csoportok leírásával, megismerésével érhető tetten.

A kultúra univerzumán belül sokféle szubkultúra található, amelyek nincsenek sem egymástól, sem a domináns kultúrától elszigetelve. Sajátos életvitel, értékrendszer, idea, viselkedési szabály és norma képezi mindegyik alapját, ezek által térnek el egymástól.² Ez által a kultúrában belül elkülöníthető kultúrákról van szó, vagyis szubkultúrákról beszélünk. (Rácz J. 1998. 136-139.)

A szubkultúrák a valahová tartozás igényét szolgálják, lehetőséget adnak az önazonosságra, a mi-tudat megélésére. A valahová való tartozás és az azzal párhuzamosan jelentkező vágy a kiemelkedésre, párhuzamosan jelenik meg bennük: a szubkultúrák lehetőséget jelentenek a másság kifejezésére és nem kevésbé a csoporton belüli karrierre.³

² Koković, Dragan (2000) Kultúra, szubkultúra, ellenkultúra. www.symposion.org.yu/archivum/28-29/04.html. A szerző tanulmányában érzékletesen különíti el a kultúra és szubkultúra fogalmait. (A jegyzetekben való hivatkozást elsősorban akkor használom, ha a hivatkozott szakirodalom nem képezi részét a rendszerváltás utáni magyar bibliográfiának. – N.T.)

³ Rácz József (1989) Ifjúsági szubkultúrák és fiatalok „devianciák”. Magyar Pszichiátriai Társaság, Budapest. 25 p. és Lachmann, Richard (1998) Graffiti - karrier és ideológia. In: Bíró Judit (szerk.): Devianciók. Válogatott tanulmányok. Új Mandátum Könyvkiadó. 232-252 p.

Másságról is szó van: a valahová tartozás és a valahová nem tartozás határainak megvonásáról. A csoportmásságban lehetőség van a (szub)kulturális válaszok kidolgozására és alkalmazására, mely válaszok a domináns kultúra válaszainak alternatívájaként jelentkeznek. (Rácz J. 1998. 72.) A csoport tagjai (a szubkultúra résztvevői) mintegy vonatkoztatási csoportként jelennek meg. A csoport rendelkezik egy jól strukturált, előhívható válaszrendszerrel, amely értékekből, értékekből, előítéletekből és hagyományokból építkezik. (Hoppál M. 1998. 155.)

E szubkulturális modellek úgy jönnek létre, hogy a hasonló problémával rendelkező, egymással interakcióban álló egyének belső normát alakítanak ki vagy alkalmazkodnak egy normához. Tagjaik között csoportszolidaritás van, a csoporton belül olyan belső klíma jön létre, amely az együttműködést segíti a csoporton belül, kifelé pedig ellenséges vagy zárt.⁴

A belső klíma fenntartásával a csoportok játékszabályokat, normákat hoznak létre, amelyek in-group szinten elfogadhatók. Néha sérthetik a domináns társadalmi normát, máskor viszont szabályozottabbak annál.

A szubkulturák sajátos szimbólumrendszerrel bírnak, ezek megfejtése a szubkulturán belüli kódokkal lehetséges. Ilyen szimbólumrendszer az identitásjegyek viselése, a gesztusok és maga a nyelv is. Mindezek organikusak és kontextuálisak egyszerre; a környezetre visszahatók (reflexívek). Ugyanakkor dinamikusak is, minthogy szűk kódjaikat cserélni kényszerülnek néha a csoportok, mert azáltal, hogy nem elszigeteltek, folyamatos a kulturális minták és kódok átszivárgása a szubkulturák között valamint a szubkulturák és a domináns kultúra között.

A csoportok a szükségleteik kielégítésén túl (de néha azon belül is) presztízs-javakat fogyasztanak, amelyek értéke a csoportmezőn belül normalizált, míg a kortárs vagy az általános kultúra mezején más-más értéket kaphat. Ez a presztízs-érték határozza meg a kulturális értéket, a kulturális fogyasztást és részben az általános fogyasztást is. A fogyasztás célobjektumaihoz való hozzáférés lehetőségeire lentebb térünk ki.

A szubkulturák, mint a többségi társadalmon belül jól elkülöníthető kisebb csoportok, rendelkeznek a fentebbi sajátságokban egy-egy specifikus jelleggel. (Rácz J. 1998. 51-53.)

Az ifjúság magáévá teszi – szocializációja révén – az általános, domináns kultúra sajátságait. Szubkulturákhoz való adaptálódása során azonban specifikus kulturális mintákat sajátít el, amelyek a fentebbi dimenziókban sajátos (szubkulturális) jellemzőket öltenek.

Az ellenkulturák a szubkulturák szintjén jelennek meg, de olyan értékeket artikulálnak, amellyel szembefordulnak a domináns társadaloméval.

⁴ Brewer, Marilynn B. (1998) A saját csoport iránti elfogultság és a minimális csoportközi helyzet: egy kognitív - motivációs elemzés. In: Hunyady György – David L. Hamilton – Nguyen Luu Lan Anh: A csoportok percepciója. Akadémiai Kiadó. 49-72 p.

Szubkultúra vagy deviancia?

A kilencvenes években a devianciadiskurzussal párhuzamosan megerősödött a szubkultúrák létezéséről szóló párbeszéd. Felmerült a kérdés, hogy a deviánsnak (itt csupán „eltérőnek”) minősített csoportkultúrák kultúráknak s azon belül szubkultúráknak tekintendők-e, avagy deviáns magatartásformák együttesével bíró csoportokról van szó?

A szubkultúrák, mint kísérleti problémamegoldó modellek értékelése, azaz jó vagy rossz minősítése a kutató kontextuális helyzetétől függ. Éppen ezért helytelen valamit deviánsnak ítélni. Mindenesetre az a fajta devianciaértelmezés, amely a „normális” és „nem normális” felosztást a többségi konszenzus, szociális konstrukció alapján határozza meg, arra a feltételezésre épít, hogy létezik egy közmegegyezés.⁵

A köznormák a szubjektum intimitását védik, és nem terjednek ki az élet minden területére, mint a tradicionális társadalmakban. Az egyes élethelyzetekre kidolgozottak, de másokra nem. A tradicionális társadalmakkal szemben, ahol egyetlen közösség része volt az egyén, most sok szerepben jelenik meg, s az azokban alkalmazható normákkal rendelkezik. Alapvetően az a szabály, hogy nincs általános szabály addig, míg az mások érdekeit nem sérti. Ez a fajta normafelfogás azt is magában foglalja, hogy a deviancia fogalma meghaladottá vált, csak bizonyos korlátok között alkalmazható.

A szubkulturális karrier

A deviáns karrier – vagyis, a fentieket posztulálva, a szubkulturális karrier – a szubkultúra előterébe való belépéssel kezdődik. Előzményeként a valahová tarozás igényét kell feltételeznünk, amely lehetőségeit figyelembe véve irányul egy adott kulturális minta felé. (ld. Nagy T. 2001; Rácz J. 1998) Ez a lehetőség jelentheti az egyén társadalmi helyzetét és a látóhatárán belül felkínálkozó lehetőségeket egyaránt. A szubjektum a választásával kezd el integrálódni egy szubkulturális modellbe. Az integrálódással párhuzamosan megindul egyéniségéhez alkalmazkodóan a modell alakítása, s ezzel párhuzamosan az elismertségre való igény. Sokszor úgy is felfoghatunk egy belépést, mint alternatív státusz/presztízs keresést, a karrier a csoporton belül tehát ez esetben már eleve feltétele a belépésnek.

Azonban, legyen bármilyen indítéka is a karrierre, az arra sarkallja az egyént, hogy a szubkultúrán belül kiemelten fontosnak értékelt anyagi vagy szellemi javakat birtokolja. Ennek bekövetkeztétől várja az általa elvárhatónak vélt elismertséget.

A szubkultúrák cselekedetüket nem a domináns társadalomban normalizált-

⁵ Rácz, 1989. i.m. 35 p.

hoz igazítják – minthogy itt most nem ellenkultúrákról van feltétlenül szó –, nem is az attól való eltéréshez igazodnak. Sokkal inkább a belső normákhoz alkalmazkodnak. Ezzel párhuzamosan az is megállapítható, hogy nem devianciájukban akarnak kitűnni a többségi társadalomban, hanem a szubkultúrán belül, mégpedig az ott preferált tevékenységekkel.

Ez elméleti síkon azt jelenti tehát, hogy a csoportnorma határozza meg, mi karrier és mi nem, továbbá annak mértékét. E szerint kapnak az egyének a csoporton belül az elismertségből. Az, hogy ez összefügg egy, a domináns társadalomban nem normalizált tevékenységgel s annak negatív megítélésével, nem véletlenszerű, de a karrier elsősorban a vonatkoztatási csoport függvénye, tehát annak belső értékei szerint kell megítélnünk.

A szubkulturális karrier más értéksíkon mozog, mint a domináns társadalomban befutható karrier, ugyanakkor ez nem feltétlenül jelenti, hogy deviánsnak tekintendő.

Ifjúság a változó gazdasági, társadalmi, kulturális térben

A rendszerváltást követő években megváltozik a gazdasági, társadalmi és kulturális környezete a gyermekkorból a felnőttkor felé haladó ifjúságnak. A piaci átalakulás, a bizonytalan munkalehetőségek, a megváltozó értékrend felértékeli a képzettséget. Ezzel párhuzamosan tehát megnő az igény az oktatásban való – minél hosszabb ideig tartó – részvételre. A kormányzati intézkedések is arra irányulnak, hogy minél több fiatalat benntartsanak az oktatásban – ezzel is csökkentve a potenciális kínálatot a munkaerőpiacon.

Ez két dolgot eredményezett. Egyrészt az oktatásban való részvétel nőtt, s a munkaerőpiacon való megjelenés részben vagy egészében későbbi időszakra tolódott ki. Később kezdődik nemcsak a munkavállalás, hanem a családalapítás, gyermekvállalás időszaka is. Azaz megnő a posztadoleszcens kor szerepe, s mindennek következményeként kulturális változások is bekövetkeznek.

Az ifjúság rétegei

Az ifjúság éppúgy részese a társadalomnak, mint bármely más korosztály. Az ifjúság a kibocsátó családja révén különböző társadalmi rétegekhez tartozik, a vizsgálatoknak is figyelembe kell vennie ezeket az eltéréseket. Míg korábbi évtizedekben nagy hangsúly helyeződött a munkásosztálybeli fiatalokra, addig most a középiskolában, egyetemeken tanuló fiatalok a hasonlóan fókuszált terület.⁶

⁶ Az oktatásból kikerült, de hasonló korú fiatalok esetlegesen a vizsgáldóságok területén kívül maradnak.

A különböző társadalmi rétegekből kikerülő fiatalok más és más lehetőségekkel szembesülnek, s így más és más szubkulturális mezőbe kerülhetnek be. A fiatalok a lehetőségeiket felismerve elfogadják azt, vagy ellenállnak. Az ellenállás megnyilvánulása lehet drasztikus, a társadalmi igazságtalanságokat megfogalmazó ellenkultúrákba való tömörülés. De lehet a domináns társadalom által elfogadott is: így a kiemelkedés úttaként választhatják a tanulást, az üzleti életben való részvételt... Ennek megfelelően – bizonyos értékorientációt preferálva – választanak szubkulturális közeget s ezzel együtt (szub)kulturális cselekvési módokat. Az ifjúság rétegeire orientált kutatások, konklúziók nem a választott szubkultúrák felől, hanem a kibocsátó társadalmi réteg felől közelítenek. Így lesz a Sziget-fesztivál a „középosztály szigetévé” a vizsgálatok eredményének összegzéseképp (Gábor K. kutatásai). Más rétegek különböző szubkultúrákhoz találhatnak el, egymástól eltérő szórakozási formákat választanak.

Függés és függetlenedés

A posztadoleszcens korszak a függés és függetlenedés kettősségét hordozza. A kibocsátó családtól való anyagi és pszichés függés mellett megjelenik a szabadidő eltöltését tekintve a függetlenségre való törekvés. Ez kiteljesedik a munkavállalással, az önállósodás lépcsőjén való előrehaladással – így az önálló élet, önálló lakás, teljes öneltartás lépcsőfokain való haladással. (Ld. Vaskovics L. 1993 és 2000.)

Az ifjúkor megnyúlása szinte a felelősségvállalás kitolódását jelenti – a házasságkötés, gyermekvállalás pl. átkerül későbbi életkorra. Többen felhívták a figyelmet arra, hogy míg a fiziológiai érettség korábbi életkorra tevődött át, a pszichében bekövetkező érettség egyre későbbre tolódik. A játék, a világgal való ismerkedés időszaka nyúlik meg, ha már nem is gyermekként, de még nem felnőttként.

A fiatalok anyagi helyzete is megváltozott. Ha a munkaerőpiacon nem is jelennek meg, fizetőképességük jobb, mint a korábbi generációk fiataljaié, éppen ezért a piacon jelentős célcsoporttá váltak. S minthogy nem terheli őket a családi felelősség, azonban rendelkeznek jövedelemmel – összességében mondhatnánk: anyagilag részben függetlenedtek -, a nem létfenntartási fogyasztásuk is jelentős. Az oktatásban való huzamosabb jelenlétük a felelősségvállalás kitolódását is jelenti, fogyasztásuk ennek következtében sokkal inkább a nem létfenntartási, presztízsértékű, rekreációs fogyasztás körébe tartozik. (Ld. még A fogyasztói szokások megváltozása fejezetben.)

Jövőkép

Az ifjúság jövőképeinek vizsgálatát több kutatás is kérdéskörébe vonta. A munkavállalás, a gyermekvállalás, a párkapcsolatok és a deviáns viselkedésminták vizs-

gálata során vették számba.⁷ A reménytelen jövő és a realitásokon is túlmutató, optimista jövő között sokféle színben pompázik az ifjúság jövőképe. A sokszínűség feltehetőleg szubkultúra-specifikus is – habár nem vizsgálták ebből a szempontból. A feltételezés azon alapszik, hogy a szubkultúrákba való betagozódás és az ottlét hasonló értékrendet képviselők számára, hasonló lehetőségekkel bírónak lehetséges, s ezért nagy valószínűséggel hasonló a jövőkép mintázata is. A lakáshoz jutás, a párkapcsolatok és a családtervezése, a világ, az emberiség, valamint az ország jövője egy-egy kérdés szintjén, a nem ifjúság-orientált kutatásokban is megjelennek.

A fogyasztói szokások megváltozása

A rendszerváltás után megváltozott a piaci kínálat és vele együtt megváltozott a kereslet is. A nyugat-európai (és amerikai) kulturális minták több információs csatornán át érkeztek, s a nyitottság attribútumát kiemelten kezelő ifjúságot utolérték és magával ragadták. Ez a célzás (és a fizetőképessé válás) hozta azt, hogy a piac célcsoportjává lesz az ifjúság.

A szükségleti szinteken is megjelenik a presztízsértékű fogyasztás, de ahol teret hódít igazán, az az öltözködés és a szórakozás területei. A fogyasztás lehet trendi vagy szubkulturális, de hangsúlyozottan egy-egy mintát követve. Érték- és életmód-preferenciája jelentősen behatárolja, hogy mi az, amit fogyaszt, s mi az, amit fogyasztania kellene, hogy beavatottja legyen egy szubkultúrának.

A fogyasztást a választáson túl a lehetőségek is korlátozzák: irányvonalat szabhatnak a fogyasztói minta megválasztásának. Főleg középiskolások körében – a lehetőségek határán túlmutató fogyasztás is megjelenik.

Például megváltoztak a fogyasztói attitűdök: fontossá vált a létszükségleti tárgyak (pl. a ruházat) választásánál is, hogy az a szubkulturális térben elfogadott legyen, ezért sokszor a magasabb presztízsű tárgyat választják. Az elfogadás és elutasítás e korosztály számára különösen fontos. A választott közösséghez való tartozás és ott a minél több dimenzióban való elfogadás felé irányul.

A presztízsjavak fogyasztása minden szubkultúrán belül elsőrendű kérdés. A szubkulturális státusz mérőeszközeként vált, hogy a szubkultúra által preferált vagy elutasított javakat fogyasztja ill. kerüli az egyén (Nagy T. 2001 és 2002/b). A fogyasztás megismerésekor a szükségleti szinteken túl, a kulturális szükségleteken és a viselkedési minták követésén kívül számos dolgot lehet és kell figyelembe venni. A szubkulturálakkal foglalkozók kívülről, míg a szubkultúrában részt vevők belülről fogalmazták meg, hogy a közösség in-group normáihoz va-

⁷ Egy-egy kérdéssel a jövőre vonatkozó terveket és lehetőséget, valamint a céléléréshez szükséges eszközöket vizsgálta kérdőíveiben több kutató is. Elsősorban középiskolában és egyetemen tanulókat vizsgálták. Kifejezetten a jövőképre vonatkozó kutatások az EU-csatlakozás kapcsán és a biokulturális kutatások kapcsán jelennek meg.

ló alkalmazkodás⁸ az egyetlen járható út.

A fogyasztás egy sajátos megnyilvánulása a testkép elfogadása és elutasítása. Az információkon keresztül egy sajátos testkép közvetítődik, így a testkultúra és a tisztasági kultúra is megváltozik. A test formálása, a fiatalság fenntartása fontos, s nem elhanyagolható szempont. Ennek egyik patológiás következménye az egyre gyakoribbá váló anorexia nervosa és a bulimia nervosa. Tüneteivel főleg a pszichológia, a szociálpszichológia és a kulturális antropológia művelői foglalkoztak.

A testképhez kapcsolódóan a sportról, a sporttevékenységekben való részvételtől lehet beszélni, de ezt a szabadidős tevékenységek során, lentebb tesszük meg.

A szubkulturális térben való részvétel vizsgálatai

A változó szabadidős, szórakozási lehetőségek

A változó világban megváltoztak a szórakozás és a szabadidő eltöltésének szokásai. Ugyanakkor ezek kapcsán érzékelhető leginkább az, ahogyan a szubkulturák megváltoztak: egyesek eltűntek vagy átalakultak, de újak is születtek.

A '80-as évek végén, a '90-es évek elején megjelenő elektrozenei kezdeményezések keveseket vonzottak. Ma már azonban egy folyamatosan pluralizálódó, nagy elektrozenei szcénáról kell beszélnünk, amelyben az egyes stílusirányzatokat éles határvonalak választják el egymástól. A stílusok köré pedig szubkulturák szerveződnek – az elektrozenei vagy party-kultúra sokszínűvé lett. Ugyan a disco – szintén mint zenés-táncos szórakozóhely – a partyhoz képest a nagyvárosokban háttérbe szorult, de nem tűnt el teljesen.

A fesztiválok a rendszerváltás után egyre nagyobb teret foglaltak el a szabadidő és szórakozás területén belül. A fesztiválok időszaka tavasszal megkezdődik, az egész nyarat kitölti, s ősszel ér véget. Így nagy gyakorisággal vannak, az egész ország területén olyan rendezvények, amelyek egy vagy több szubkulturális csoport nagyszámú képviselőit vonzzák.

A szabadidővel, annak eltöltésével foglalkozó kutatások megállapítják, hogy televíziózással, videózással, számítógép előtt üléssel jelentősen több időt töltenek a fiatalok, mint korábban. Általában az otthon eltöltött szabadidő jelentős hányadát teszik ki az ilyen jellegű elfoglaltságok. Gyakran az eltöltött időre, s nem az elfoglaltság minőségére kérdeznak rá.

A kérdőívekben – melyek a valóság reflexiói is egyben – megjelennek a szabadidős tevékenységek között olyanok is, mint a plázában, bevásárlóközpontban eltöltött idő, a játéktérnek használata, stb.

⁸ Brewer, i.m.

A szabadidő eltöltése

A szórakozási és szabadidő-eltöltési minták változásával párhuzamosan a szabadidő felértékelődött, a fiatalok szabadidejüket önmagukra és rekreációs tevékenységekre fordítják.

A szabadidő aktív felhasználásának egy specifikus esete, mikor a tevékenységek oly' mértékben a tanulási- és munkatevékenységre hasonlítanak, hogy jóformán már nem beszélhetünk szabadidőről. Ennek ellentétéként jelenik meg a szabadidő passzív kitöltése.

Sport

Az aktív szabadidős tevékenységek jelentős hányadát a sport tölti ki. Az aktív sportolás mellett megjelentek a szubkulturális sporttevékenységek, mint a görkorsolya, gördeszka, a BMX használata. Az egyes szubkulturális tereken az ilyen sporttevékenységben való részvétel már-már szükségsszerű, mert a gyakorlatosság presztízssértékkal bír. Emellett presztízssértéket képviselnek a jobb márkák. Más, a mozgáskultúrát fejlesztő játékok, mint a footbag és az ördögbot használata is jellegzetes (Nagy T. 2001 és 2002/b).

A sporthoz való kapcsolódást jelenti még a sportról való beszélgetés és a szurkolás, a sporttársakkal való együttlét (ld. Mód L. 1999).

Szórakozás

A szórakozás a nappallal szemben az éjszakát veszi igénybe, sokszor reggelig tartóan. Az elmúlt években egyre természetesebbé vált, hogy az éjszakai kikapcsolódásból reggel felé térnek haza, s a délelőtti nagy hányadát – vagy a hétvégén pl. a vasárnapot – rekreációval töltik.

A szubkulturális szórakozási tevékenység a kortársakkal együtt történik, gyakran valamiféle tudatmódosító szer (alkohol vagy drog) használata mellett. Mind a szubkulturális szórakozási mód megválasztása, mind pedig a tudatmódosító szer választása⁹ a szubkultúra kulturális mintáiban gyökerezik. A társas tér az egyén számára – ha az „odatartozást” választotta – kényszerítő erővel bír, de legalábbis befolyással van.

⁹ A választásba beleértve a nem választás, azaz elutasítás lehetőségét, továbbá a választás esetén a drog típusát is.

A '90-es években az alkohollal foglalkozó kutatások háttérbe szorultak, míg a drog-diskurzus felerősödött. A drogok szerepe valóban felértékelődött a fiatalok körében, s emellett még egy jelentős változás következett be: a depresszáns típusú drogokról a hangsúly átkerült a stimulánsokra és hallucinogénekre. Más a fogyasztási mód, más a fogyasztói réteg. A hétfégi, alkalmi drogfogyasztók száma megnő, az életprevalencia értéke¹⁰ szintén.

A kutatások a középiskolás korúakat az iskolákban keresik fel, az ESPAD (Európai Iskolai Felmérés az Alkohol és Drogfogyasztásról) vizsgálatok, illetve az alkohol- és drogfogyasztás, valamint a dohányzás vizsgálata kapcsán.

Más kutatásokban a fiatalokat a szórakozóhelyeken keresik fel. E kutatások célkeresztjében a fiatalok drogpreferáló közegben való vizsgálata áll. Néhány deskriptív, etnográfiai igényű munká (Rácz J. – Hoyer M. 1995; Fejér B. 1997) mellett megtaláljuk a különböző minőségű kérdőíves eljárást alkalmazó kutatásokat. A szórakozóhelyeken végzett vizsgálatok abból a tényből indulnak ki, hogy a táncos szórakozóhelyek (disco, party) közönségében a drog kipróbálásának előfordulása magasabb (Budapesten pl. háromszorosa) a normál csoportokban mérthez képest. Ugyanakkor a helyszínen zajló kérdőívfelvétel sajátosságai miatt a reprezentativitás korlátozott. Értéke mégis abban rejlik, hogy egy veszélyeztetett szubkultúrát céloz és talál meg.

A drogfogyasztással foglalkozó munkák felhívják a figyelmet arra, hogy az egyes szubkulturális minták magukban hordozzák a drogfogyasztás kulturális mintáit: a szórakozáshoz, rekreációs tevékenységhez kapcsolódó drogfogyasztást, amely azon okból terjedt el, hogy a drogfogyasztás a szubkultúrán belül normalizált.¹¹

A táncos szórakozóhelyek és a party-kultúrában a rekreációs drogfogyasztás normalizált, sőt a tevékenységben több-kevesebb rendszerességgel résztvevők nem is tartják egészségkárosító tevékenységnek. A stimulánsok használata a szórakozóhelyeken természetes, a hétfégi összejöveteleken a hallucinogének és stimulánsok használata a party-kultúrához kötődő csoportoknál szinte általános. (Ld. Demetrovics Zs., Fejér B., Nagy T., Rácz J. vonatkozó kutatásait)

A megváltozott szabadidős-rekreációs szokások részét képezi a rekreációs drogfogyasztás. Megváltozott a drogfogyasztó fiatalokról alkotott kép is – egyrészt sokan közvetlenül vagy közvetetten érintettek, másrészt a fizikai változások

¹⁰ Azok aránya, akik az egyes drogokat életük során legalább egy alkalommal használták. (Demetrovics, 2001.159)

¹¹ Mindehhez ld. Demetrovics Zs. 1997, 1998, 2000, 2001; Demetrovics Zs. - Pelle A. 2000; Elekes Zs. 1993; Elekes Zs. - Paksi B. 1994, 1996, 1999, 2000; Fejér B. 1997 és 2000; Gerevich J. - Bácskai E. - Rózsa S. 2001; Hoyer M. - Tremkó M. 2000; Hoyer M. 2000; Lajtai L. 2000; Mihályi I. 2000; Nagy T. 2002/a, 2002/b és 2003; Oprics J. - Paksi B. 1998; Paksi B. 1994; Pikó B. 2001; Rácz J. - Geresdi Zs. 2001; Rácz J. - Hoyer M. 1995; Rácz J. 1998; Tistván L. - Füzesi Zs. 1999; és mások kutatásait.

kisebb mértékűek, mint a korábbi, ópiátfogyasztó fiatalok közösségénél.

Az addiktológusok és pszichológusok rámutattak arra is, hogy nem csak tudatmódosító szerekkel kapcsolatban lehet függőségről beszélnünk, hanem játékszenvedélyről, internet-függőségről is beszélnünk kell. Ez utóbbi érdeklődésre tarthat számot a szociológusok részéről is, minthogy nagyon gyakran a kapcsolattartás kiegészítője, néha helyettesítője, az ismerkedés új, virtuális tere az Internet. Ezért tekinthető új társas térnek, a maga szubkulturális viselkedésmintáival együtt.

Érték- és életmód-preferenciák

A szubkulturák érték- és életmód-preferenciákként is megközelíthetők. Ez esetben meg kell említenünk, hogy legtöbbször a kutatók egy-egy életmódmintát kiválasztva (mint a táncos szórakozóhelyek résztvevői, szubkulturák, lakóközösségek részesei), a fiatalok értékpreferenciáira kérdeztek rá. Így a béke, a tolerancia, a társas együttlét, a szerelem, a barátság, a szabadság értékei kerültek előtérbe.¹²

Többen felfigyeltek olyan preferenciákra, mint a veszélykeresés (Demetrovics Zs. 2001. kérdőív) vagy a szabadság fogalmának szubkulturális értékekkel való telítettsége. Vagyis a szabadság fogalma kiterjed az individuális szabadság egy nagyon széles spektrumára: az egyén önmagával azt tehet, amit jónak lát. Ennek kapcsán került szóba a drogliberalizáció, amelyre a legtöbb, ifjúsággal foglalkozó szakember rá szokott kérdezni.

Az értékpreferenciák elfogadása egy olyan folyamat végeredménye, amely a szubkultúra előterébe való belépéssel, a befogadás, átélés és azonosulás lépcsőfokain vezet keresztül. Így kerül az egyén a szubkultúra főáramába s válik résztvevővé. A kulturális törzs bennszülöttjévé lesz, aki ismeri, mert megismerte, a járható ösvényeket (a kulturális törzsről ld. Fejér B. 1997. 8.).

A szubkulturán belüli és az azon kívüli trendiség

Az egy-egy szubkultúra terén belül normalizált (elfogadott) viselkedésminták a domináns kultúra közegében megütközést kelthetnek. A többségi társadalomban elfogadott kulturális minták – az öltözködéstől a fogyasztási stílusig bezárólag sok mindent magába foglalva – ún. trendiséget képviselnek. Az irányadó mintákat preferált személyiségek közvetítik, a piac cégei reklámokkal kényszerítnek

¹² Ld. Demetrovics Zs. 2001; Fejér B. 1997 és 2000; Horkai A. 1999; Hoyer M. - Tremkó M. 2000; Hoyer M. 2000; Klaniczay G. 2000; Lajtai L. 2000; Mód L. 1999; Nagy T. 2001, 2002/a és 2002/b; Rác J. - Szabó G. 1991; Rác J. - Geresdi Zs. 2001; Rác J. - Hoyer M. 1995; Szapu M. 2002; és mások kutatásai

bizonyos termékekre, szolgáltatásokra. Ugyanakkor a trendiség egyes szubkultúrákban elutasításra talál, helyette in-group szinten kialakított kulturális minták érvényesülnek. A releváns mintákkal való azonosulás az integrálódást és az elfogadást jelenthetik. A trendiséget sok információ áramoltatja felénk, a kutatók az átlagos fiatal, az átlagos szórakozni járó fiatal képébe sűrítik, miközben a rocker, a rapper, a partyzó stb. „formái” kívül rekednek az „átlagos fiatal” képén. A szubkultúrák etnográfiai vagy érték- és életmód-megközelítései megragadják e különösségeket.

A természet és lélek, mint központi érték

A különböző szubkultúrák különböző értékeket emelnek ki, s aköré szerveződnek, aszerint szervezik tevékenységüket. Az egyik ilyen, a '60-as évek után ismét előtérbe került értékcsoporthoz a természetesség, a lelkeség és a békesség. A szimbolikusan megfogalmazott eszme elutasítja a technikalizált és a transzcendenstől, a földtől, az emberektől elidegenedett világot. Ugyanakkor maguk is – a goások, a jógások, a meditálók, stb. -ebben a világban élnek, használják annak vívmányait. Időről időre távoznak: erdei ösvényeken és tudatmódosító szerekkel és más eljárásokat alkalmazva. (Id. Fejér B. 1997; Lajtai L. 2000; Nagy T. 2002/b; Rácz J. – Geresdi Zs. 2001)

Ellenvilág-konstrukciók

A mindennapok világával szemben a fiatalok jelentős hányada megfogalmaz egy új utat. E megfogalmazások tartalmazzák az elidegenedéssel való szembenállást, a természethez, a társkapcsolatokhoz való visszatalálást, a technikalizált világgal való szembefordulást. Tartalmazzák az együttlét örömeinek kifejezését és hangsúlyozását (mint ahogy a Sziget-fesztivál szlogenje is hangoztatja: „kell egy hét együttlét!”). Az ilyen „ellenvilágok” megszületésének és igényének miéttjeire a választ többnapos fesztiválokon és a nagyváros zajától elvonult közösségekben lehet keresni.

Ellenvilágként született meg a Sziget-fesztivál a Hajógyári-szigeten, gyökerei a '80-as évekbe nyúlnak, de ma ismert formája csak a '90-es években jelent meg. Kezdetben a „szigetlakók” amolyan elvonulásként, nyári vakációként és kulturális rendezvények kavalkádjaként élték meg. Emellett ma már sokan emelik ki, hogy a tolerancia, az összetartozás öröme jellemzi. A Sziget rendezvény végül a kutatók paradicsoma is lett: mindenki megtalálhatta a kedvére való témát – foglalkoztak a tudatmódosító szerek fogyasztásával (Paksi B.), a szigetlakók társadalmi hovatartozásával, fogyasztási szokásaival (Gábor K.), sok egyéb mellett a turisztikai jelenséggént (Havasréti J.), a tolerancia szigeteként való értelmezéssel is. Kutatók, leendő kutatók térnek vissza évről évre, hisz aki szubkultúrákkal, me-

takommunikációval, ifjúsággal, civil szervezetek és egyházak működésével foglalkozik, mind-mind eljuthat ide a témáját felgöngyölítve. Ahogy egyre népesebb lett a rendezvény, úgy vonzotta a legkülönbözőbb cégeket és szolgáltatókat, s ahogy tömegesedett, úgy egyre több kutató kezdett érdeklődni a rendezvényi ránt.

A Káli-medencében élők is évről-évre részesei lehetnek a nyüzsgésnek. A Művészetek Völgye rendezvény célcsoportja csakis részben azonos a Szigetével. Kimondott célja volt, hogy az elidegenedő világban az emberek egy kis nyugalomra, kreatív kikapcsolódásra találjanak úgy, hogy közben a városi zajtól és informális megkötöttségektől is távol legyenek. E rendezvény ugyan megőrizte eredendő arculatát, de ma már sokkal tömegesebb, ezért a technika is elérte. A mobiltelefon csengésétől korábban mentes Völgyben ma már lehet telefonálni. De nem ez vonzotta a kutatókat, hanem a turizmus ezen új célpontja, az infrastrukturális háttér nélkül is működő Völgy, amely az igényes kultúrát választotta a tömegkultúra helyett. Sajátos értékpreferenciája sokakat vonz, s ezt a helybeliek jól megérezték. A kultúratudományok pécsi képviselői több éve végeznek terepmunkát e területeken, melyben a regionalizmus, a turizmus, a művészetszociológiai megközelítés is helyet kapott.¹³

Míg a nagy fesztiválok és a napokon át tartó vagy egész heteket kitöltő rendezvények, az elektrozenei felvonulások (mint a MayDay és a Budapest Parádé) vonzzák a kutatókat, a '90-es évek elején alábbhagyott az érdeklődés a táncházak és a táncház-mozgalom iránt. S míg a figyelem elterelődött a táncházakról, addig az ellenvilág-konstrukciók individualistább megjelenései esetlegesen nem is kerültek a figyelem fókuszába. Így a dunántúli aprócska falvaiba kiköltöző, elhaló falvakat újjáélesztő, művésztelepeket létrehozó fiatalok kivonulása Budapestről és a nagyvárosokból, nem keltett érdeklődést. Azonban mindaz, ami az ifjúsággal történik, vagy amit tesznek – akár a főáramában, akár csak a partján –, a társadalom problémáira, a modern és posztmodern világ jellemzőire világíthat rá.

Összefoglalás

A rendszerváltást követő változó világban az ifjúság szerepe megnőtt, ugyanakkor pluralizálódott is, megnehezítve a szaktudományok képviselőinek munkáját. Az ifjúság egészére vonatkozó állítások csak korlátozottan érvényesek. A szubkultúrákról tett megállapítások is csak a megfigyeltre/vizsgáltakra igazak.

Az elmúlt évtizedben a szubkultúrák komplex és megértésre törekvő kutatása, az interdiszciplináris megközelítések jóformán hiányoztak, főleg problémacentrikus, a fiatalok generációját homogenizáló kutatásokra, tematikus megközelítésekre utalhattunk. Az egyes szubkultúrák külön-külön való vizsgálata

¹³ Tér, tudat, turizmus című antropológiai konferencián elhangzott előadások. Szeged, 2003. április 29.

nem teremtett diskurzust és nem jött létre az összevetésekhez szükséges tudományos légkör sem. A kvantitatív kutatások ugyanakkor rugalmatlanoknak tűnhetnek, hiszen az egyes témák, problémák megkésve kerülnek tárgyalásra, a vizsgálandó objektum dinamizmusa miatt a kutatás eredménye sok esetben megkérdőjelezhető.

Sokszempontú, a kvantitatív eljárások mellett a kvalitatív módszereket is használó kutatásokkal e sajátos jellegzetességekkel bíró korosztály jól megközelíthető, értő és problémacentrikus vizsgálatokat pedig maguk is szívesen látnak.

Az elmúlt évtizedben a leíró jellegű munkák mellett a problémacentrikusság dominált, ennek következtében a kutatók jól áttekinthető szakirodalmat hagytak maguk után.

A tanulmányban folyamatosan változásokról és a változások megragadásáról beszéltem. A szubkultúrák nemcsak az elmúlt időszakban vagy a rendszerváltás időszakában változtak. Változtak, megszűntek és újak születtek. Újabbak születnek ma is, amelyek egy-egy érték képviselőit inkább magukénak vallják. Mások elmúlnak, vagy éppen beolvadnak a domináns kultúra sémáiba... De az egyén, a csoport és a társadalom életében ugyanígy változásra, születésre és elmúlásra vannak kárhoztatva a szubkulturális minták.

Felhasznált irodalom és ajánlott bibliográfia

1. A. Gergely A. (szerk.) 1997. *Ultrakisebbségek Magyarországon I. Drogkultúra, drogfüggés, társ kapcsolatok*. Etnoregionális munkafüzetek 27. Budapest, MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont
2. Albert F. – Dávid B. 1994. *Magyarországon tanuló külföldi diákok kapcsolathálózati jellemzői*. Szociológiai Szemle, 1994. 3. 81-91 p.
3. Angelusz R. – Tardos R. 1992. *Kapcsolathálózati minták, tudás-stílusok és gondolkodásmódok az egyetemi hallgatók körében*. In: Társadalom és felsőoktatás II. Budapest Felsőoktatási Koordinációs Iroda. 169-211 p.
4. Apor P. 1994. Századvégi utóirat anarchizmusról és rockzenéről. Valóság. 3. 30-34 p.
5. Bácskai E. – Gerevich J. 1995. *Drog use in Hungary? An overview*. International Journal of Addictions 30. 291-303 p.
6. Bácskai E. – Gerevich J. 1997. *Ifjúság és drogfogyasztás*. Budapest, Drogmegelőzési Módszertani Központ és Ambulancia
7. Balázs G. 1994. *Beszélő falak. Válogatás a nyolcvanas évek firkálásaiból*. In: Szabó M. (szerk.) Magyar csoportnyelvi dolgozatok. Kiadja az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke, valamint az MTA Nyelvtudományi Intézete
8. Balázs G. 1994. *Beszélő falak: ötszáz különféle magyar graffiti, 1980-1990*. Budapest, ELTE

9. Balázs G. 1994. *Tetovált szövegek*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszék, MTA Nyelvtudományi Intézet
10. Béni B. 2000. *Önimádat és gyökértelenség*. In: Demetrovics Zs. (szerk.) *A szintetikus drogok világa. Diszkódrogok, drogfogyasztók, szubkultúrák*. Budapest, Animula. 216-230.
11. Bíró J. (szerk.) 1998. *Deviációk. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Új Mandátum
12. Bíró S. 1998. *Az önpusztító életmód*. Budapest, Melancia Kiadó
13. Csáki A. – Ligeti Gy. (szerk.) 2000. *Minden másképp van*. Budapest, Új Mandátum Kiadó.
14. Daly, Steven – Wice, Nathaniel (szerk.) 1996. *Alternatív kultúra. Amit a '90-es évekről tudni érdemes*. Budapest, Biográf¹⁴
15. Demetrovics Zs. – Pelle A. 2000. „Biztonságos szórakozóhely” program. Ajánlás, valamint elméleti és jogi háttéranyag a táncos szórakozóhelyek biztonságos üzemeltetéséhez. *Addictologia Hungarica* 8. 433-441 p.
16. Demetrovics Zs. 1996. *A drogok nyelve (1992-1996)*. Szociális Munka, 2. 106-117 p.
17. Demetrovics Zs. 1996. *Drogfogyasztók társas kapcsolatainak személyközpontú felmérése: kezdeti eredmények*. *Addictologia Hungarica* 6. 424-435 p.
18. Demetrovics Zs. 1997. *A drogfogyasztás társas környezete különböző szubkultúrákban és a metadon kezelés befolyásoló hatása*. ELTE-BTK, Kulturális Antropológia Tanszék
19. Demetrovics Zs. 1998. *Drog és Disco Budapesten*. Táncos szórakozóhelyeket látogató fiatalok szocio-demográfiai jellemzői és drogfogyasztási szokásai. Budapesti Szociális Forrásközpont
20. Demetrovics Zs. 1998. *Szerkesztő ifjúság*. *Educatio*, 2. 282-293 p.
21. Demetrovics Zs. 2000/a *A szintetikus drogok világa. Diszkódrogok, drogfogyasztók, szubkultúrák*. Budapest, Animula.
22. Demetrovics Zs. 2000/b *Amfetamin és ecstasy használat budapesti diszkókban*. In: Demetrovics Zs. (szerk.) *A szintetikus drogok világa. Diszkódrogok, drogfogyasztók, szubkultúrák*. Budapest, Animula. 159-169 p.
23. Demetrovics Zs. 2001. *Droghasználat Magyarország táncos szórakozóhelyein*. Budapest, L'Harmattan.
24. Domán Cs. 1997. *Budapesti könnyűzenei szubkultúrák és zenekarok*. Szakdolgozat. Budapest, ELTE, Kulturális Antropológiai Program
25. Elekes Zs. – Paksi B. 1994. *Adalékok a magyarországi drogfogyasztás alakulásá-*

¹⁴ Habár a szerzők nem magyarok, mégis mindenki szíves figyelmébe ajánlom a művet, mert rövid szócikkeivel jó áttekintést ad a korszakról.

- hoz. In: Moksony F. – Münnich I. (szerk.): *Devianciák Magyarországon*. Budapest, Közélet Kiadó.
26. Elekes Zs. – Paksi B. 1996. *A magyarországi középiskolások alkohol és drogfogyasztása*. [ESPAD (Európai Iskolai Felmérés az Alkohol és Drogfogyasztásról: 1995)] Népjóléti Minisztérium, Budapest
 27. Elekes Zs. – Paksi B. 1999/a *Fiatalok szenvedélye?! Alkohol- és drogfogyasztás valamint dohányzás a budapesti középiskolások körében 1999-ben*. Századvég Új folyam 13. 53-71 p.
 28. Elekes Zs. – Paksi B. 1999/b *Középiskolások alkohol- és drogfogyasztása valamint dohányzása Pest megyében*. Budapest
 29. Elekes Zs. – Paksi B. 2000/a *Drogok és fiatalok. Középiskolások droghasználata, alkoholfogyasztása és dohányzása az évezred végén Magyarországon*. Budapest, ISM – Aula
 30. Elekes Zs. – Paksi B. 2000/b *Önbevallások vizsgálatok Magyarországon a kilencvenes években*. In: Ritter I. (szerk.) *Jelentés a magyarországi kábítószerhelyzetről*. Ifjúsági és Sportminisztérium. Budapest. 105-128 p.
 31. Elekes Zs. 1993. *Magyarországi droghelyzet a kutatások tükrében*. Budapest, Országos Alkohológiai Intézet.
 32. Eszényi József 1998. *A drog és a fiatalok*. Budapest, Magyar Honvédség Tájékoztatási és Médiaközpont
 33. Falussy Béla (szerk.) 1995. *Az ifjúság életkörülményei*. Tanulmányok. Budapest, KSH
 34. Farkas A. M. 1991. *Poszthippi vallásosság késő antik tanulmányokkal*. Iskolakultúra.
 35. Fejér B. 1997. *Az LSD kultusza. Egy budapesti kulturális színpad krónikája*. MTA PTI
 36. Etnoregionális Kutatóközpont Munkafüzet sorozat 48. Budapest, MTA PTI
 37. Fejér Balázs 1995. *Acid történet*. Törökfürdő No. 1.
 38. Fejér Balázs 2000. *LSD és popkultúra*. In: Demetrovics Zs. (szerk.) *A szintetikus drogok világa. Diszkódrogok, drogfogyasztók, szubkultúrák*. Budapest, Animula, 34-69 p.
 39. *Felsőoktatás – tömegoktatás*. Educatio. 2000. 9. évf. 1. sz. (tematikus szám)
 40. Fridli J. – Pelle A. – Rác J. 1994. *Kábítószerfogyasztás és büntetőpolitika*. Esély 1994. 3.
 41. Gábor K. 1992. *Civilizációs korszakváltás és ifjúság: a kelet- és nyugat-európai ifjúság kulturális mintái*. Szeged, JATE Press
 42. Gábor K. (szerk.) 1996. *Ifjúságkutatás*. Budapest, Oktatókutatási Intézet – Educatio
 43. Gábor K. (szerk.) 2000. *Társadalmi átalakulás és ifjúság: a szabadság mint esély?* Szeged, Belvedere Meridionale

44. Gábor K. (és szerzőtársai) 1994. *Az ifjúság és az elit*. Budapest, Oktatókutató Intézet
45. Gazsó F – Laki L. 1999. *Esélyek és orientációk: fiatalok az ezredfordulón*. Budapest, Okker Kiadó
46. Gazsó F – Stumpf I. 1995. *Vesztesek. Ifjúság az ezredfordulón*. Budapest, Ezredforduló Alapítvány
47. Gazsó F – Stumpf I. (szerk.) 1992. *Rendszerváltás és ifjúság*. Budapest, MTA PTI, 145-159.
48. Gerevich J. – Bácskai E. – Rózsa S. 2001. *Máktea-fogyasztók: egy önálló drogfogyasztó populáció*. *Psychiatria Hungarica* 16 (1) 21-30 p.
49. Gerevich J. – Bácskai E. 1996. *The development and prevention of drug use*. Budapest, Akadémiai Kiadó
50. Gerevich J. – Németh A. 2000. *Addikciók*. Budapest, Medicina Kiadó
51. Gerevich J. 1992. *A drogfogyasztás előzményei, előjelei és kockázati tényezői*. In.: Gerevich J. – Veér A.: *A kábítószer kihívása*. Budapest, Gondolat Kiadó
52. Gerevich J.- Veér A. 1992. *A kábítószer kihívása*. Gondolat Kiadó, Budapest
53. Gönczöl K. – Kerecsi K. (szerk.) 1996. *A deviancia szociológiája*. Szöveggyűjtemény. Budapest. ELTE Szociológiai Intézet Szociálpolitikai Tanszék – Hilscher Szociálpolitikai Egyesület
54. Hammer F – Desewffy T. 1997. *A fogyasztás kísértete*. *Replika* (26) 101-136 p.
55. Harcsa I. – Kéri L. 1990. *Fiatalok a bizonytalan jövő előtt: jelentés az ifjúság helyzetéről*. 1989. Budapest, MISZOT
56. Hardi T. – Nárai M. 2001. *Buli az élet? A főiskolai hallgatók fogyasztási szokásai*. Győri tanulmányok. 25. 175-194 p.
57. Havasréti J. 1999. *A sziget Kulturális Fesztivál, mint turisztikai jelenség*. Előadás a PTE BTK Kommunikációs Tanszéke és a Néprajzi Múzeum által szervezett Turizmus és kommunikáció konferencián, 1999 ősz
58. Hegedűs L. 1990. *Egyetemi hallgatók részvétele a második gazdaságban*. Szociológiai Szemle. 1-2. sz. 63-88 p.
59. Heves A. 2001. *Kenyeret és cirkuszt. Kamaszok a bevásárlóközpontokban*. *Család, gyermek, ifjúság*. 10. 2001. 1. 30-36 p.
60. Hoppál M. 1998. *Hagyomány – értékrend – identitás. Jegyzetek a lokális kultúrák jelentőségéről*. In: Hoppál Mihály: *Folklor és közösség*. Budapest, Széphalom Könyvműhely 151-161 p.
61. Horkai A. 1999. *Screenagerek. A technokultúra megjelenési formái a mai Magyarországon*. MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont Munkafüzet sorozat 67. Budapest, MTA PTI
62. Hoyer M. – Tremkó M. 2000. *Istenkeresés helyett egyszer használatos kapcsolat*. In: Demetrovics Zs. (szerk.) *A szintetikus drogok világa. Diszkódrogok, drogfó-*

- gyasztók, szubkultúrák. Budapest, Animula. 199-215 p.
63. Hrubos I. (szerk.) 2002. *Az ismeretlen szakképzés: az akkreditált iskolarendszerű felsőfokú szakképzés kutatásának tanulságai*. Budapest, Oktatáskutató Intézet – Új Mandátum Kiadó
 64. Hoyer M. 2000. *A stimulánshasználat mint metafora*. In: Demetrovics Zs. (szerk.) *A szintetikus drogok világa. Diszkódrogok, drogfogyasztók, szubkultúrák*. Budapest, Animula. 231-240 p.
 65. Illyés S. – Darvas Á. 1994. *Beilleszkedési zavarok*. Szöveggyűjtemény 1-2. Budapest, Tankönyvkiadó
 66. Kapitány Á. – Kapitány G. 1993. *Rejtjelek. Hogyan beszélnek vágyaink és törekvéseink*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó
 67. Kapitány Á. – Kapitány G. 1995. *Rejtjelek 2. Fejezetek a mindennapi élet antropológiájából*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó
 68. Kapitány Á. – Kapitány G. 2000. *Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón*. Budapest, Új Mandátum Kiadó
 69. Kapitány Á. – Kapitány G. 2000. *A tömegkommunikáció szimbolikus üzenetei: kommunikáció, demokrácia, média*. Budapest – MÚOSZ Bálint György Újságíró Akadémia
 70. Kapócs I. – Maár M. – Szabadka P. 2001. *Ifjú-kór: tanulmányok az ifjúságról, pedagógiai módszerekről, ifjúságot fenyegető veszélyekről, drogfogyasztásról, a kezelési lehetőségekről, a segítőkről*. Budapest, Okker Kiadó
 71. Kárpáti A. 1998. *A „net nemzedék” – Stílus és életforma*. Előadás a Soros Alapítvány Informatikai Konferenciáján. 1998. 05. 28. Budapest
 72. Készman J. 1999. *Pepsi generation. Pepsi feeling 99*. Balkon 1999/9. 43-46 p.
 73. Klaniczay G. 1993. Gondolatok a népi kultúra, a szubkultúra és az ellenkultúra viszonyáról. Beszélő. 4. 1993. 35. 4-6 p.
 74. Klaniczay G. 2000. *Elgyötört test és megtépett ruha. Két kultúrtörténeti adalék a performance gyökereihez*. www.artpool.hu/performance/klaniczay1.htm
 75. Kolozsi B. 1992. *Az interperszonalitás szempontjainak térhódítása a deviancia megértésében és korrekciójában*. Magyar Filozófiai Szemle. 36. 1992. 1-2. 21-30 p.
 76. Kolozsi B. 1992. *Deviancia*. Budapest, Gondolat Kiadó
 77. Kopp M. – Skrabski Á. 1995. *Alkalmazott magatartástudomány. A megbírkózás egyéni és társadalmi stratégiái*. Budapest, Corvinus Kiadó
 78. Kopp M. 1990. *Látület a magyar ifjúság lelki, magatartási zavarairól és azok szociális és pszichológiai hátteréről*. In: Skrabski Á. (szerk.) *Egészséges család, egészséges nemzet*. Budapest. 175-188 p.
 79. Kömlődi F. – Pánczél G. 2001. *Mennyek kapui. Az elektronikus zene évtizede*. Budapest, Re:creation.

80. Kömlődi F. 1999. *Fénykatedrális. Technokultúra 2001*. Kávé Kiadó
81. Kövecses Z. 1998. *Magyar szlengszótár*. Budapest, Akadémia Kiadó
82. Lajtai L. 2000. *Nárcisztikus jelenségek az aktuálisan jellemző drogfogyasztó magatartásokban*. In: Demetrovics Zs. (szerk.) *A szintetikus drogok világa. Diszkódrogok, drogfogyasztók, szubkultúrák*. Budapest, Animula. 183-198 p.
83. Laki L. – Szabó A. – Bauer B. (szerk.) 2001. *Ifjúság 2000 gyorsjelentés*. Budapest, Nemzeti Ifjúságkutató Intézet
84. Lévai M. 1991. *A kábítószerprobléma és a bűnözés összefüggései*. Miskolc.
85. Mezei B. 1996. *Szubkultúrák diadala. Adalék a rendszerváltás definíciójához*. Hítel 9. 1996. 3. 7-14 p.
86. Mihályi I. 2000. *Szórakozás – zenei stílusok – kábítószer-fogyasztás*. Kultúra és Közösség 4. 99-104 p.
87. Mód L. 1999. *Beavatás. A liminalitás szimbólumai egy szegedi vízilabdacsapatnál*. Tabula 2. 52-64 p.
88. Murányi I. – Péntes M. – Barát K. 2000. *Drog – család – érték. Nevelőotthonban élő fiatalok drogfogyasztása és értékrendje*. Nyíregyháza.
89. Murányi I. – Seres I. 1994. *Lebegéshez nem kell pótszer. Drogfogyasztás a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei középiskolások körében*. Nyíregyháza.
90. Nagy T. – Rácz A. 2001. *Falfirka vagy graffiti. Kommunikáció, deviancia avagy művészet*. Csoportstruktúrák, szabályok, kapcsolatok. Dolgozat a XXV. Országos Tudományos Diákköri Konferencián, Piliscsaba
91. Nagy T. 2001. *A hip-hop, mint globális szubkultúra megjelenése egy nagyvárosi (szegedi) kulturális térben*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság, műhelytanulmány. Kézirat.
92. Nagy T. 2002/a *A party mint kulturális tér*. Előadás. II. Antropológus Szaknapok, Miskolc, 2002. március 7.
93. Nagy T. 2002/b *Az underground zenei szubkultúra a mai nagyvárosban*. Tabula, 5. 2. 254-271 p.
94. Neményi M. – Kende A. 1999. *Anyák és lányok*. Replika 35. 117-141 p.
95. Németh A., dr. 1996. *A kényszerbetegség spektrumába tartozó kórképek – játékszenvedély, hajtépegetés és egyéb furcsaságok*. Házi orvos Továbbképző Szemle 1. 102-105 p.
96. Oprics J. – Paksi B. 1998. *Fiatalok a drogról*. Educatio, 2. 305-316 p.
97. Paksi B. – Demetrovics Zs. 1999. *A drogepidemiológia jelenlegi helyzete Magyarországon*. Helyzetértékelés, célok, problémák és lehetőségek a Nemzeti Drogstratégia kapcsán. Addictologia Hungarica 7, 14-26 p.
98. Paksi B. 1994. *A drogfogyasztásról, a drogfogyasztókról kialakult/kialakított sézmák*. Szenvedélybetegségek 5. 362-366 p.

99. Pál T. (szerk.) 1991. *Fiatalok a bizonytalan jelenben. Jelentés az ifjúság helyzetéről.* 1990. Budapest, MISZOT
100. Papp G. 1998. *Egy szélsőjobboldali csoportosulás. A bőrfejük ideológiája és szubkultúrája a világban és Magyarországon.* Szakdolgozat. Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola. Kaposvár.
101. Pető Z. 1997. *Devianciajelenségek a serdülőkorban.* Szeged – Sopron
102. Pikó B. 1999. *Magatartáskutatás középiskolások körében: kockázatot növelő és egészséget védő tényezők a dohányzás, alkohol- és drogfogyasztás kialakulásában.* Pszichológia 19. 337-354 p.
103. Pikó B. 2001. *Serdülők és fiatalok dohányzással, alkohol- és drogfogyasztással kapcsolatos vélekedései: Újabb kockák a „kirakós játékhöz”.* Addictologia Hungarica 9. 195-203.
104. Pikó B. (szerk.) 2002. *A deviáns magatartás szociológiai alapjai és megjelenési formái a modern társadalomban.* Szeged, JATE Press
105. Pléh Cs. 2002. *Tudások az egyetemen: Készségek és tömegek, éltek és műveltségek.* Iskolakultúra, 12.
106. Rácz J. – Hoyer M. 1995. *Fiatalkori devianciák és kortárs csoportok.* Esély, 1995/3. 44-55 p.
107. Rácz J. – Szabó G. 1991. *Sátánisták, gruftik.* Kritika, 8. 18-20 p.
108. Rácz J. – Zétényi Z. 1992. *Rockkoncertek szimbolikája.* Kritika, 3. 35-38 p.
109. Rácz J. 1995. *Ifjúsági marginalizáció, ifjúsági szubkultúrák.* In: Gazsó F. – Stumpf I. (szerk.): *Vesztesek. Ifjúság az ezredfordulón.* Budapest, Ezredforduló Alapítvány
110. Rácz J. – Geresdi Zs. 2001. *Az underground partikultúra értékvilága.* Educatio. 2001/3. 530-549 p.
111. Rácz J. – Hoyer M. 1995. *„Pörgés” és „punnyadás” I-III. Alkohol- és droghasználók szociálpszichológiai és etnográfiai vizsgálata a Jereván lakótelepen.* Addictologia Hungarica 4. 244-250 p.; 5. 331-336 p.; 6. 414-421 p.
112. Rácz J. – Vingender I. 1999. *A főbb addikciók (alkoholizmus, dohányzás, drogabúzus) szerepe Magyarországon a morbiditásban – mortalitásban és a népesség foglalkozásában.* Budapest, Országos Alkoholológiai Intézet
113. Rácz J. – Zétényi Z. 1994. *Rock Concerts in Hungary in the 1980s.* International Sociology, vol. 1. 43-53 p.
114. Rácz J. 1990. *A '80-as évek ifjúsági szubkultúrái Magyarországon.* Valóság, 1990/11. 69-82.
115. Rácz J. 1992. *Ifjúsági szubkultúrák.* In: Gazsó – Stumpf (szerk.): *Rendszerváltás és ifjúság.* Budapest, MTA PTI 97-108 p.
116. Rácz J. 1996. *Semütevés. Lakótelep és szegénynegyed-mentalitás.* Szociológiai Szemle. 2. 81-93 p.

117. Rácz J. 1998. *Ifjúsági (szub)kultúrák, intézmények, devianciák*. Válogatott tanulmányok. Budapest, Scientia Humana
118. Rácz J. 2001. *Devianciák: bevezetés a devianciák szociológiájába: szabálykövet(él)ők és bajkeverők*. Felsőoktatási tankönyv. Budapest. Új Mandátum Kiadó.
119. Rácz J. (szerk.) 2002. *Drog és társadalom. Az addikció mintázatai*. Budapest, Új Mandátum Kiadó.
120. Rácz Zs. 1998. *Kábítószeretel*. Budapest, Csokonai Kiadó
121. Ritter I. (szerk.) 1999. *Jelentés a magyarországi kábítószer-helyzetről*. Budapest, Ifjúsági és Sportminisztérium kábítószerügyi koordinációért felelős helyettes államtitkárság
122. Ritter I. (szerk.) 2000. *Jelentés a magyarországi kábítószer-helyzetről*. Budapest, Ifjúsági és Sportminisztérium
123. Sárközi J. 1994. *Kopaszok*. Educatio. Budapest
124. Somlai P. 1997. *Szocializáció. A kulturális átörökítés és a társadalmi beilleszkedés folyamata*. Budapest, Corvina Kiadó
125. Stumpf I. (szerk.) 2000. *Az ifjúság felfedezése*. Budapest, Ezredforduló Alapítvány
126. Szabó A. – Laki L. (2001) *Ifjúság 2000*. Budapest, Nemzeti Ifjúságkutató Intézet
127. Szabó I. – Örkény A. 1998. *Tizenévesek állampolgári kultúrája*. Budapest, Minoritas Alapítvány
128. Szapu M. 2002. *A zűrkorszak gyermekei. Mai ifjúsági csoportkultúrák*. Századvég Kiadó
129. Szasz, Th. S. 2001. *Szertartásos kémia: drogmitológiák*. Budapest, Új Mandátum Kiadó
130. Tistván L. – Füzesi Zs. 1999. *Kábítószer-fogyasztás a középiskolások körében: egy szociológiai vizsgálat eredményei*. Pécs, Fact Intézet
131. Tokaji A. 1990. *Menny és pokol találkozása New York zenéjében*. (A Lincoln Center, a hip-hop és Robert Moses) Valóság, 1990/3. 70-81 p.
132. Topolánszky Á. 1992. *Ifjúság – deviancia – hatalom. Szociológiai szempontok a leszakadók, marginalizáció és deviánsok kérdéskörében*. Egyház és Világ. 3. 1992. 10. 11-14 p.
133. Tőkéczi I. 1992. *Fegyelmi helyzet a Miskolci Egyetem „Bolyai” Kollégiumában*. Miskolc, Bolyai Kollégium
134. Trunkó B. 1997. *„Kilroy is still here” A graffitiről*. Café Babel, 2. 147-161 p.
135. Vaskovics L. 1993. *A fiatal felnőtteknek nyújtott szülői segítség*. AULA, 1. 7-21 p. Társadalomkutató Intézet, Budapest

136. Vaskovics L. 1997. *Az élettársi kapcsolatok szociológiája*. Társadalom és Gazdaság, 2. 107-111 p.
137. Vaskovics L. 2000. *A posztadoleszcencia szociológiai elmélete*. Szociológiai Szemle 2000/4. 3-20 p.
138. Zsidi Z. 1999. *Hagyjuk sorsára? Magatartászavar fiatalokban*. Budapest, Tankönyvkiadó

Baranyai Klára – Komáromi Zsuzsa

Szexuális kisebbségek

A dolgozat témája a szexuális kisebbséggel foglalkozó kutatások bemutatása a rendszerváltozás óta Magyarországon megjelent szakirodalom alapján. A feladat azért sem egyszerű, mert nehéz definiálni, hogy mit értünk szexuális kisebbségen, kik alkotják? A szakirodalom alapján szexuális kisebbségbe tartoznak a homoszexuálisok, a leszbikusok, a biszexuálisok, valamint a transzszexuálisok. A homoszexuálisokon és a leszbikusokon kívül a többi szexuális kisebbséggel foglalkozó irodalom nem jelent meg.

További nehézséget okoz a téma kutatásánál, hogy a többségi társadalom diszkriminálja a szexuális másságot, ebből kifolyólag ezen kisebbség tagjai a rejtőzködést választják. Így van ez az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában is, de különösen jellemző Magyarországon. Bár ez a tendencia mostanában kezd megváltozni, melegkörök, egyesületek alakultak, érdek- és jogvédő körök születtek, még mindig inkább az elrejtőzés jellemző. Ennek hátterében az állhat, hogy mind a leszbikusok, mind a meleg férfiak már gyermekkoruktól kezdve, mielőtt a saját szexuális identitásuk kialakult volna, nagyon sok sztereotípiát, előítéletet hallanak. Internalizálják a társadalom homofóbiáját¹, és ez az oka annak, hogy elszigetelődnek, önelfogadási problémával küzdenek.

Hazánkban a rendszerváltás előtt még kevésbé ismert és elfogadott téma volt a szexualitás, ezért szakirodalom sem foglalkozott vele. Kivételt képez Géczi János, aki meleg férfiakkal készített interjút kötetbe rendezte (*Vadnarancsok II.* 1987.). A beszélgetésekből is kiténik, hogy mindannyian a látszat fenntartására törekednek: mind a család, mind a munkahelyi ismerősök előtt is titkolva szexuális irányultságukat.

Homoszexualitás

A homoszexualitás rövid története

A homoszexualitás jelensége, mint az emberi szexuális tevékenység egyik megnyilvánulási formája, a történelemből és a művészetekből jól ismert tény. Megítélése társadalmaként, koronként és vallásonként változik. A görögöknél például a homoszexualitást a legmagasabb rendű és legnemesebb érzelm megnyilvánulásaként értelmezték. Magától értetődőnek tartották, hogy az önkényeskedő Erosz minden szerelmi vágyat szeszélye szerint adagol az embernek, s néha fur-

¹ Internalizált homofóbia: valaki, akinek homoszexuális vágyai vannak, elfogadja környezete negatív ítéleteit, és magáról is negatív képe alakul ki.

csa vágyakat is ébreszt... A rómaiaknál viszont a homoszexualitás a hedonisztikus életforma egyik – minden más szórakozási formával egyenrangú – módja volt. A keresztény középkorban egészen más megítélés alá esett ez a probléma. A homoszexualitás Isten és a természet elleni bűnné vált, sokszor halálbüntetéssel is sújtották. Csak a gyermeknemzés céljából létesített szexuális kapcsolatot tartották Istennek tetsző cselekedetnek. Mindenkiről úgy gondolták, hogy éppúgy képes az azonos neműekkel való szexuális érintkezésre, mint bármilyen más bűnre. Az emberek nagyon is „bűnösök” voltak, ráadásul az ördög mindenütt ott volt és mindenkit bűnre csábíthatott, aki nem volt résen.

Csak a polgári társadalomban válik a homoszexualitás társadalmi problémává, ahol egyrészt ellentmondás áll fenn az individuum szabad akarata és a szabadságot korlátozó társadalmi intézmények között, másrészt az egyéni szabadság és a produktivitás társadalmi elvárása között.

A XVIII. századra kialakult az a meggyőződés, hogy a férfiak és nők „normális módon” csak a másik nemre reagálnak erotikusan. E színpompás bármiféle bővítése, vagy pusztán az erősebb vonzódás a saját nemhez betegesnek, sőt abnormálisnak tűnt.

A homoszexualitás, heteroszexualitás, biszexualitás, sőt maga a szexualitás szó is a XVIII. században született. A XIX. sz.-ban több jogász volt homoszexuális, ők harcoltak azért, hogy ezt a beállítottságot jogilag ne büntessék. Ekkor került át a büntetendő cselekmények sorából a mentális betegségek kategóriájába. Ez volt a homoszexuálisok emancipációjáért folytatott harc első szakasza. A másodikat homofilnek nevezhetnénk és a II. világháború utánra datálhatnánk. Ekkor úgy gondolták, hogy a homoszexuálisoknak el kell fogadniuk és követniük kell a társadalmi normákat, szexuális irányultságuk csakis magánéletükben jelenhet meg. Következésképpen homoszexuális szubkultúra nem létezik. A '60-as évektől kezdődő harmadik szakasz szorosan kapcsolódott a kisebbségi forradalmakhoz, az újbaloldali megmozdulásokhoz. A negyedik szakasz napjaikban is tart, ennek két irányzata van. Az egyik megelégszik a jogi garanciákkal, a másik viszont minden más kisebbségi csoporttal összefogva harcol az intézményi elnyomás ellen.

Foucault² szerint a középkori, teológiai megalapozott bűn-testiség diskurzus együttese a XIX. században esett szét több, specializáltabb (pl.: orvosi, pszichológiai, pedagógiai) megközelítésre. Ettől kezdve beszéltek egyre nyilvánvalóbban a szexualitásról... A szexuális vágy diskurzussá válásában központi helyet foglalt el a vallomástechnika, mely lehetővé tette a szexualitás medikalizált megközelítését, ezáltal patológikus esetként való kezelését, mely magával hozta a terapeuták színre lépését. Ez az oka annak, hogy a XIX. századi dokumentációkban a homoszexualitás mint kóros mentális elváltozás jelenik meg. Megváltozik az emberek besorolási rendszere, a korábban névtelen, alany nélküli magatartásforma lassan homoszexuális egyénné animálódik: olyanná, aki pszichiátriai kezelés részese.

² M. Foucault: A szexualitás története. A tudás akarása. Atlantisz, Budapest, 1996.

Nagy előrelépést, és egyben felszabadulást is jelentett az, amikor 1973. december 15-én az Amerikai Pszichiátriai Társaság deklarálta, hogy a homoszexualitás nem tekinthető betegségnek. Ugyanez a társaság 1993. januárjában a következőképpen foglalt állást: „a homoszexualitás a természetes emberi szexus egyik szélsőséges, de nem kóros megnyilvánulása”. Magyarországon 1966-ban, a Büntető Törvénykönyv reformja kapcsán történt meg a dekriminalizáció, de hosszú ideig még a nagykorúsági korhatárnak a 21. életévet vették homoszexuális kapcsolatok kialakítása esetén.

A homoszexualitás okaként kromoszóma-rendellenességet vagy pszichológiai tényezőket szoktak említeni: Ödipusz-komplexust, másik nemtől való félelmet, de nem születettek kísérletek arra, hogy a problémát társadalmi jelenséggént közelítsék meg.

Szexuális deviancia vagy szubkultúra?

A homoszexualitás az 1950-es évektől kezdett a szociológiai kutatások témájává válni, elsősorban az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában. A korai elméleti megközelítések kiindulópontja a deviáns jelenség volt, ami egy válaszra készítette a társadalmat. A deviancia fogalmának definiálására már jóval korábban születtek kísérletek. Ezek közül a legjelentősebb a durkheimi és a merton devianciaértelmezés. Durkheim szerint a devianciák egyrészt hasznosak a társadalom számára, mert a normakövetést erősítik, másrészt hosszú távon módosítják a normát, ami így kevésbé minősül deviánsnak³. Merton azt állítja, hogy „semmilyen csoportban nem hiányoznak a magatartásszabályozó kódexek, de a csoportok különböznek abban, hogy ezek a népszokások, erkölcsi szabályok és intézményesített kontrollok mennyire hatékonyan integráltak azokkal a bizonytalanabb és általánosabb célokkal, amelyek a kultúra részei”.⁴ A devianciaelmélet kizárólagossága a hatvanas évek során megkérdőjeleződött egy olyan logikai felvetés következtében a melynek értelmében a társadalom ellenőrzőrendszere és a deviancia kapcsolata nem egyirányú, hanem valamilyen mértékben kölcsönösen függnek egymástól.

A legelső homoszexualitással foglalkozó átfogó munkát Kenneth Plummer neve fémjelzi⁵. Interakcionista megközelítésének kiindulópontja, hogy a szexualitás a másokkal való interakció során tanult társadalmi konstrukció. Ennek alapján beszél különböző szexuális jelentésekről és ebből adódóan arról, hogy a szexuális normák kultúrafüggőek. A homoszexualitást 4 osztályba sorolta:

³ E. Durkheim: A bűnözés normális jelenség. In: A deviancia szociológiája 9-16., Budapest 1996

⁴ R.K. Merton: Társadalmi struktúra és anomia. In: A deviancia szociológiája, 18-19., Budapest, 1996

⁵ K. Plummer: Sexual stigma: An interactionist account. In: Takács Judit: A homoszexualitás történetileg változó kontextusai. In Holmi 2001/6 771-787.

- alkalmi homoszexualitás (kipróbálást jelent),
- személyes homoszexualitás (az egyén nem tagja homoszexuális csoportnak),
- szituációhoz kötött homoszexualitás (önmagukat nem tartják homoszexuálisnak, de szervezett formában részt vesznek ilyen aktusokon),
- a homoszexualitás, mint életforma.

Itt említenénk meg egy másik kategorizálást, amit Tóth László, a homoszexualitással legtöbbször foglalkozó magyar kutató állított fel⁶. Így tehát vannak olyanok,

- akiknek csak lelki alkatában jelenik meg a másik nem iránti vonzalma, de nincs ennek nemi életükben következménye;
- akiknek csak a nemi életében jelentkezik a másik nem iránti vonzódás;
- akiknek teljes beállítottsága az azonos nem iránti vonzalom köré szerveződik;
- fizikai külsőségekben is megjelentek a homoszexuális orientáció.

Visszatérve Plummer elméletéhez, szerinte a homoszexualitással kapcsolatos társadalmi reakciók ellenségesége vezet el odáig, hogy az egyének identitásproblémákkal és büntudattal viseltetnek önmagukkal szemben, ez pedig szubkultúráként való megjelenésük alapját adja.

Tehát a homoszexualitás egyfajta megközelítésben szexuális devianciaként értelmezendő egészen a keresztény középkorig visszamenőleg, hiszen eltér a társadalmilag elfogadott viselkedési szabályoktól, normáktól. Ugyanakkor szubkultúráként is vizsgálható, mivel sajátos életmódjuk van, a csoport tagjainak közös az érdeklődése és az ellenségei is, egymás iránt lojalitással viseltetnek, kialakult szlenggel és intézményrendszerrel rendelkeznek.

Az 1960-as évek végén Mary McIntosh világított rá arra a problémára, hogy az eddigi kutatások súlyos hiányossággal dolgoznak, mert az ember csak hetero- illetve homoszexuális lehet a tanulmányok alapján. Ő a homoszexualitást állapotként értelmezte, továbbá szerinte tanácsos megkülönböztetni a homoszexuális szerepet a homoszexuális magatartástól, mert vannak olyan helyzetek, amikor valaki homoszexuális kapcsolatot létesít, de nem vallja magát homoszexuálisnak (pl. rabok) vagy fordítva, egy homoszexuális nem meri felvállalni szexuális beállítódását⁷. A homoszexualitás okainak kutatása, mint kérdésfeltevés eleve helytelen. (M. McIntosh 1968)

Az ötvenes évek második felétől jelentek meg homoszexuális közegben végzett gyűjtőmunkán alapuló tanulmányok, melynek során interjúelemzésekkel nyert adatokat használtak. (Evelyn Hooker (1956): *The adjustment of the male overt homosexual* és Richard R. Troiden (1988): *Gay and lesbian identity- a sociological analysis*)

A leszbikus és meleg elméletek megjelenésének és elterjedésének hátterében Foucault könyve (*A szexualitás története*), az emberjogi valamint a feminista mozgalmak állnak.

⁶ Tóth László: A modern kori homoszexualitás néhány kérdése. In: Tóth László (szerk): *A homoszexualitásról*, Budapest, 1994.

⁷ Takács Judit: A homoszexualitás történetileg változó kontextusai. In. *Holmi* 2001/6 771-787.

A homoszexuális elméletek megkérdőjelezik a korábbi kijelentéseket, miszerint a homoszexualitást orvosi és pszichiátriai problémaként, betegségként illetve abnormális pszichikai állapotként kell kezelni. Pozitívan értékelik a szexuális sokféleséget, elvetik a szexuális kisebbségekkel szemben meglévő diszkriminációt. Ebből adódóan alapvetően politikai elméletként is lehet őket kezelni, mert kritikusan reflektálnak a fennálló társadalmi rendre.

A homoszexualitással összefüggő kutatások

Magyarországon a homoszexualitás kutatásával kapcsolatban megfigyelhetők a politikai enyhülés és szigorodás ciklikus változásai. Az enyhülés azokra az időszakokra tehető, amikor a társadalmi rendszer válságokat él át, hiszen ekkor kerülnek előtérbe a különböző társadalmi problémákat kutató tanulmányok, ekkor fordulhat nagyobb figyelem a deviancia felé is. Egy ilyen zűrzavaros korszakban találhatunk egymásra a homoszexuális csoportok, ekkor fordulhat a társadalom feléjük, és a káosz elmúltával így alakulhat ki egy magasabb toleranciaszinttel rendelkező társadalom.

Magyarországon Tóth László foglalkozik átfogóan a homoszexualitás kérdésével. A homoszexuális férfiakat öt kategóriába sorolja⁸:

- „procc” elit: magas rangú arisztokraták vagy polgárok, akik a társadalom játékszabályaihoz alkalmazkodva érnek el eredményeket, de ugyanakkor úgy érzik, hogy valamitől meg vannak fosztva. Nem legitim eszközök alkalmazásával valósítják meg céljaikat és önmagukat, szubkultúrát hoznak létre;
- „nómenklatúra” elit: az vonatkozik rájuk, mint a fentiekre, csak ők a politikai pályán érnek el eredményeket;
- „alkotó és reprodukáló értelmiség”: szintén konformak, már csak azért is, mert őket könnyebben kikezdhetik a társadalom részéről érkező előítéletek. Céljuk a homoszexualitást, mint szexuális örömszerzést legitimé tenni. Vannak közöttük rejtőzködők is, akik könnyen forradalmárrá változhatnak egy alkalmas időben;
- társadalmi „közép”: devianciájukat nem vállalják, túl nagy számukra a lecsúszás kockázata. A belső konfliktusok feloldásaként direkt olyan szervezethez csatlakoznak, ahol szigorú normák szerint kell élniük, vagy éppen ellenkezőleg - további devianciák felé sodródnak;
- „lumpen”: marginális helyzetűek, szexuális objektumként kezelve, pl.: meleg stricik. Általában a nagyvárosokat választják lakóhelyül.

Mai ismereteink szerint a férfiak közel 10 százalékát, valamint a nők 2-3 százalékát érintő magatartási-beállítódási mód valamilyen mértékben a homoszexuali-

⁸ Tóth László: Egy „földalatti mozgalom” hanyatlása és felemelkedése. In: Valóság 1991/4, 57-69.

tás. A férfiak 4 százaléka, a nők 1 százaléka kizárólagosan homoszexuális, vagyis szexuális tevékenysége csakis saját nemű partnerekre irányul. A férfiak további 5-6 százaléka, a nők további 1-2 százaléka biszexuális, vagyis a másik nemmel is fenntart többé-kevésbé tartós, érzelmileg és szexuálisan kielégítő kapcsolatot. Természetesnek tekinthető, hogy a maguk is homoszexuális beállítottságú kutatók igyekeznek a homoszexuálisok arányát nagyobbra feltűntetni, mint amekkora az valójában. Így szeretnék a probléma társadalmi jelentőségét hangsúlyozni, felhívja a politikusok figyelmét erre a rétegre.

Kétségtelen, hogy az AIDS terjedésével egyre többen kutatják a homoszexuális viselkedésformát, mert köztudott, hogy ebben a populációban nagyobb a fertőzésveszély és az AIDS-kutatásokra jelenleg több pénz áll rendelkezésre, mint más tudományos célokra. Mindezek következtében a homoszexualitás kikerült az individualisztikus szemléletek köréből és azt a közösségi váltotta fel. Egy nemzetközi és egy magyar kutatás szerint is több a homoszexuálisok szexuális partnereinek száma, mint a heteroszexuálisoknak⁹, ami az AIDS-szel való fertőzésnek nagyobb veszélyét jelentheti. Ugyanakkor a kutatók nem találtak különbséget a gumióvszer-használati szokásokat illetően a szexuális orientáció függvényében. A magyar eredményeket összehasonlítva a nemzetközivel, az adatokból a következő tendenciákat figyelte meg Tóth László:

- az első szexuális élmény a magyaroknál később következik be. Ennek oka – írja a szerző, – hogy a magyarok nehezebben fogadják el szexuális másságukat.
- A magyaroknál magasabb a tartós párkapcsolattal nem rendelkezők aránya, és tartós kapcsolat esetén is inkább jellemző a nyitottság.
- Az évi partnerek száma körülbelül megegyezik a magyarok és az európaiak vonatkozásában.
- A magyar melegekre inkább jellemző a végletesség a gumióvszer-használatot illetően: vagy mindig vagy soha nem élnek vele.

Tóth László összehasonlította a magyar homo- és heteroszexuálisokra jellemző adatokat is, amelyekből azt a következtetést szűrte le, hogy:

- a heteroszexuálisok fiatalabb korban létesítik az első szexuális kapcsolatot,
- a tartós párkapcsolatok megléte vagy hiánya hasonló képet mutat mind a két csoportban,
- a heteroszexuálisok kevésbé kicsapongóak,
- az óvszer használata egyformán jellemző, de a homoszexuálisok között nagyobb a mindig óvszert használók aránya az alkalmi partner esetén,
- az AIDS-veszély hatására lényeges elmozdulás figyelhető meg a preventív magatartás irányába.

⁹ Tóth László (1996): Homoszexualitás az AIDS korában. In: Magyar Tudomány, pp 1216-1223.

Több olyan tanulmány is ismert, amely a homoszexuálisok esetében az átlagosnál nagyobb arányban mutat ki hátrányos családi környezetet. Ilyen például Fergusson és társai tanulmánya,¹⁰ amely egy longitudinális vizsgálat eredménye. E szerint a homoszexuálisok családjá gyakrabban volt sérült (válás, árvaság, nevelőszülő), és szüleik között nagyobb volt a törvénnyel összeütközésbe kerülők aránya. Egy – gyermekelhelyezési perek homo- és heteroszexuális ügyfeleit összehasonlító – kutatás során pedig kitűnt, hogy a homoszexuális ügyfelek között jóval több volt a problematikus személyiség, esetükben jóval gyakrabban fordult elő gyermekbántalmazás illetve a gyermekek molesztálása.¹¹ A homoszexualitás kialakulása gyakran nemi erőszak vagy homoszexuálisok csábításának, megrontásának eredménye, és kapcsolatot feltételeznek a homoszexualitás és a pederasztia között. Például Goode és Troyden¹² kutatásában 150 homoszexuális férfit kérdeztek meg. A megkérdezett 30-40 évesek 69 százalékának 21 éves kora óta legalább egyszer volt nemi kapcsolata kiskorúval, 45 százalékuknak legalább hat kiskorú partnere volt. Doll és társai tanulmányában¹³ szerepel: a megkérdezett homoszexuálisok 41 százaléka állította, hogy korábban szexuális visszaélés vagy erőszakoskodás áldozata lett.

A legjelentősebb külföldi kutatást Alfred Kinsey végezte el még a múlt század közepén. Hétfokú skálát állított fel, aminek egyik végpontján a kizárólag heteroszexuális, a másik végén a kizárólag homoszexuális orientációjú (4%) amerikai fehér férfiak szerepeltek. A teljesen homoszexuálisok alacsony száma valószínűleg a társadalmi elutasítás élményével függ össze. Egy 1978-as felmérés szerint a válaszadók 9%-a vallja magát homoszexuálisnak. Erre a meglepő eredményre azért juthatott Kinsey, mert a homoszexuálisok kategóriájába sorolta azokat is, akik csak kölcsönös önkielégítésben vettek részt. A kutatás után sok támadás érte Kinseyt, egyesek szerint azért, mert tükröt tartott a feddhetetlen erkölcsűnek képzelt amerikai társadalom elé.¹⁴

Magyarországon először 1978-ban végeztek felmérést a homoszexualitással kapcsolatban. Heleszta Sándor és Rudas János¹⁵ egyetemisták és szakmunkások között végzett felmérése szerint a homoszexualitást 58,8 százalékuk a leg súlyosabb perverzióknak tartja. 1987-ben a társadalom 74 százaléka, 1989-ben 65 százaléka, míg 1991-ben 61 százaléka ítélte el a homoszexualitást... Láthatjuk, hogy egyre többen fogadják el a szexuális másságot, de még mindig nagyon magas az elutasítók száma. A csökkenést a társadalom nyitottabbá válásának tulajdonítjuk, valamint annak, hogy egy átalakuló társadalomban a devianciák, mint a bizony-

¹⁰ Archives of General Psychiatry, 1999

¹¹ Cameron, Psychological Reports, 1998, 1155-1191.

¹² Psychiatry, 1980/43., 51-59.

¹³ Child Abuse & Neglect, 1992/18., 825-864.

¹⁴ Szentágothai János (1991): pp 45-56.

¹⁵ Heleszta Sándor és Rudas János: Munkásfiatalok és egyetemisták szexualitása. MTA Szociológiai Kutató Intézetek Kiadványa, 1978 Budapest

talán helyzetre adott lehetséges válaszok könnyebben elfogadhatóak. A magas arány pedig egyrészt tulajdonítható többek között az AIDS elterjedésének, a bűnbakkeresésnek illetve a szexuális tájékozatlanságnak.

A Tóth László nevével fémjelzett kutatást a Hajnal István Egészségtudományi Egyetem 2000 fős reprezentatív mintán végezte el 1991-ben, a kutatás eredményei azt mutatják, hogy a válaszadók többsége negatív módon viszonyul a kérdéshez, mélyen elítéli a homoszexualitást, és úgy gondolja, hogy a nemiséget a társadalom egészére érvényes módon kell szabályozni.

A kérdőíves adatfelvétel a 15 évnél idősebb magyar lakosság körében történt, nemet, lakóhelyet és iskolai végzettséget reprezentáló mintán. A vizsgálat döntő része azt kutatta, hogy a megkérdezettnek mi a véleménye az azonos neműek szelleméről? A válaszokat több dimenzió mentén vizsgálták, pl. a szexualitás magánügyként vagy közügyként való kezelése, a másik az elfogadás vagy az elutasítás dimenziója, a harmadik a megítélésé (bűn, betegség, normától való eltérő viselkedés, magánügy, emberi alapjog). A megkérdezettek egyharmada nem felelt a kérdésekre, 20 százalék pedig egyáltalán nem volt hajlandó a homoszexualitás kérdéskörével foglalkozni. Általánosságban a szexualitással foglalkozó kérdésekre adott válaszok megtagadóinak többsége nő, alacsony iskolai végzettségű, alacsony jövedelmű, községben lakó, vallásos, időse. Megállapítható, hogy a homoszexualitás nagyobb mértékben tabu a számukra, mint más szexuális téma, és sok az előítéletes, indulatos reagálás is erre a kérdésre. Lakóhely szerint viszont nagy különbséget lehet találni a szexualitással illetve a homoszexualitással kapcsolatos kérdések elhárításában (indulatos reagálás). A fővárosiaknál a legkisebb (az első blokknál 14,2%, a másodiknál 24,2%), míg a községben élőknel a legnagyobb (17,5%, illetve 50,1%) a válaszmegtagadók aránya közötti különbség. Ez azzal magyarázható, hogy egy olyan közegben, ahol a mindennapi érintkezések a meghatározóak, el kell kerülni a homoszexualitásnak még a gyanúját is. A nem, az iskolai végzettség, a kor, a jövedelmi helyzet tekintetében viszont nincs ilyen különbség. A beavatkozás-skálán Tóth és munkatársai meglepő eredményre jutottak: a válaszadók 90 százaléka gondolja úgy, hogy semmilyen körülmények között nincs joga társadalomnak beleszólni a homoszexuálisok életébe. Tóth által a jövedelem, az iskolai végzettség, a lakóhely és a kor szerint kialakított státuszcsoportok alapján a legalsó státuszúak azok, akik a legkevésbé (6,1%), és a felső státuszcsoportba tartozók azok, akik a leginkább (25,2%) támogatják a homoszexuálisok életébe történő beleszólást. Tóth szerint ez azért lehetséges, mert „a társadalmi hierarchiában elfoglalt magasabb helyhez a társadalmi élet szabályozása problémájának fokozottabb figyelembevétele társul”.¹⁶

Az elfogadás-elutasítás dimenziójában a válaszolók 60,5 százaléka mutat előítéletességet vagy türelmetlenséget a homoszexualitással szemben, 24,3 százaléka semleges és 15,6 százalék elismeri a homoszexualitás létjogosultságát. A legfelo-

¹⁶ Tóth László: A modern kori homoszexualitás néhány kérdése. In: Tóth László: A homoszexualitásról, 96. 1994. Budapest

gadóbbaknak a magas, legelutasítóbbaknak az alacsony státuszúak bizonyultak. Az iskolai végzettség az a változó, ami alapján leginkább megfigyelhető a differencia: a magas iskolai végzettségűek hajlanak inkább az elfogadásra vagy a semlegességre. Nem meglepő, hiszen a tolerancia szoros kapcsolatot mutat a kulturális tőkével. Emellett pedig a lakóhely típusa az, ami alapján különbségek figyelhetők meg a vélemények között, a falusiak inkább közömböseket (félnek a szélsőséges nézetektől), a fővárosiak pedig inkább elfogadóak.

A homoszexualitást a válaszadók 1,5%-a tekinti bűnnek, leginkább az idősök. További 23,6% betegségnek, főleg a vallásosak. Legnagyobb arányban (34,9%) normától eltérőnek ítélik, ők többségükben idősök, beosztott alkalmazottak vagy 8 osztályt végeztek. Végül magánügynek gondolja 31,9%, első sorban a vezető beosztásúak és a magas iskolai végzettségűek.

A fenti vizsgálatot Tóth László munkatársaival 1996 és 2000 folyamán megismételte. Változást tapasztalható a korábbi felméréshez képest három területen: a választ megtagadók aránya csökkent, szignifikáns kapcsolat figyelhető meg a pártpreferenciák és a szexuális másság elfogadása között, valamint a társadalom homofóbiája csökkenni látszik.

A Tóth László könyvéről Szabó Judit által írt kritika¹⁷ egyetlen egy pozitívumot említ a művel kapcsolatban, mégpedig azt, hogy megjelent egy válogatás a homoszexualitásról. Szabó szerint a könyv nincs megszerkesztve, tele van ismétléssel, nem egyformák a tipográfiák. A tartalmat illetően pedig azt írja: „tudományelöttes kutatások ellentmondó eredményeinek követhetetlen sorát olvashatjuk”.¹⁸

Tóth László 1995-ös kutatásában azt vizsgálta, hogy a melegek mennyire rendelkeznek a közösségi lét előfeltételeivel¹⁹. A melegek mindössze 37%-a vállalja szexuális identitását a családja előtt, és csak 17%-uk a nyilvánosság előtt, pedig ez utóbbi lenne a feltétele a szubkultúra működésének. A megkérdezettek csupán 16,2%-a tagja valamilyen meleg csoportnak vagy szervezetnek, amelyek megszervezhetnék a megfelelő társadalmi feltételeit.

Leszbikusság

A leszbianizmus rövid története

A homoszexuális nők jelenléte a történelemben alig volt látható, mivel létezésük nyomait szisztematikusan törölték a középkori és korai modern Európában is. Az esszencialista irányzat²⁰ képviselői azonban rámutattak, hogy a közös homo-

¹⁷ Szabó Judit (1994): Benniszülöttek és etnográfusok. In: Buksz, pp 426-430.

¹⁸ uo: p.429.

¹⁹ Tóth László (1996): Homoszexualitás az AIDS korában. In: Magyar Tudomány, pp 1216-1223.

²⁰ esszencialisták: a homoszexualitás olyan egyetemes, minden kultúrában és társadalomban megjelenő jelenség, mely az adott személyt vagy személyeket alapvetően meghatározza.

szexuális hagyomány folytonosságán alapuló politikai törekvések fenyegetést jelentenek a többségi társadalom számára (Gallagher 1987).

Bűnnek tekintették a nők egymással történő szexuális kapcsolatát, azonban nem volt akkora ellenérezés velük szemben sem a jogban, sem a mindennapi életben, de még a vallás területén sem, mint a férfi homoszexuálisokkal szemben. Ha alkalmanként meg is büntettek leszbikusokat, a büntetés nem a szexuális tárgyválasztásuknak szólt, inkább annak, hogy nemi szerepükben való viselkedésükben nem a számukra kijelölt női szerepet töltik be.

A „leszbikus” szót csak a XIX. század végén kezdték el használni. Korábban a leszbikus szexualitásról, mint „megnevezhetetlen bűnről” vagy „csendes bűnről” beszéltek. Ha nők kerültek bíróság elé, egészen a XIX. századig nem beszéltek nyilvánosság előtt bűneikről.

A XIX. század végéről és a XX. század elejéről maradtak fenn adatok férfiként élő nőkről, akik valódi neme csupán haláluk után derült ki.

A XIX. század második felében lett jelentősége a diákevek nőszereelmeinek. Ettől kezdve megnőtt azoknak a nőknek az aránya, akik már tanulhattak, és a tanulmányaik alatt bentlakásos intézményekben éltek.

A XIX. század végén jelentek meg az első leszbikusok, akik így is identifikálódtak, vagyis önálló életük alapeleme lett, hogy a heteroszexista normáktól eltérjenek és ez alapján határozzák meg magukat.

Az 1880-as években megjelentek az első lesbianizmus-kutatók, azok a férfiak, akik elsősorban a leszbikusok társadalmi viselkedésével és külsejével foglalkoztak. Szerintük a leszbikusok a tradicionális nemi szerepeket megtagadják azáltal, hogy férfiasan öltözködnek.

Krafft-Ebing volt az első kutató, aki szerint a leszbikusok férfi privilégiumokra vágyanak. Megteremtett egy új, tanulmányozandó tárgyat, a „Férfias Leszbikust” (Sándor Bea 2000.30). Megjelenését összekötötte azzal a tendenciával, hogy a nők megtagadják a hagyományos nemi szerepeket és társadalmi, gazdasági egyenlőséget követelnek. A későbbi kutatók fiziológiai betegségként kezelték a leszbikusságot, nők: akik már betegen születtek. (S. Freud, Fluckiger stb.)

Hosszú időn át az érintett nők körében sokan elfogadták a deviancia-diskurzust, ezért hibásan születettnek tartották magukat. Egyetlen előnyük származott belőle: végre bekerültek a közbeszédbe és el tudták helyezni magukat a nyelvben. Ennek nyomán a korai tudományos és szépirodalmi munkákban (George Sand, Gertrud Stein, Radclyffe Hall stb.) megjelent a homoszexualitás modern koncepciója, bár gyakran megmaradt az orvosi és pszichiátriai analízis szintjén. Viszont így is kiindulási pontot nyújtottak a később kibontakozó, a homoszexualitás esszencialitását hangsúlyozó leszbikus és meleg elméleteknek, mozgalmaknak.

Politikai szervezkedés az Egyesült Államokban kezdődött először a nők körében, amelynek hátterében társadalmi változások álltak. Már a II. világháború alatt és azt követően is a nők tömegesen jelentek meg a munkaerőpiacon a frontokon lévő férfiak helyett. Közülük sokan elköltöztek otthonról, önálló jövedelemre tettek szert, így megtapasztalva a korábban férfi privilégiumnak számító függetlenséget.

Az első leszbikus szervezetet (Daughters of Bilitis) az 1950-es évek közepén hozták létre San Franciscóban. Tevékenységük közé tartozott egy havilap (The Ladder) kiadása, ami lehetőséget biztosított az ország területén szétszórtnak és rejtőzködve élő nők számára, hogy kommunikáljanak egymással. Elsősorban azokon akartak segíteni, akik még önmaguk keresésével, identitásuk meghatározásával küzdöttek.

Leszbikus identitás és szervezetek Magyarországon

A férfi és női homoszexualitással foglalkozó elméletek tárgyak alapján nehezen definiálhatók ugyan, de a különböző feminista elméletek eligazítást nyújthatnak meghatározásukban. Ugyanis a feminista elméletek nem csupán a nőkkel, hanem a társadalmi nemmel – a nők és férfiak közötti kulturálisan és történelmileg meghatározott viszsonnyal (gender) – foglalkoznak kutatásaikban. Ehhez hasonlóan a leszbikus és meleg elméletek a szexualitás kulturális és történeti változásait vizsgálják, tehát mindazokat az életformákat, identitásokat, amelyek megkérdőjelezzik az uralkodó nemi és szexuális normákat.

A homoszexuális elméletek (esszencialisták, konstrukcionista²¹) egyik közös pontja, hogy vajon a „meleg identitás” empirikus tény vagy fikció? Az identitás hagyományosan az azonosság és különbözőség kettősége mentén ragadható meg, tehát az adott személy valóban azonos-e önmagával és ez az azonosság időben mennyire állandó? E logika szerint az identitás és az esszencia ugyan szoros kapcsolatban állnak, de semmi esetre sem azonosak: egy személy rendelkezhet valamilyen esszenciával, amely meghatározza identitását, ez az identitás azonban nem helyettesítheti az esszenciát, hanem annak eredményeképpen alakul ki.

Az identitások, ill. az arra való igény megjelenése természetesen hozta magával azt a törekvést, hogy a különféle leszbikus és meleg csoportok megjelenjenek a politikai mezőben és – más-más hangsúllyal ugyan, de – megpróbálják artikulálni sajátos értékeiket és érdekeiket, amelyek valljuk meg, gyakran összefonódnak valamely elnyomott kisebbség érdekeivel is.

A feminista mozgalmak megjelenése hazánkban a XX. század elejére nyúlik vissza. Megkezdődtek a társadalmi viták a nők szavazati jogáról, nőtt az iskolázott nők aránya. 1904-ben alakult meg a Feministák Egyesülete, amely előadásokat szervezett és publikált. 1907 és 1913 között létezett egy folyóirat, ami „A nő és a társadalom” címet viselte. (Címe később „A nő”-re változott.)

Az első magyar meleg szervezetet 1980-ban hozták létre, aminek a fő profilja nem a politizálás volt. Hivatalos bejegyzésére 1988-ban került sor. A meleg férfi-

²¹ konstrukcionista: „a nemi és szexuális sokféleség történetileg és kulturálisan jön létre, a különböző társadalmi közegekben különféleképpen nyilvánul meg, és különféle funkciókat tölt be” (Diana Fuss)

akon kívül néhány leszbikus tagja volt az egyesületnek. Céljuk az volt, hogy legitimizálják különbözőségüket, és ki tudjanak alakítani olyan helyeket, ahol a meleg emberek összejöhetnek, legalább egymás számára láthatóvá válhatnak. Az egyesület tényleges szerepét nem tudta betölteni, idővel ellehetetlenítették a működését. Az 1990-es években egyre több leszbikus nő vett részt a „Háttér Baráti Társaság a Melegekért” munkájában, aminek feladatai közé tartozik egy lelkeség- és információs vonal működtetése, meleg fesztiválok szervezése.

A nők önálló szervezete a Labrisz Leszbikus Egyesület 1997-ben indult el, 1999-ben jegyezték be. Az egyesület programokat, beszélgető-esteket szervez, részt vesz a meleg fesztiválok szervezésében, valamint könyvkiadással is foglalkozik.

Kutatások, felmérések

A női homoszexualitással foglalkozó munkák többsége a leszbikusokat szinte kizárólag a többi nőtől megkülönböztető sajátosságuk: szexuális magatartásuk fényében vizsgálja. E művekből hiányzik mindennapi tevékenységük vizsgálata, és ugyanúgy, mint a meleg férfiak esetében, az interjúkon alapuló kutatások dominálnak. (Szilágyi Gyula: Júlia és Júlia; W. Simon- J.H. Gagnon: A leszbikusok: előzetes áttekintés)

Különbőség figyelhető meg a férfi és a női homoszexualitás között. A különbség lényege az, hogy a nőihez kevésbé bonyolult sztereotípiákat kapcsolnak. A férfi homoszexuálisok esetében olyan szankciókat helyeznek kilátásba, ami a róluk alkotott társadalmi képet erőteljesen megsemmisíti, és behatárolja annak tartalmát. A társadalom nyomatékosabban törekszik a férfi homoszexualitás elnyomására és szankcionálására, mint a női homoszexualitás esetében.

A leszbikusoknak kevésbé van szükségük közösségre, mivel szexualitásuk nem tér el annyira a konvencionális társadalmi szokásoktól, mint a férfiaké. A leszbikus nő a szexualitását elrejtheti a társadalmilag elfogadott aszexualitás mögé.

Egy másik figyelemre méltó sajátosság, ami a férfi és női homoszexualitás között megfigyelhető: az, hogy mennyire nőies volt, ahogy az interjúalanyok felfedezték a homoszexualitásukat, ahogyan homoszexuális karrierjük kezdődött. Az egyik legszembeütőbb eredmény, ami már Kinsey és munkatársai kutatásából kiderült, hogy a férfiak korábban kezdik a szexuális életüket, mint a nők. A leszbikusokkal készített interjúkból (Szilágyi Gyula: Júlia és Júlia) kitűnik, hogy homoszexualitásukkal serdülőkoruk végén, sőt gyakran fiatal felnőtt koruk elején szembesültek. A nők többségéről elmondható, hogy szexuális együttlétre általában egy intenzív érzelmi kapcsolat késői szakaszában kerül sor, de már kiskorukban érezték, hogy ők mások, mint a többség. Azonban a társadalmi elvárásoknak megfelelően sor került férfiakkal való szexuális kapcsolatra is.

Jogi kérdések

A szervezetek munkáiban jelentős helyet foglal el a homoszexuálisok jogi diszkriminációja elleni küzdelem is. A nyugat-európai és az amerikai leszbikus és meleg mozgalmak fél évszázados történelme azt sugallja, hogy a jogi stratégia önmagában nem elég. Nem csupán egyenlő jogokra, illetve a megkülönböztetést tiltó törvényekre van szükség, hanem a társadalom attitűdjének megváltoztatására, a sztereotípiák felszámolására. A heteroszexuális emberek többsége még mindig téves és negatív mítoszokat tart életben a homoszexuálisokról. A politikai és jogi reformok abban segíthetnek, hogy megszüntessék a diszkriminációt, de a mítoszok ellen tehetetlenek.

Egy amerikai felmérés adataiból az derült ki, hogy személyes homoszexuális ismerőssel rendelkezők 66 százaléka támogatja, hogy a melegeknek ugyanolyan jogaik legyenek, mint a heteroszexuálisoknak. Viszont csupán a megkérdezettek 18 százaléka ismer személyesen leszbikus vagy meleg személyt. A kérdezettek 82 százaléka úgy tudja, hogy nincs a környezetében homoszexuális.

Az elmúlt években nemzetközi konszenzus alakult ki arról, hogy a szexuális orientáción alapuló jogsérelem ugyanolyan emberi jogi diszkrimináció, mint a vallási, etnikai vagy nemi alapon történő hátrányos megkülönböztetés. Ennek értelmében minden, az Európai Unióban elfogadott jogszabály, amely felsorolja, hogy milyen alapon nem lehet különbséget tenni az emberek között, említi a szexuális irányultságot is. 1997-es amszterdami szerződésben rögzítették is a nemi diszkrimináció tilalmát, és a tagországok számára kötelezővé is tették, hogy beillesszék a nemzeti jogszabályaik közé. Ez a kerettörvény hazánkban is érvényes. Európa nagy részén ennek ellenére ma is jelentős a meleg, leszbikus és biszexuálisok hátrányos megkülönböztetése. Bár rengeteg embert érint a szexuális orientáción alapuló diszkrimináció, kevés kutatás történt ebben a témában. Az a kevés viszont bizonyítja, hogy a megkülönböztetés még mindig nagyon elterjedt Európában.

A szexuális kisebbségek elleni erőszak a homofóbia megnyilvánulásának szélsőséges kifejezése. Számos európai országban, köztük hazánkban is, diszkriminatív törvények sújtják az azonos neműek kapcsolatait, korlátozzák az egyesüléshez, szólásszabadságukhoz való jogukat. Sok munkaadó hátrányosan megkülönbözteti a munkakeresőket szexuális orientációjuk alapján.

2000-ben az Európa Tanács Törvényhozási és Emberi Jogi Bizottsága egy jelentést készített²² a leszbikusok és meleg helyzetéről a tagországokban. A felmérés kérdőív alapján történt, amelyet a Közgyűlésben képviselt nemzeti delegációknak küldtek el. A kérdőív az alábbi területekről kért részletes információt:

– tartalmaz-e a szexuális bűncselekményekről szóló törvény olyan kitételeket

²² <http://www.hatter.hu> : Az emberi jogokkal foglalkozó európai intézmények és Magyarország

- az azonos neműek kapcsolatáról, amelyek nem vonatkoznak a heteroszexuális kapcsolatokra, illetve eltérő beleegyezési korhatárt szab-e meg a hetero- és homoszexuális kapcsolatok esetén?
- Szolgálhatnak-e melegek, leszbikusok és biszexuálisok a hadseregben?
- Van-e olyan terület, ahol nem alkalmaznak leszbikusokat, meleg férfiakat és biszexuálisokat, különösen bírósági, jogi, végrehajtói és tanári szakmákban?
- Van-e olyan törvény vagy szabályzat, amely a betegségek közé sorolja a homoszexualitást?
- Elfogadják-e „társadalmi csoporthoz való tartozásnak” a homoszexuális orientációt?
- Van-e lehetőségük a leszbikusoknak és a meleg férfiaknak az örökbefogadásra, nevelőszülői feladatok vállalására?
- Engedélyezik-e a leszbikusok számára a mesterséges megtermékenyítést, akár egyénileg, akár pár esetében?

A felmérés elkészült Magyarországon is, és a belőle készített jelentés rámutat arra, hogy a leszbikusok, melegek és biszexuálisok diszkriminációja súlyos és nagyon elterjedt hazánkban. Mind az állam, mind a magánszemélyek számos esetben megkülönböztetik a szexuális kisebbséghez tartozókat. A hátrányos megkülönböztetés a leszbikusok és a meleg férfiak életének csaknem minden területére hatással van.

A közvélemény-kutatások is azt bizonyítják, hogy a magyar társadalomban széles körben elterjedt a homofóbia. Fábián Zoltán a Tekintélyelvűség és előítéletek²³ című munkájában a tekintélyelvűséget elemzi egy 1994-es felmérés alapján. Ebben a válaszadókat arra kérték, hogy helyezték el egy ötfokú skálán a felsorolt kisebbségeket. A kutatás különböző etnikai, szubkulturális és politikai csoportokhoz való viszonyt vizsgált.

A felmérésből kiderült, hogy a leginkább elutasított csoportok a homoszexuálisok, a skinheadek, az AIDS-betegek és a kábítószer-használók.

2000 nyarán készült egy kérdőív, speciálisan leszbikusok, meleg férfiak és biszexuálisok számára (N=112). Mindegyikük olyan személy, aki részt vett a nyári meleg és leszbikus fesztiválon. Így a válaszok azok véleményét tükrözik, akik legalább olyan mértékben vállalják a nyilvánosságot, hogy fesztiválokra járnak, és adott esetben még kérdőívet is kitöltenek. A válaszadók 37,5%-a 20 és 25 év közötti, 79,4%-uk pedig 20 és 35 év közötti. A nőknek 75%-a 20-30 éves volt. Ezek az adatok azt mutatják, hogy akik valamennyire nyíltan vállalják másságukat, azok fiatalok. Helyzetük valamivel könnyebb is, a médianak köszönhetően sokkal korábban nyilvánosság elé léphetnek, mint idősebb társaik.

A válaszadóknak 83%-a beszélt szexuális orientációjáról barátainak, 74%-uk mondta el legalább egy szülőnek, 40,2% mondta el munkatársainak és 34,8%-nak ismeri szexuális irányultságát a munkaadója. A tágabb család a skála végé-

²³ Fábián Zoltán Tekintélyelvűség és előítéletek, Új mandátum, Budapest, 1999.

re került, csupán 27,7%-nak tudja a szülein kívül más is, hogy az azonos neműekhez vonzódik. Ez azt jelenti, hogy azok, akik nyilvános helyeken is fel merik vállalni „másságukat” valamilyen mértékben, lényegében még mindig félelemben és rejtőzködésben élnek. 17%-uk teljesen elrejtí életének ezt a szeletét a családjá, barátai, munkatársai előtt.

A válaszolók többsége azt mondta, hogy nem indítana pert, ha szexuális beállítottsága miatt küldenék el munkahelyéről, de még mindig a férfiak azok, akiknek kisebb része lenne képes csöndben távozni munkahelyéről (nők: 75%, férfiak: 51,5%).

A válaszadók 56,2%-át illették valaha homofób, negatív megjegyzésekkel, fizikai bántalmazásban a meleg férfiak 12,5%-a részesült, a leszbikus vagy biszexuális nőknek pedig 6,25%-a. A megkérdezettek majdnem tizede mondta azt, hogy érte hátrányos megkülönböztetés rendőrség vagy más hivatalos szerv részéről.

A kérdőív utolsó kérdése arra vonatkozott, hogy milyen törvényt változtatnának meg? A nőknél a következő sorrend alakult ki: legalizálná az azonos neműek házasságát (39,6%), szeretne nyíltabban élni (20,8%), örökbefogadási jog bevezetését szeretné (18,8%), és közel egy tizedük nem változtatna semmin. A férfiaknál a sorrend módosult: 31,1% az azonos neműek házasságát szeretné a legjobban, majdnem egynegyedük nem változtatna semmin, 14,1% tenné egyenlővé a heteroszexuálisokéval a beleegyezési korhatárt, valamint ugyanennyien szeretnének gyermeket örökbe fogadni, és 4,68%-uk vágyik arra, hogy nyíltabban éljen.

Úgy tűnik, hogy a leszbikus és biszexuális nők tudatában vannak a megkülönböztetésnek, de közülük kevesebben mondták azt, hogy esetleg perre is vinnék a dolgot. A leszbikusok erősebben stigmatizáltak, ezért a közelmúltig szinte teljesen láthatatlanok voltak. Még mindig alacsonyabb a nőknek a részvételi aránya a különböző beszélgetéseken, megmozdulásokon, ami azt is jelenti, hogy a nők kevésbé hajlanak a nyilvánosságot követelő és jogi lépések megtételére. Itt meg kell jegyezni, hogy ennek a kérdőíves felmérésnek az eredményei ellentmondanak egy korábbi kijelentésnek, miszerint a női homoszexuálisok kevésbé stigmatizáltak, mint a férfiak. (<http://www.hatter.hu>)

Bár hazánkban széles körű a diszkrimináció, a meleg és leszbikus szervezetek csak nemrégiben láttak hozzá, hogy dokumentálják a tudomásukra jutott eseteket, és hogy fellépjenek a diszkrimináció megszüntetése mellett.

Mindezek következménye, hogy egy olyan társadalmi közeg jött létre, amelyben nagyon kevés leszbikus nő, biszexuális és meleg férfi mer nyíltan élni, és amelyben rengeteg ember életét tönkreteszi a homofóbia és a diszkrimináció. Az interjúk, esettanulmányok, felmérések mutatják, hogy sok embernek meglazulnak a kapcsolatai a családjával, bántalmazzák őket, el kell hagyniuk a munkahelyüket. Mindezt csendben és rájuk kényszerített félelemben teszik.

Összefoglalás

Dolgozatunkban megpróbáltuk bemutatni a homoszexualitás és a leszbikusizmus tárgykörében eddig megjelent jelentősebb kutatásokat, tanulmányokat, leginkább a magyar vonatkozásokra koncentrálva.

A szexuális másság fogalmának értelmezése történelmi koronként, társadalmanként változik. Az ókorban teljesen normális viselkedésként értékelték a homoszexualitást, majd a középkorban a kereszténység terjedésével vált bűnné, a polgári társadalom viszont már társadalmi problémaként vagy biológiai rendellenességként definiált.

Néhány külföldi és magyar kutatás alapján megállapítható, hogy a homoszexualitással szemben a társadalom többsége még mindig előítélettel viseltetik, de ez a tendencia csökkenni látszik az iskolai végzettség és a lakóhely nagyságának függvényében. A legelső átfogó homoszexualitással kapcsolatos magyar kutatást 1991-ben végezte Tóth László.

Az AIDS terjedésével párhuzamosan egyre többen kezdték a homoszexualitás problémáját kutatni, de a szexuális másság még mindig tabutémának minősül. Ennek legfőbb bizonyítéka, hogy a témával kapcsolatban még mindig messze a legkevesebb a kutatások száma. Ugyanakkor több meleg szervezet is alakult már, amelyek megpróbálják felvenni a harcot az őket ért diszkriminációval szemben és elfogadtatni szexuális másságukat a többségi társadalommal.

Felhasznált irodalom és ajánlott bibliográfia

1. *Amszterdam után a szexuális orientáció az Európai Unióban és Magyarországon.* 2000 Háttér Baráti Társaság a Melegekért. Budapest
2. Bagota Edit 2000. *Melegágy: lányok, akik lányokat szeretnek.* Budapest: Kijárat
3. Bech, Henning 1998: *Századvégi nyugati szexualitások: queer identitások és a modern homoszexualitás eltűnése.* Replika. (33-34.) 243-257.
4. Birtalan Balázs 1997. *Halállal lakoljanak? A homoszexuális ember és a kereszténység.* Budapest: Cartafilus
5. Boisson, Jean 1991. *A rózsaszín háromszög: a homoszexuálisok deportálása 1933-1945.* Budapest: Európa
6. Brown, Judith 2001. *Szemérmetlen cselekedetek: egy leszbikus apáca élete a reneszánsz Itáliában.* Budapest: Osiris
7. Davies, Peter M. – Hickson, Ford C. I. – Weatherburn, Peter – Hunt, Allen J. 1996: *A dugás perspektívái.* In.: Tóth László (szerk.) *A szex. Szociológia és társadalomtörténet.* Szöveggyűjtemény I. Budapest: Új Mandátum Kiadó
8. Dover, Kenneth James 2001. *Görög homoszexualitás.* Budapest: Osiris

9. Duggan, Lisa 1998: *A különbözőség közössége*. Replika. (33-34.) 229-241.
10. Eszenyi Miklós 2000: *Kultúra és homoszexualitás*. Valóság, 43. (6.) 48-57.
11. Erőss László 1984. *Furcsa párok*. Budapest
12. Fairchild, Betty 2002. *Most, hogy tudod. Útmutató meleg és leszbikus fiatalok szüleinek*. Budapest:Göncöl, Cop.
13. Fuss, Diana 1998: *Leszbikus és meleg elmélet: az identitáspolitika kérdése*. Replika. (33-34.) 213-228.
14. Fernandez, Dominique 1994. *Ganümedész elablása*. Budapest: Európa
15. Gécz János 1987. *Vadnarancsok II*. Budapest: Magvető Könyvkiadó
16. Grau, Günter 2001. *Homoszexualitás a Harmadik Birodalomban, a diszkrimináció és az üldözés dokumentumai*. Budapest: Osiris
17. Heleszta Sándor – Rudas János 1978. *Munkásfiatalok és egyetemisták szexualitása*. Budapest: MTA Szociológia Kutató Intézetek Kiadványa
18. Kalocsai Csilla 1998: *Leszbikus és meleg elméletek: identitások és identitáspolitikák*. Replika. (33-34.) 195-201.
19. Kő D. Péter 2002. *Bőszéta: aberrátumok*. Budapest
20. Mihályfi Márta 2000. *Irányzatok a barcelonai meleg mozgalomban*. Budapest: MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont
21. Sándor Bea (szerk) 2000: *Leszbikus-térrő*. Budapest: Labrisz Leszbikus Egyesület
22. Simon, William – Gagnon, John. H. 1996. *A leszbikusok: előzetes áttekintés*. In.: Tóth László (szerk.) *A szex. Szociológia és társadalomtörténet. Szöveggyűjtemény I*. Budapest. Új Mandátum Kiadó
23. Szabó Judit 1994: *Bennszülöttek és etnográfusok*. In: Buksz 6. pp 426-430.
24. Szentágothai János 1991 *A homoszexualitás*. In: Valóság 34. pp 45-56.
25. Szilágyi Gyula 2002. *Júlia és Júlia*. Budapest: Magyar Könyvklub
26. Szilágyi Gyula 2002. *Melegfront*. Budapest: Magyar Könyvklub
27. Takács Judit 2001: *A homokszexualitás történetileg változó kontextusai*. Holmi, 13. (6.) 771-787.
28. Takács Judit 1998: *Bevezetés a homoszexualizálás tudományába*. (Replika 33-34.) 203-212.
29. Tóth László (szerk) 1994. *A homoszexualitásról*. ELTE- Szociológiai Intézet. Budapest: T-Twins Kiadó
30. Tóth László 1994: *Adalékok a homoszexualitás társadalmi problémájához*. Esély. 5. (1.) 31-45.
31. Tóth László 1991: *Egy „földalatti mozgalom” hanyatlása és felemelkedése*. Valóság. 34. (9.) 57-71.
32. Tóth László 1996: *Homoszexualitás az AIDS korában*. in: Magyar Tudomány, (41.) 1216-1223.

33. Varga Attila Tibor 1991. *Csókok a gőzben*. Budapest
34. Vargo, Marc, E. 1999. *Ők és mi: melegek a társadalomban*. Budapest: Háttér Baráti Társaság a Melegekért
35. Weber Katalin 1998. *Vége a hallgatásnak*. Budapest. Ethos Kft..
36. Weeks, Jeffrey 1996. *Diskurzus, vágy és szexuális deviancia: problémák a homoszexualitás történetében*. In: Tóth László (szerk.). *A szex. Szociológia és társadalomtörténet. Szöveggyűjtemény I.* Budapest. Új Mandátum Kiadó

Nagy Gábor Dániel

Szociológiai elemzések, főbb kutatások, elméleti alapvetések a magyar zsidóság helyzetéről 1990-től napjainkig

Bevezetetés

E tanulmány célja, hogy megpróbáljon egy rövid összefoglalót nyújtani a magyar zsidósággal kapcsolatos szociológiai, történetiszociológiai, társadalom- és politikatörténeti kutatásokról, melyeket a téma neves magyar szakértői végeztek a rendszerváltozás után. A kérdés diszciplináris elhatárolása igen nehéz feladatnak bizonyult, hiszen maga a „zsidókérdés” nem tekinthető tisztán szociológiai fogalomnak, sokkal inkább történetinek, de ezen kérdés érintése nélkül aligha lehetséges releváns összefoglalást nyújtani a téma társadalmi vonatkozásairól.

A legtöbb kutatás, mely e témában készült – ha érintőlegesen is, de – feltétlen támaszkodik történeti alapokra, hiszen például az antiszemitizmus fogalmának értelmezéséhez elengedhetetlen, hogy megvizsgáljuk a meglévő társadalmi és történeti kontextust, amelyben a jelenség kialakult és létezik. Az asszimiláció jelenségének vizsgálatakor szem előtt kell tartanunk, hogy az általában egy hosszabb folyamat keretében megy végbe, míg a zsidó identitás vizsgálatakor elkerülhetetlen, hogy a Holokauszt társadalmi utóhatásait figyelembe vegyük az egyének világlátására, életsorsára. A kérdéskör vizsgálatát tovább nehezíti, hogy az aktuálpolitikai viták állandó témája és sarokpontja, különböző politikai ideológiák ütközőzónája – ezért fokozott figyelmet kell szentelni a kutatói objektivitásnak.

A téma feldolgozásánál tehát a fentiek figyelembe vételével jártunk el, munkánkban igyekeztünk a szociológiai szemléletet megtartani és a leginkább fontos irodalmakat kiválogatni.

Antiszemitizmus

Az antiszemitizmus jelenségének bemutatásakor Kovács András az alábbi kérdést veti fel: „miben is különbözik a zsidógyűlölet a cigányok, feketék, a színes bőrű bevándorlók gyűlöletétől?” (Kovács 1999b:9) Ez a fajta kérdésfelvetés Kovács szerint azért lehet releváns, mert bár az antiszemitizmus jelensége több mint kétezer éve bukkant fel a világ legkülönbözőbb társadalmaiban, azonban mégis leginkább következményei teszik indokolttá, hiszen a második világháború éveiben a nácik hatmillió zsidót gyilkoltak meg – ebbe a körbe az újszülöttről az ag-

gastyánig mindenki beletartozott – s a nemzeti szocialisták antiszemita politikájának célja a zsidók totális kiirtása volt. (Kovács 1999b:9)

Az antiszemita érzületek és nézetek a társadalom különböző szintjein, különböző helyzetekben és különböző állításokkal is képesek funkciójukat ellátni. Kovács szerint ez lehet a személyes kudarcokat megelőzőnél a bűnbakképzés eszköze, amely a csoporttudat részeként megteremtheti, növelheti a csoport kohézióját. Politikai ideológiaként igazolhat célokat, és nagy társadalmi csoportok mozgósítására képes. Világnézetként pedig magyarázatot adhat bonyolult konfliktusokra, melyek a hétköznapi emberek számára érthetetlenek. Felépülhet akár egymásnak teljesen ellentmondó tételekből is: például lehet antikommunista vagy akár antikapitalista is. (Kovács 1999b:9)

A fentiek alapján Kovács szerint az antiszemitizmus elméleti magyarázatai három nagy kérdéskör köré csoportosíthatóak: az első kérdéskör a zsidóellenesség történelmi permanenciájával foglalkozik (vallástörténet, történelmi munkák kutatják), a második azzal, hogy mi tesz valakit antiszemitává (a személyiséglélektan, a szociálpszichológia, a szociológiai és történelmi konfliktuskutatás foglalkozik ezzel), a harmadik pedig az antiszemitizmust mint politikai ideológiát vizsgálja (a politikatörténet, a politikatudomány és a tudásszociológia tárgyalja). (Kovács 1999b:9-10)

Karády Viktor szerint az antiszemita megnyilvánulásokat azért nehéz megérteni, mert egy sor különböző elemből állnak össze, egyaránt megtalálhatóak bennük a konkrét érdekviszonyok, a zsidókkal való kapcsolat tanulságai, az univerzalista szándékokkal szemben álló ideológiai javakat, kollektív képzeteket és a zsidók összességét illető sztereotípiák valamint egyéb félelmek. Az antiszemita tézisek vándorolnak, társadalmi osztályokat átlépő határaik csak erősítik legitimációjukat. Ezek mögött Karády szerint társadalmi-történeti realitások húzódnak meg, másrészt azonban megjegyzi, hogy egy elemzésben szinte lehetetlen számba venni az összes tényezőt, melyek ezek kialakulásában szerepet játszanak. A szociológiai írásokban a megértés nehézségét csak növeli, hogy az értelmezők nem is ismerik és gyakran nem is veszik figyelembe az antiszemita potenciál társadalmi térbeli eloszlását: összetett társadalmakról beszélnek, de úgy tesznek, mintha ebben az esetben nem lennének azok. (Karády 1997a:170)

Fontos kérdés még az antiszemitizmus kapcsán, hogy „befogadó” vagy „kirekesztő” módon határozzák meg a magyarországi zsidóságot? Erről komoly viták folytak/folynak, azonban első aspektusát időlegesen megoldotta az emancipáció és a felekezeti recepció. De a vitát nem lehet megoldani anélkül, hogy újrafogalmaznánk a nemzeti identitást, méghozzá úgy, hogy elfogadják azt a sajátos másságot, amit a zsidók történelmi sorsuk következtében hordoznak. Az új meghatározás azonban csak akkor lehet hiteles, ha általánossá válik a mindennapi társadalmi kapcsolatokban és az intézményes gyakorlatban. (Karády 1997a:195)

Az antiszemitizmus történeti aspektusból – a történeti-kulturális érvelés

Sokan keresik arra a választ, hogy mivel magyarázható a zsidóellenesség folyamatos jelenléte az elmúlt kétezer év történetében? Az egyik legvitatottabb probléma, hogy ez a jelenség folytonos-e az antikvitás óta, illetve különbözik-e a modern antiszemitizmus a korábitól? Három főbb korszakot különböztetnek meg: a kereszténység előtti zsidóellenességet, a keresztény antijudaizmust illetve a modern antiszemitizmust. (Kovács 1997:11)

Ezek a változások a történelem folyamán komoly hatást gyakoroltak mind a zsidó közösségre, mind annak társadalmi fogadtatására és az antiszemita gondolatok terjedésére. A zsidóság korábban a többségtől elzártan, más kultúra és más szokások szerint élt, azonban elkezdődött a szekularizáció. Ez a folyamat a mai Magyarországon az első világháború végig be is fejeződött – a zsidók elmagyarosodtak, azonban a két világháború közti intézményes antiszemitizmus, majd a Holokauszt okozta trauma megállította ezt a fejlődést. A zsidókat ezek a traumák meggátolják abban, hogy azt gondolják, „teljesen olyanok, mint mások”. (Karády 1997a:194)

Az antiszemitizmus mint az individuum pszichológiai szükséglete

Ezen elméletek legelterjedtebb változatai a pszichoanalízis elméletéből indulnak ki. Vagyis az antiszemitizmus bizonyos konfliktusok neurotikus feloldásának a következménye, ami nagyjából azt jelenti, hogy azokat a problémákat, amelyeknek semmi köze a zsidókhoz, mégis hozzájuk kötik, kényszeresen zsidóellenes érzületekbe fordítják át. Ezek az elméletek a motivációs elméletek, belőlük nőtt ki a behaviorizmus bűnbakelmélete, amelyet frusztráció-agresszió hipotézisnek is neveznek. A zsidóellenes érzületeket a zsidókkal való kapcsolatok hatásaitól függetlenül magyarázzák. Fontos elméletei még a kérdéskörnek az előítélet-elméletek és az etnocentrizmussal foglalkozó szociálpszichológiai elgondolások. Ezen elméletek szolgáltatják az empirikus antiszemitizmus-kutatások alapját is. (Kovács 1999b:17-28)

Az antiszemitizmus mint politikai ideológia

A modern korban a társadalmi elit határozta meg, hogy politikai tényezővé vált-e az antiszemitizmus? Az antiszemita erők térnyeréséhez szükség volt arra, hogy a társadalmi elit egy része aktívan hirdesse az antiszemita ideológiákat, a társadalom más része pedig passzívan elfogadja azokat. Azonban ha az elit az antiszemita diskurzust az illegitim szférába utalja, akkor a zsidóellenes előítéletek lassan beleolvadnak a társadalomban létező többi előítélet közé. (Kovács 1999b:32)

Antiszemizmus Magyarországon a rendszerváltás után

A szocializmus bukása után Magyarországon is nyíltan megjelent az antiszemizmus, amely azelőtt rejtett formában létezett. Egyes marginális csoportokban és ifjúsági szubkultúrákban (skinhead-ek) nyugtalanítóan terjednek az antiszemizmus azon artikulálatlan formái, melyek alkalmasak a társadalmi frusztrációk előítéletes, agresszív kompenzálására. Egyes középosztálybeli csoportoknál az antiszemizmus ugyancsak azonosságteremtő ideológiaként funkcionál a velük versenyhelyzetben levő csoportokkal szemben. Az 1990-es változások után a politikai antiszemizmus is megjelent, etnocentrikus-xenofób kontextusban. (Kovács 1997:9)

Ma Magyarországon is sok olyan mondat hangozhat el a nyilvánosság előtt, amely évekkel korábban elképzelhetetlen lett volna. Ennek ellenére lehetséges, hogy Magyarországon az antiszemizmus jelensége marginális marad, azonban az is elképzelhető, hogy az antiszemita nézetek nyilvános megjelenése előkészíti a talajt olyan politikai csoportok és mozgalmak számára, amelyeknek világmagyarázó és azonosságteremtő, cselekvésmotiváló ideológiája lehet. (Kovács 1997:10)

A történelmi példák azt bizonyítják, hogy a modern korban a társadalmi elitektől függött az antiszemizmus politikai tényezővé válása. Az antiszemizmus megerősödésének esélyét tehát az határozza meg, hogy mekkora készség van az elitben az antiszemita nézetek elfogadására, tolerálására, illetve az azokkal való szembeszállásra? Ennek meghatározása érdekében vizsgálni kell az antiszemita előítéletek meglétét, erősségét. (Kovács 1997:11)

Karády Viktor szerint a rendszerváltás után a zsidók már egyetlen társadalmi szektorban vagy alszektorban sem képviselnek uralkodó vagy monopolisztikus többséget, vagy esetleg olyat, ami ilyené válhatna. A kommunista átrétegződés eltüntette az antiszemizmus legfőbb szociológiai-gazdasági referenciáit. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az antiszemizmus eltűnt, hiszen a zsidóellenes ideológiáknak nem kell létük egy erős antiszemita hagyományú környezetben. 1989 után megsokszorozódtak az ellenséges akciók a zsidókkal szemben, ezért sok zsidó a rendszerváltás után ismét veszélyben érezhette magát. (Karády 2001:73)

Empirikus antiszemizmus-kutatások Magyarországon a '90-es években

Kovács András szerint az antiszemita előítéletek csoportszintű kognitív magyarázata áll azok mögött az empirikus antiszemizmus-kutatások mögött, amelyek olyan társadalmi mutatók, mint a nem, az életkor, a lakóhely, az iskolázottság, a jövedelem, a foglalkozás, a státus, a társadalmi mobilitás és az előítéletességre való hajlam közötti kapcsolatot keresik. (Kovács 1999b:28)

A kapcsolat feltételezése annak a hipotézisnek az elfogadását jelenti, mely szerint a különböző csoportok különféle mértékben hajlanak a zsidóellenes elői-

téletekre különféle társadalmi helyzetekben, például az idősebb vagy iskolázatlanabb réteg szignifikánsan antiszemitább, mint a fiatalabb és iskolázottabb, mint ahogy ezt több tanulmány is kimutatta. Ezen mutatók empirikus oksági magyarázattal szolgálhatnak az antiszemitizmus létre. (Kovács 1999b:28)

Kovács 1992 decemberében egy 1000 fős, a magyar felsőoktatásban hallgatókat reprezentáló mintán vizsgálatot folytatott, melynek módszere a személyes interjú volt. (Kovács 1997:14) Három skálát használt fel az antiszemitizmus mérésére: a sztereotipizálás-skálát, távolság-skálát és a diszkrimináció-skálát. Eredményei szerint a megkérdezettek 39%-a nem hajlamos a zsidósággal szemben sem a távolsáktételre, sem a diszkriminálásra, ők a „nem antiszemiták”. A megkérdezettek 32%-a már inkább hajlamos, rájuk viszonylag magas fokú előítéletes sztereotipizálás jellemző, távolságtól attitűdjük nagyjából megfelel a mintaátlagnak, viszont diszkriminációra való hajlandóságuk alacsonyabb az átlagnál, ők az „antiszemitizmusra hajlamosak”. A minta 18%-a mindhárom skálán átlag feletti eredményeket ért el, határozott zsidóellenes beállítódás jellemző rájuk: ők az „antiszemiták”. 7,5% messze átlag feletti értéket ért el mindhárom skálán, ők a „szélsőséges antiszemiták”. (Kovács 1997:24-25)

Egy másik cikkében Kovács megállapítja, hogy „a mai magyar egyetemisták között tehát kicsiny azoknak az aránya, akik tudatos antiszemitának nevezhetők, és viszonylag nagy azoké, akik adott esetben valószínűleg hajlandók lennének nyíltan szembefordulni egy esetleg kibontakozni látszó antiszemita hullámmal. Ez erősen korlátozza az antiszemitizmus esetleges mobilizálódásának lehetőségét.” (Kovács 1994) Gondnak találja azonban, hogy a megkérdezettek bizonyos attitűdöket nem találnak antiszemitának, és ezek nyilvános elhangzását különösebb ellenérzések nélkül fogadják, és az azok elleni tiltakozást értetlenül szemlélik. Az antiszemita élcsoport tehát kicsi, viszont a zsidósággal szembeni etnocentrikus gondolkodás nem ütközik komoly akadályba. (Kovács 1994)

A teljes felnőtt lakosság körében végzett vizsgálatokból kiderült, hogy mintegy 10%-ot tesz ki az antiszemita mag és körülbelül 40-50% a nem antiszemiták aránya. 1995 márciusában Kovács és kollégái 1500 személlyel készítették személyes interjút, akik nem, életkor, lakóhely és iskolázottság szerint reprezentálták a teljes magyar felnőtt lakosságot. A vizsgálatnál pontosabb képet akartak kapni az antiszemita előítéletek elterjedtségéről és erősségéről a kilencvenes évek Magyarországon. Meg kívánták tudni, hogy mennyire előítéletes a zsidókkal szemben a lakosoknak az a 40-50%-a, amely nem tartozik sem a szélsőségesen antiszemiták, sem a nem antiszemiták csoportjába. Másik kutatási céljuk az antiszemitizmus oksági magyarázata volt. (Kovács 1999a:395) Az egyetemisták körében végzett vizsgálatnál megegyező módon skálákat használtak az előítéletesség mérésére, ezek alapján a magyar felnőtt lakosság 29%-a nem antiszemita, 25%-a antiszemita és 32% elfogadja a zsidókról kialakult sztereotípiák némelyikét, anélkül, hogy ehhez különösebb antiszemita érzületet társítana. Körülbelül 14% attitűdjei a sok válaszhány miatt nem mérhetőek – s így ez a csoport is az attitűdök meg nem léte miatt inkább a nem antiszemitákhoz sorolható. (Kovács 1999a:395)

Fábián Zoltán és Sík Endre egy 1994-es kérdőíves vizsgálattal az antiszemitizmus három fajtáját vizsgálta: az etnocentrikus, vallási és politikai antiszemitizmust. A kérdőív adatainak faktorelemzése után a szerzők kimutatták az antiszemita ideológiák fenti három típusának elkülönülését, azonban más dimenziók jelenlétét is felfedezték. Eredményeik szerint a zsidókkal szembeni negatív sztereotípiák és ellenséges érzelmek viszonylag lazán kapcsolódnak a diszkriminatív viselkedési hajlandósághoz, ebből a szerzők arra következtetnek, hogy a zsidókkal szembeni megkülönböztető viselkedés kulturális gátlásokba ütközött a felmérés idején. Fontos eredmény még, hogy az antiszemitizmus fontos politikai törésvonalként jelent meg a bal- és jobboldali pártok között 1994-ben. (Fábián – Sík 1996:386-391)

Ha az antiszemitizmus oksági magyarázatait keressük, a vonatkozó elméletek azt általában az alábbi tényezőkre vagy ezek valamilyen kombinációjára vezetik vissza: társadalmi demográfiai mutatókra (kor, iskolázottság, lakhely, társadalmi mobilitás); gazdasági erőforrások hiányára; a szubjektív depriváció érzésére; a személyes társadalmi – politikai frusztrációra, anómiaérzésre; bizonyos ideológiai beállítódások következményeire; ideológiai-politikai meggyőződés politikai kifejezésére valamint az általában vett xenofób megnyilvánulásokra. (Kovács 1999a:396)

A társadalmi-demográfiai mutatók szerepe az előítéletekben az alábbiak szerint alakul: Magyarországon nincs különbség a férfiak és a nők között az antiszemita előítéletek erőssége szempontjából, az idősebbek között azonban valamivel több antiszemita van az átlagnál, de ezek az adatok statisztikailag nem szignifikánsak. Statisztikailag szignifikáns eltérések mutatkoznak azonban a különböző településtípusok lakóinak antiszemitizmusa között. A szélsőséges antiszemiták aránya Budapesten kétszer akkora, mint a teljes népességben, és míg az antiszemiták és szélsőségesen antiszemiták aránya az országos mintában 29%, addig ez az arány Budapesten 45%. Ennek magyarázata lehet az, hogy a magyarországi zsidóság 90%-a Budapesten lakik. A vidéki városokban az antiszemita előítéleteket táplálók aránya elmarad a társadalmi átlagtól. Iskolázottság tekintetében nem különböznek szignifikáns mértékben a különböző végzettségi csoportok előítéletelességei, azonban az egyetemet vagy főiskolát végzettek között arányában kevesebb az antiszemita, viszont több a sztereotipizáló. A státusz és az antiszemita beállítottság között van egy gyengén szignifikáns összefüggés, a magasabb státusz felé csökken az előítéletelesség, viszont nő a sztereotipizáló aránya. Vagyoni helyzet tekintetében is csupán a legmagasabb jövedelműek különböznek a többi csoporttól, közöttük az átlagnál jelentősen kevesebb az antiszemita, és több a sztereotípiák elfogadására hajlamos egyén. (Kovács 1999a:397-399)

A társadalmi helyzet és az előítéletelesség kapcsolatának vizsgálatához Kovács létrehozott egy társadalmierőforrás-mutatót, melyet három változóból alakított ki: a státusból, az egy főre jutó jövedelemből és a vagyonból. Az eredmények azt mutatják, hogy nincs lineáris összefüggés a társadalmi erőforrásokkal való ellátottság és az előítéletelesség erőssége között. (Kovács 1999a:399) A társadalmi mo-

bilitás szempontjából elsősorban a lakhelynek van szignifikáns szerepe az antiszemita előítéletek fokának alakulásában. Kiemelik a budapesti lakhelyet és a társadalmi erőforrások hiányát, mint olyan változókat, melyeknek van némi szerepük az antiszemitizmus magyarázatában, de magyarázó súlyuk nem túl nagy. (Kovács 1999a:400)

A szubjektív depriváció érzésének és az antiszemita előítéletekre való fogékonyságnak a viszonyát megvizsgálva az alábbi eredményekre jutottak: a szélsőséges antiszemiták nagyobb arányban szerepelnek azok között, akik szerint a saját, illetve a többiek helyzete jelentősen romlott az utóbbi években, azonban a csoportok közötti eltérések alig szignifikánsak. (Kovács 1999a:401)

Az anómiaérzés és az antiszemitizmus viszonyát Leo Srole anómia-skálájának magyar viszonyokra történő adaptálásával mérte Kovács. Eredményei szerint az anómia-faktorok nem magyarázzák nagymértékben az antiszemitizmust. (Kovács 1999a:402-405)

Az antiszemitizmus összefüggése különböző világnézetekkel, attitűdökkel sűrűn tárgyalt kérdés a téma szakirodalmában. Ennek fényében érdemes vizsgálni, hogy van-e összefüggés egyfelől az antiszemitizmus, másfelől a vallásosság, az erős nemzeti érzület és a konzervatív beállítottság között Magyarországon. (Kovács 1999a:406) Az eredmények szerint az antiszemita beállítottság és a vallás között van összefüggés, mivel a nem vallásosak között szignifikánsan nagyobb arányban szerepelnek a sztereotipizálók, míg a naponta templomba járók között az antiszemiták, a hetente templomba járók között a szélsőségesen antiszemiták nagyobb arányban találhatók. Az antiszemitizmus erőssége tehát nem a vallásos hittel függ össze, hanem a hit gyakorlásával kapcsolatos hagyományos keretekkel. A magukat vallásosnak tekintők között csak valamivel nagyobb az antiszemiták aránya, mint a nem vallásosak között. (Kovács 1999a:408) A nemzeti érzület és az antiszemita előítéletesség között is szignifikáns összefüggés mutatkozik. A erősen nemzeti érzelműek között szignifikánsan nagyobb arányban vannak jelen a szélsőségesen antiszemiták és antiszemiták, mint a teljes mintában. Legkevésbé a konzervatív szemlélet differenciál a csoportok között. A világnézeti attitűdök és az antiszemita előítéletek vizsgálatakor kiderült, hogy az ezekből képzett faktorok együttesen az antiszemitizmus faktor-varianciájának mindössze 4%-át magyarázzák. (Kovács 1999a:408-409)

Az antiszemita nézetek nem csak bizonyos személyiségtypusok, bizonyos attitűdegyüttesek kifejezései lehetnek, hanem tudatosan vállalt politikai állásfoglalások szimbolikus megjelenítésére is szolgálhatnak. Ezért Kovács külön megvizsgálta, hogy a tudatosan vállalt világnézeti-politikai pozíciók összefüggnek-e az antiszemita nézetekkel a mintában? (Kovács 1999a:409) Az eredmények azt hozták, hogy a liberális illetve baloldali önbesorolás nem áll összefüggésben az antiszemitizmus-skálán elfoglalt hellyel. Gyenge szignifikanciát mutat a jobboldali és a vallásos önbesorolás, míg erősebbet a konzervatív és erősen nemzeti identitás választás. A magyarázó ereje azonban a politikai-világnézeti önbesorolások szintén csekély. (Kovács 1999a:410)

Végezetül a más kisebbségekkel szembeni előítéletességgel hasonlította össze az antiszemitizmust a kutató, megnézte, hogy az antiszemitizmus magyarázható-e az általános xenofób beállítottság által? Kiderült, hogy az antiszemiták az összes etnikai csoporttal szemben szignifikánsan nagyobb mértékben előítéletesek, mint a nem antiszemiták. Az antiszemiták a többi felsorolt etnikai csoport (arabok, szerbek, néger, románok, kínaiak) iránt is nagyobb ellenszenvet éreztek, mint a nem antiszemiták – de a zsidókat kevésbé találják ellenszenvesnek, mint a többi etnikai csoportot. (Kovács 1999a:411-412) Egy Kovács által készített útmodell alapján megállapítható tehát (ha csak az antiszemitizmussal oksági összefüggésben álló tényezőket nézzük), hogy az antiszemitizmus nagyvárosi jelenség, és elsősorban szegény, idős, iskolázatlan és ezzel összefüggésben az anomikus és xenofób csoportok jellemzője. (Kovács 1999a:414)

Egy másik empirikus kutatási téma az antiszemitizmus kérdéskörében az antiszemita közbeszéd (gyűlöletbeszéd) kutatása. Az antiszemita közbeszéd megjelenése a sajtóban nem határozható meg új jelenséggént, mivel a kommunista rendszer összeomlását követő változások tették lehetővé újbóli felbukkanását. Egyesek úgy érzik, hogy ma Magyarországon az antiszemita közbeszéd felerősödött, mások úgy vélik, ez csak látszat, valójában az antiszemita közbeszéd sporadikus. (Gerő 2001:11) Gerő András, az egyik ilyen témájú kötet szerzője így érvel: „a beszéd maga is tett. Következőleg a tetteges antiszemitizmus csak egy másik „tett”. Éppen ezért, ha az antiszemitizmusról kívánunk képet adni, akkor ehhez egy antiszemita beszédet kell dokumentálni.” (Gerő 2001:12) Ezáltal kitűnik, hogy a közbeszédben elhangzott antiszemita kijelentések kutatása fontos elem az antiszemitizmus kutatásában.

Asszimiláció, identitás

Ez a két kérdéskör erősen összefügg, hiszen az asszimilációs folyamatok igen erős hatással vannak az identitás alakulására. Az asszimiláció, mint a tanulmány bevezetőjében is jeleztük, egy hosszabb történelmi folyamat része, hasonlóan ahhoz, ahogy az identitás alakulására is komoly befolyással vannak a történelmi hatások. A mai zsidó identitástól elválaszthatatlan az, hogy akik túléltek a második világháború zsidóüldözéseit, egész életük során hordozzák a sebeket, amelyeket saját szenvedéseik vagy hozzátartozóik és sorstársaik halála okozott nekik. (Erős – Kovács – Lévai 1997:196)

Kutatások bizonyítják, hogy nem csak a túlélők, de a háború után született generáció tagjai is küzdenek ezzel a nehézséggel, akár hosszú ideig megoldhatatlanul is. A szülők sokszor továbbörökítik traumáikat gyermekeikre, legtöbbször neurotikus tünetek formájában, de általános identitásválságként is. A szerzők 1981-től készítették oral history interjúkat a „második generáció” tagjaival, és céljuk a zsidó-magyar együttélés valamint a zsidó identitás változásainak vizsgálata volt. Alapkérdésük: „Hogyan jöttél rá, hogy zsidó vagy?” – a válasz pedig a magyar „má-

sodik generáció” esetében az, hogy jelentős része felfedezte, hogy zsidó. Ez azt jelenti, hogy nem természetes úton, a szokások áthagyományozásával „kapta” a zsidó identitást, hanem felnőtt korban önmaga fedezte fel azt. Sokszor előfordult, hogy idegenek világosították fel, vagy a családtagoktól tudta meg valamilyen kínos helyzet kapcsán. A jelenség magyarázata: a magyar zsidóság a XIX. század második felétől kezdve egyértelműen az asszimiláció mellett kötelezte el magát, és az első világháború előtti korszakban nagy lépéseket tett is ezen a téren. (Erős – Kovács – Lévai 1997:197)

Ez a folyamat a két világháború közti korszakban lelassult, de a zsidóság makacsul ragaszkodott a teljes asszimiláltság illúziójához – az erős antiszemitizmus ellenére is. A Holokauszt ezt az illúziót megrendítette, s akik nem tudták túltenni magukat a társadalmi környezeti tapasztalatokon, elhagyták az országot. Azonban nem következett be a zsidóság elmozdulása a disszimiláció felé. Ennek példája, hogy a szülők gyermekeiket zsidó származásukról nehezen, rossz lelkiismerettel világosítják fel, mintha az információ átadásával rázúdítanának gyermekeikre valami olyat, amitől eddig megóvták őket. Ezek a szülők a negatív asszimilációs stratégiát követték: úgy gondolták, ha elutasítják azokat a problémákat, amelyek a háború után a zsidókérdést jelentették, akkor ezzel egyből megszűnik maga a kérdés is. (Erős – Kovács – Lévai 1997:197-198)

A kutatók által készített interjúk arról tanúskodnak, hogy könnyebb volt a „hallgatás stratégiáját” követni olyan családokban, ahol csak két generáció élt együtt. Ha azonban a többgenerációs család együtt élt, vagy szorosabb kapcsolatot tartott a nagyszülőkkel, akkor jobban ragaszkodtak a tradíciókhoz. A „hallgatás stratégiája” jelenthette a származás tudatos elhallgatását a gyerek előtt, tabuként kezelését, melyből következik a család kollektív emlékezetének eltörlése. Megjelenhetett a zsidókérdés mint lélektani probléma tagadásában; valamint primitív emberek agyszüleményeként történő beállításában. A megkérdoztetek többsége, miután tisztába jött származásával, tehetetlenként élte meg azt. Egyesek csupán szorongásaik, megoldatlan konfliktusaik okát találták meg ebben, mások azonban kísérletet tettek zsidó identitás kialakítására. (Erős – Kovács – Lévai 1997:199)

Azok az emberek, akik kisgyermekkoruk óta tisztában voltak származásukkal, nem voltak jobb helyzetben, mint azon társaik, akik erre felnőtt korukban döbrentek rá. Annak az oka, hogy szüleik nem titkolták el előlük származásukat, általában a társadalmi környezet volt, hiszen vidéken a szülők, ha hajlottak volna is a „hallgatás stratégiájának” alkalmazására, a társadalmi környezet miatt ezt nem tehették meg. Felvilágosították tehát gyermekeiket származásukról, de csak annyit adtak át belőle a következő generációnak, ami feltétlenül szükséges volt, mert zsidóságukat maguk a szülők is teherként viselték. Ezek a gyerekek, annak ellenére, hogy fiatal koruk óta tisztában voltak zsidó származásukkal, nem voltak könnyebb helyzetben a zsidókérdéssel való szembenézést illetően, mint az előző csoport. (Erős – Kovács – Lévai 1997:207-208)

Karády Viktor szerint a honi zsidóságon belül 1989 után legitimációt nyerhetett a disszimilációs stratégia is. Karády a disszimilációt hozó fejlődés négy

aspektusára hívja fel a figyelmet: először is az önmeghatározást illető kényszeresség alóli felszabadulás közvetlenül hatott, mert a zsidó öntudat korábban erős „elidegenedettségi együttthatójának” gyengülése tapasztalható. Megszűnt a disszimilációs beállítottság XIX. század óta domináns delegitimációja. Másodszor, az új helyzetben átalakult a zsidó identitás elemeinek a szerkezete – újjáértékelődött az Izraelhez fűződő viszony. Emellett ez történt a vallási hagyomány szerepével is – a „modern” zsidó öntertelmezésben, az „asszimiláción túli” helyzetben immár helyet kaphat a vallási hagyomány bizonyos elemeinek ápolása. Az effajta vallásosság legfőbb funkciója az identitás kifejezése ritualizált formában, esetleg az elődök szokásrendjéhez való visszatérés. (Karády 2001: 122-123)

Harmadsorban, 1989 óta újrarendeződött a zsidó elitcsoportok állása az ideológiai-politikai mezőben, elsősorban a baloldaliság és a liberalizmus keretei között, már nem a disszimiláció égisze alatt történt. Negyedrészt a demokratikus átmenet hozta „felszabadulás” eredménye az, hogy a zsidó identitás megszabadult a korábban részlegesen megkövetelt vagylagosság béklyóitól. Ma már elfogadott például, hogy valaki zsidó származása mellett is kereszténynek vallja magát. Magyarországon még nehezen elképzelhető zsidó származású főpap, de Karády szerint a gondolkodó elit feladata az, hogy válaszoljon erre a kihívásra, melyet a fejlődés hoz magával. (Karády 2001: 123-124)

Karády Viktor társadalomtörténeti-történetszociológiai munkássága

Karády Viktor munkássága társadalomtörténeti-történetszociológiai szempontú, elemzéseinek témáit az 1867-től tartó időszakból meríti napjainkig, munkáit történelmi-kulturális kontextusba helyezi, hiszen anélkül szinte lehetetlen megérteni a komplex folyamatokat, melyek lejátszódtak/lejátszódnak a zsidóságon belül. Ebben a részben főbb kutatási területeiről adunk összefoglalót, szintén a teljesség igénye nélkül.

Fontos kérdéskör a zsidóság modernizációban betöltött szerepe. Karády a magyar zsidóság ilyen jellegű szerepét sokszor modellértékűnek minősíti. A magyar polgárosodás kettőssége – melynek oka a középosztályok megosztottsága volt –, a zsidóság szerepének kettős megítélésével járt együtt. A liberális közvélemény számára húzóerőt, példát jelentettek, míg a magukat a modernizáció áldozatainak tekintők számára ez a szerep antiszemita érzelmű, ressentiment-t okozott. (Karády 2000:37)

Karády fontos munkákat írt az asszimiláció és társadalmi egyenlőtlenségek kérdéskörében, többszempon्तु elemzésekkel járta körbe a témát. Fontos kutatási területe még az oktatási piac és a társadalmi egyenlőtlenségek, ezen belül is a vallási szegregáció és a másfelekezetűség hatása. (Karády 2000)

Karády munkássága úttörő jellegű a magyar-zsidó identitáskutatás tekintetében is. Ennek keretében vizsgálta azokat a névváltoztatási stratégiákat, amelyek elkísérték a honi nemzetállam kiépülésének, fejlődésének és átszerveződésének szakaszait a reformkortól a Kádár-rezsimig. (Karády – Kozma 2002:7)

Kutatásainak fontos területe még a túlélő zsidóság 1945 utáni helyzete, társadalomtörténetük, szociológiájuk. 1945-öt rendszerváltásnak tekinti, és az azután kialakult helyzet teljesen új adottságait elemzi szociológiai szempontból, elsősorban a zsidóságra, a zsidó identitásra, az antiszemitizmusra és a szocializációra gyakorolt hatásai szerint. Vizsgálta a zsidó népesség számának alakulását 1945 után, a népirtás hatásait, a családszerkezet átalakulását, az identitáskeresést és az asszimilációt, valamint a kivándorlást is. Kitekint továbbá az osztályviszonyok átrétegződésére és a kommunista integráció hatásaira is. A modernizáció, a kommunizmus és a zsidóság találkozásának ábrázolása korábbi kutatásainak folytatása. (Karády 2002)

Gyurgyák János összefoglalója a zsidókérdésről Magyarországon

Gyurgyák műve politikai eszmetörténet, és korábban már említettük, hogy a történeti-kulturális kontextus rendkívül fontos szerepet játszik a zsidóságot érintő kérdések vizsgálatában. A kötet a zsidókérdés történetét a rendi társadalmaktól egészen napjainkig mutatja be, nagyon komoly irodalmi és forrás bázisra alapozva. A téma kutatói számára rendkívül hasznos lehet a részletes, tematikusan rendezett bibliográfia, mely a témában megjelent legtöbb jelentős irodalmat tartalmazza. (Gyurgyák 2001) A következő részben a magyarországi antiszemitizmus történetének jelentősebb ideológiáit mutatjuk be Gyurgyák műve alapján.

A magyar antiszemitizmus eszmetörténeti keretei Gyurgyák János nyomán

A modern magyar antiszemitizmus megteremtőjének Gyurgyák Istóczy Győzött tartja, akinek alakját az antiszemita történetírás magasságokba emelte. Istóczy életműve kettős hatást gyakorolt a magyar közéletre: politikai és szellemi síkon hatott. Politikai szempontból életműve nem nevezhető tartós hatásúnak, viszont egységes nézetrendszert alakított ki, azaz tudatosan gyűjtötte az antiszemita érveket, gondolatokat – így hozta létre a magyar politikai gondolkodás történetében először az antiszemitizmus ideológiáját. (Gyurgyák 2001:314-324) Szellemi szempontból Istóczy az antiszemitizmust alapvetően pozitív értelemben használta, azaz olyan nézetrendszerként értelmezte, amely megvédi a magyarságot a zsidók világhatalomra törése ellen. Önmagát nem tartotta a zsidók ellenségének, csupán politikusként feladatának érezte felhívni a figyelmet az asszimilációs teória

tárhathatlanságára. A zsidóellenességet csak abban az értelemben fogadta el, amennyiben az a pánjudaizmus ellen irányult. (Gyurgyák 2001:325)

A tiszaeszlári vérvádpert ismertetését fontosnak tartja a szerző, mivel enélkül szerintem aligha érthetjük meg az első magyar antiszemita mozgalom céljait és módszereit, ennek antiszemita olvasatát adja művében. (Gyurgyák 2001:339-350)

A két világháború közti társadalom- és történetiszemlélet bemutatásakor összefoglalást nyújt arról a feltudományos antiszemita nézetrendszeréről, amely érveket szolgáltatott a szélsőjobbpolitiikusok és publicisták számára. Azonban ezek a nézetek az antiszemita tudósok és értelmiségiek között sem voltak egységesek, a legfőbb eltérések a zsidóság különállásának eszmei megalapozásában, valamint az összeesküvés-elméletekhez való viszonyukban jelentkeztek. Viszont a nézetbeli eltérések eltörpülnek a nézetazonosságokhoz képest. Az antiszemiták megkérdőjelezték az asszimilációs stratégia alapját, és a zsidó különállás tételét hirdették, azaz nem fogadták el azt az érvelést, hogy nincsenek zsidók, csupán izraelita felekezetű magyarok. Ez a gondolatmenet szemben állt a magyar neológia és a polgári radikális, szocialista zsidó értelmiség nézeteivel. (Gyurgyák 2001:377)

A magyar fajvédő mozgalom a Cél című lap körül csoportosult, egységes fajvédő mozgalomról azonban nem beszélhetünk, hiszen itt is nagy nézetkülönbségek voltak az egyes csoportosulások között. Fontos alakjai: Gömbös Gyula, Lendvai István, Eckhardt Tibor és Bajcsy-Zsilinszky Endre. (Gyurgyák 2001:430-446)

A fajvédőknél jelentéktelenebb politikai szerepet játszottak a '30-as évek végéig a magyar nemzetiszocialisták. Hitler hatalomra jutásával azonban ez megváltozott, az 1935-ös választásokon csupán vezetőit tudta a parlamentbe juttatni pártjuk, de 1939-ben már közel 50 képviselőjük foglalhatott helyet a parlamentben. Az antiszemitizmus történetében jelentős szerepet játszott Szálasi Ferenc, aki ideológiai konstrukcióját hungarizmusnak nevezte, ami lényegében a nemzetiszocializmus magyar változata volt. Szálasi hungarizmusa egyesítette a nacionalizmust, a szocializmust és az egyháztól független kereszténységet. Számára ez az ideológia nem egy volt a sok közül, hanem a megtalált igazság. Szálasi szükség-szerűnek tartotta, hogy a liberalizmust a világon mindenhol felváltsa a nemzeti-szocializmus, szerintem az új világrendet a politikai-gazdasági nagyterek, életterek és vezető népek fogják meghatározni. Számára a zsidóság egy olyan faj volt, melynek célja a világ meghódítása. Nemzetiszocialista államában mintegy „funkciótlan-ná” válik a zsidóság – azonban a zsidók kiirtását nem tervezte, országhatáron kívülre telepítésüket viszont igen. (Gyurgyák 2001:446-456)

Befejezés

Ebben a tanulmányban kísérletet tettünk a magyar zsidósággal kapcsolatos főbb szociológiai, társadalomtörténeti, történetiszociológiai és releváns interdiszciplináris kutatások bemutatására. A tanulmányban tematikusan, a főbb témák men-

tén tárgyaltuk a felmerült kérdéseket, amelyek kutatások alapját képezték és képezik napjainkig. Reméljük, az olvasó hasznosítani tudja ezeket az ismereteket munkájához! A tanulmányhoz csatlakozó felhasznált irodalomban és ajánlott bibliográfiában találhatóak a rendszerváltás után megjelent íráások, melyeknek egy részét megkíséreltük bemutatni e tanulmány keretei között, nagyobb részének ismertetésére azonban nem volt lehetőségünk.

Felhasznált irodalom és ajánlott bibliográfia

1. Andrassy György 1993. *Etnikai kisebbségek és emberi jogok*. Regio 4 (2) 68-80.
2. Barcy Magdolna 1996. *Vélemények a másságról – előítéletek a fiatalok körében: egy empirikus társadalomkutatás zárótanulmánya*. Budapest: Animula
3. Csepeli György 1990. ... és nem is kell hozzá zsidó: Az antiszemitizmus társadalomlélektana. Budapest: Kozmosz könyvek
4. Csepeli György, Erős Ferenc et al. (szerk.) 1996. *Vérvadás üzenete*. Budapest: Minoritás Alapítvány
5. Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária (szerk.) 1997. *Kisebbségsszociológia*. Budapest: Minoritás könyvek – Kisebbségsszociológiai Tanszék
6. Csepeli György 1998. *Előítélet és antiszemitizmus*. Budapest: József Műhely
7. Csepeli György – Örkény Antal (szerk.) 2002. *Gyűlölet és politika*. Budapest: Minoritás Alapítvány Kisebbségkutató Intézete: Friedrich Ebert Alapítvány
8. Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária 1999. *A nemzeti-etnikai identitás változatlanlansága és átalakulása*. Kisebbségkutatás. 8 (4) 499-514.
9. Csiki Tamás 1999. *Városi zsidóság Észak-kelet- és Kelet-Magyarországon (a miskolci, a kassai, a nagyváradi, a szatmárnémeti és a sátoraljaújhelyi zsidóság gazdaság- és társadalomtörténetének összehasonlító vizsgálata 1848-1944)*. Budapest: Osiris
10. Demeter Zayzon Mária 1998. *A nemzeti és etnikai kisebbségek kutatása Magyarországon: történeti előzmények és mai helyzetkép*. Regio 9 (4) 111-128.
11. Erős Ferenc (szerk.) 1996. *Azonosság és különbözőség: Tanulmányok az identitásról és az Előítéletről*. Budapest
12. Erős Ferenc – Kovács András – Lévai Katalin 1997. „Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok?” In: Csepeli György, Örkény Antal, Székelyi Mária (szerk.) *Kisebbségsszociológia*. Budapest: Kisebbségsszociológiai Tanszék. 196-211.
13. Fábián Zoltán 1999. *Tekintélyelvűség és előítéletek*. Budapest: Új Mandátum
14. Fábián Zoltán – Sík Endre 1996. *Előítéletesség és tekintélyelvűség* In: Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, Vukovich György (szerk.) *Társadalmi Riport 1996*. Budapest: TÁRKI 381-413.

15. Gerő András, Varga László, Vince Mátyás (szerk.) 2001. *Antiszemita közbeszéd Magyarországon 2000-ben*. Budapest: B'nai B'rith
16. Gerő András 2001. *Dokumentáció és jelentés*. In: Gerő András, Varga László, Vince Mátyás (szerk.) *Antiszemita közbeszéd Magyarországon 2000-ben*. Budapest: B'nai B'rith
17. Gerő András, Varga László, Vince Mátyás (szerk.) 2002. *Antiszemita közbeszéd Magyarországon 2001-ben*. Budapest: B'nai B'rith
18. Gyáni Gábor 1995. *Einikai kisebbségek a városban*. Regio. 6 (1-2) 224-226.
19. Gyurgyák János 2001 *A zsidókérdés Magyarországon – politikai eszmétörténet*. Budapest: Osiris
20. Kapronczay Katalin 1996. *A zsidóság Magyarországon*. Valóság. 39 (8) 110-114.
21. Karády Viktor 1994. *A magyar zsidóság regionális és társadalmi rétegződéséről 1910* Regio.5 (2) 45-70.
22. Karády Viktor 1997a *A Magyarországi Antiszemitizmus: Kísérlet Egy Történeti Kérdéskör Megközelítésére*. In: Csepeli György, Örkény Antal, Székelyi Mária (szerk.) *Kisebbségsszociológia*. Budapest: Minoritás könyvek – Kisebbségsszociológiai Tanszék
23. Karády Viktor 1997b *Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció: Tanulmányok*. Budapest: Cserépfalvi
24. Karády Viktor 1997c *Felekezet, rétegződés és mobilitás: az egyenlőtlen modernizáció néhány kulcskérdése a magyar társadalomtörténetben*. Budapest: Akadémiai Kiadó
25. Karády Viktor 1999. *Zsidó identitás és modernizáció, avagy az asszimiláció paradoxonjai: A csoportazonosság mint sors és mint választás*. Világosság. 40 (7) 15-31.
26. Karády Viktor 2000. *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek 1867-1945, történeti-szociológiai tanulmányok*. Budapest: Replika Kör
27. Karády Viktor 2000. *Zsidóság Európában a modern korban: társadalomtörténeti vázlat*. Budapest: Új Mandátum
28. Karády Viktor 2001. *Önazonosítás, Sorsválasztás*. Budapest: Új Mandátum
29. Karády Viktor 2002. *Túlélők és újrakezdők: fejezetek a magyar zsidóság szociológiájából 1945 után*. Budapest: Múlt és Jövő
30. Karády Viktor – Kozma István 2002. *Név és nemzet*. Budapest: Osiris
31. Karsai László (szerk.) 1993. *Befogadók: írások az antiszemitizmus ellen 1882-1993*. Budapest: Aura
32. Karsai László (szerk.) 1992. *Kirekesztők: Antiszemita írások 1882-1992*. Budapest: Aura
33. Kádár Judit 2003. *Az antiszemitizmus jutalma: Tormay Cécile és a Horthy korszak*. Kritika (03)

34. Kelemen Ágnes 1992. *Nemzeti érzelmek és a kisebbségek iránti attitűdök a mai Magyarországon*. Szociológiai Szemle (2) 77.
35. Kertész Erzsébet 1996. *A zsidó emberek felekezeti jószolgálat Magyarországon*. (MAZSIHISZ) Háló (07-08)
36. Kiss Gy. Csaba 1993. *Közép-Európa, nemzetek, kisebbségek. Esszék, tanulmányok és cikkek*. Budapest: Pesti Szalon
37. Kovács András 1994. *Látencia és mobilizálhatóság*. Szociológiai Szemle 1994 (4) 21-41.
38. Kovács András 1997. *A különbség köztünk van*. Budapest: Cserépfalvi
39. Kovács András 1999a *Antiszemizmus Magyarországon az 1990-es években*. In: Kovács András (szerk.) *A modern antiszemizmus*. Budapest: Új Mandátum 395-420.
40. Kovács András 1999b *Az antiszemizmus mint társadalomtudományos probléma*. In: Kovács András (szerk.) *A modern antiszemizmus*. Budapest: Új Mandátum 9-36.
41. Kovács András (szerk.) 1999. *A modern antiszemizmus*. Budapest: Új Mandátum
42. Kovács András – Ivony Éva (szerk.) 2001 *Elmélet és empiria*. Budapest: ELTE Szociológiai Intézet ELTE-UNESCO Kisebbségsszociológiai Tanszék
43. Kovács András (összeáll) Ivony Éva (szerk.) 2001. *Tanulmányok az antiszemizmusról*.
44. Kovács M. Mária – Yitzhak M. Kashti – Erős Ferenc (szerk.) 1992. *Zsidóság – identitás – történelem*. Budapest: T-Twins
45. Kovács Nóra, Szarka László (szerk) 2002. *Tér és terep: tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó
46. Ladányi János – Szelényi Iván 2003. *A kirekesztés társadalmi terei*. Kritika (4)
47. Lázár Guy, Lendvay Judit 1996. *Többség – kisebbség: Tanulmányok a nemzeti tudat témaköréből*. Budapest: Osiris – MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport
48. Litván György, Kovács Éva 1989. *A zsidókérdésről: Kelet-Közép-Európa Szemináriumok 2*. Szombathely
49. Lovász Ferenc – Rácz András – Mihancsik Zsófia 1995. „Szóval azt mondja, aki zsidó, tartsa magát zsidónak?” : Mihancsik Zsófia interjúi Lovász Ferencsel és Rácz Andrással. Budapesti negyed : lap a városról. 3 (2) 227-259.
50. Nemzetiségi bibliográfia: 1993. (1996.) *A nemzeti és etnikai kisebbségekre vonatkozó irodalom válogatott bibliográfiája*. Budapest: Országos Idegennyelvű Könyvtár
51. Nemzetiségi bibliográfia: 1994. (1997.) *A nemzeti és etnikai kisebbségekre vonat-*

- kozó irodalom válogatott bibliográfiája.* Budapest: Országos Idegennyelvű Könyvtár
52. Papp Richárd 2002. *A zsidó mentalitás tervei.* Kisebbségkutatás 11 (3) 711-727.
 53. Pelle János 1999. *Antiszemitizmus és totalitarizmus.* Budapest: József Műhely
 54. Raj Tamás (szerk) 1994. *A gyerekeknek nem mindig mondják meg az igazat: A zsidóság a tankönyvekben és a hittankönyvekben.* Budapest: Makkabi
 55. Ránki Vera 1999. *Magyarok – zsidók – nacionalizmus: a befogadás és a kirekesztés politikája.* Budapest: Új Mandátum
 56. Szász Anna 2002. *A zsidó nő.* Esély 13 (5) 88-90.
 57. Szarvas Zsuzsa 1994. *A zsidó-magyar együttélésről.* Regio. 5 (2) 223-226.
 58. Schöpflin György 1996. *Etnikai kisebbségek a posztkommunizmusban.* Századvég (Tél)
 59. Szilágyi Ákos 2003. *Az eredendő történelmi bűn.* Kritika. (2)
 60. Ungvári Tamás 1999. *A mártír és a bolygó zsidó: Kompenzációs mechanizmusok, tabuk, amnéziák.* Világosság. 40 (4) 30-39.
 61. Zeke Gyula 1995. *A nagyvárosi kultúra új formái és a zsidóság.* Budapesti negyed: lap a városról. 3 (2) 90-106.

Szűcs Norbert

A cigányság szociológiai szakirodalma a rendszerváltás utáni Magyarországon

Bevezetés

Bizton állíthatjuk, hogy Magyarország legerősebb társadalmi és etnikai feszültsége jelenleg és előreláthatólag a következő évtizedekben a cigány etnikumhoz kapcsolódik. A magyar társadalom leghátrányosabb helyzetű etnikai kisebbsége a cigányság, az őket sújtó atrocitások, a velük kapcsolatos diszkriminációk mindennaposak.

Glatz Ferenc szerint a „romakérdés” szociális, kulturális és közgondolkodásbeli problémakörökből áll: „Szociális kérdés, mert a hagyományos foglalkozási-mesterségbeli tudásukra a modern ipari társadalom nem tart igényt, ezért betagozódásuk az informatikai társadalom európai munkaszervezetébe megnehezedett. Szociális kérdés, mert nem csak tulajdonnal, otthonigényekkel, de a családdal, sőt a társadalmi-igazgatási önszerveződéssel kapcsolatban is más értékrend szerint gondolkodtak és éltek évszázadokig. Való gondok az óhajtott összeilleszkedésben. Kulturális kérdés is: hiszen kívül maradnak a nemzeti-állami iskola-rendszereken. Amelyek az elmúlt másfél évszázadban a polgár munka- és viselkedéskultúráját, szakmai műveltségét, erkölcsi fogalomrendszerét normákba szorították. Erre nevelte az európai polgárt a 6. életévtől. A cigány közösségek kívül rekedése ezen oktatási rendszeren a mai beilleszkedési zavarok alapja. [...] Végül: közgondolkodás kérdése a cigánykérdés, vagyis előítéletek, idegenellenesség kérdése is.”¹

Ha tehát a cigányság szociális problémáinak, az etnikai kisebbség kulturális problémáinak és a társadalmi csoportkonfliktusoknak az orvoslására nem jön létre erős osztálytársadalmi akarat, ha nem mutatható fel a cigányság számára is kedvező jövőkép, akkor a társadalomba való integrálásuk egyre inkább csak utópiává válik.

E komplex problémakör feltárásában, megértésében és a megoldási mechanizmusok kidolgozásában kiemelt kompetenciája és felelőssége van a szociológia tudományának. Nem vitatható, hogy sokan és sokat tettek e problémák megoldásáért. Az alábbi fejezetekben bemutatom munkásságukat, a magyarországi cigány kutatások kezdeteit, a cigányság szociológiai kutatásának történetét, majd áttekintem az 1990-es évek cigánysággal foglalkozó szociológiai irodalmának néhány fő témakörét: a cigányság definiálását, demográfiai adatait, területi elhelyezkedé-

¹ Glatz 1999. 9-10.

sét, a cigányság differenciáltságát, foglalkoztatási és jövedelmi viszonyait, iskolázottságát, kriminológiáját, továbbá a cigánysággal kapcsolatos előítéleteket.

A dolgozatban tudatosan és következetesen a „cigány” kifejezést használok a kisebbségi csoport megjelölésére, elvetve a véleményem szerint kirekesztő és eufemizáló „roma” kifejezést. Az elmúlt évtizedben a köznyelvben a „politikai korrektség” jegyében e megjelölés használata terjedt el, elvetve a pejoratívnek érzett „cigány” szót. Szerintem ez helytelen, egyrészt azért, mert a „roma” szót csak az oláh cigányok használják önmegjelölésként,² másrészt pedig nem a kifejezést, hanem a hozzá kapcsolódó asszociációkat kell megváltoztatni, a sztereotip gondolkodást, az előítéletes, diszkriminatív magatartást kell a többségi társadalom tagjainak elvetni.

A magyarországi cigány kutatások története

Az első cigányösszeírások

A ciganológiai irodalom vitatott kérdése, hogy mióta élnek Magyarországon cigányok. Egyes vélekedések szerint már a honfoglaló magyarokkal érkeztek a Kárpát-medencébe cigány népelemek, míg más történészek II. András (1205-1235) uralkodásának idejére teszik megjelenésüket. A források tanúsága szerint nagyobb számban a 14-15. században érkeztek az országba. Hazánkban a késő-középkorban megtűrték, sőt esetenként földesúri, uralkodói menlevelekkel támogatták a cigányságot.³ (Nyugat-Európában ezzel ellentétes tendenciát lehetett megfigyelni, általánosak voltak a cigányellenes/csavargóellenes törvények.)⁴

Az 1600-as évektől kezdett megváltozni velük szemben a politikai attitűd, s a felvilágosodás korától számos rendelet született az erőszakos asszimiláció jegyében. Mária Terézia (1740-80) és II. József (1780-90) legfőbb törekvése a vándorlás felszámolása, a cigányok letelepítése és paraszti életmódra való nevelése volt. Ennek érdekében 1773-ban, 1779-ben és 1783-ban felmérték – a korabeli asszimilációs terminológia szerint⁵ – „újmagyarok” számát. A népszámlálások az egyes vármegyék ellenállásából és a vándorcigányok életmódjából adódóan nem volt pontos, ám megközelítő képet adhat a 18. század végének cigány lélekszámáról. 1783-ban – a nőket nem számolva – 30.241 főt írtak össze.⁶

² Szuhay 1997. 668., Szuhay 1999. 30-31.

³ Tomka 1983. 36-45., Tuza 1999. 20-23.

⁴ Fraser 1996. 88-161., Tuza 1999. 21.

⁵ Tuza 1999. 24.

⁶ Szuhay 1999. 37.

A cigányok iránti tudományos érdeklődés kezdete is a felvilágosodás korára tehető, a szakirodalom Wáli István nevéhez köti az első tudományos megfigyeléseket. Wáli 1753-54-ben utrechti és leydeni diákként malabári (délnyugat-indiai) diákokkal barátkozott össze, s megállapította, hogy feltűnően sok szavuk megtalálható a cigány nyelvben. Megfigyelése szövevényes úton jutott el a publikációig, mely a bécsi Anzeigen című folyóirat 1776-i évfolyamában jelent meg. A közlemény jelentőségét jól tükrözi, hogy ennek kapcsán kezdte el Grellmann, az első igazán alapos cigány monográfia szerzője vizsgálni a cigányság indiai eredetét. E hipotézis később igaznak bizonyult, s felváltotta az addig elfogadott egyiptomi eredet teóriáját.⁷

A következő száz évben elsősorban nyelvészeti munkák, szótárak, nyelvtani vázlatok jelentek meg, magyar és német nyelven. Beregszászi Pál, Enessei György, Koritschnyak Jakab, Kohauth Vencel, Szmodics János, Bornemissza János, Ihnátó György s a cigány származású Farkas Mihály neve érdemel említést e korszakból.⁸

Az 1860-as években Liszt Ferenc *A cigányokról és a cigányzenéről Magyarország* című – egyébként mind zeneelméleti, mind romológiai szempontból hibás – könyve irányította az érdeklődést a cigány kultúra felé.⁹

Az 1851-es népszámlálás szerint Magyarországon 30.304, Erdélyben 52.665 cigány etnikumú lakos élt. Fényes Elek 1867-ben 95.500-ra teszi számukat az 1873-as összeírás pedig 214.714 főre, amelyből 99.098 fő tudott cigányul. Az 1880. évi népszámlálás az előbbieknél ellentmondva 97.203 főt közöl.¹⁰

Az „első ciganológus triász”

Az „első ciganológus triász” fogalama alatt a szakirodalom Habsburg József főherceget (1833-1905), Wlislöck Henriket (1856-1907) és Herrmann Antalt (1851-1926) érti. Tevékenységük nyomán az 1880 és 1900 közötti időszakban a magyar ciganológiai kutatásokat nemzetközi elismerés kísérte. Ez elsősorban József főherceg ügybuzgóságának köszönhető, akinek szívügye volt a cigányság társadalmi integrációja. Ezért számos tudományos kiadványt és kutatót anyagilag támogatott,¹¹ alcsubírt birtokán cigányok letelepítésével próbálkozott. Maga is több

⁷ Vekerdí 1982. 1., 6.

⁸ Vekerdí 1982. 1-2., Vágh 1983. 26-27.

⁹ A könyv magyarul 1861-ben jelent meg. Vekerdí 1982. 9., Vágh 1983. 27.

¹⁰ Vekerdí 1982. 8.

¹¹ Wlislöck és Herrmann mellett például Ponori Thewrewk Emil Cigány nyelvtanát, Nagyidai Sztojka Ferenc szótárát, Horváth Rudolf szójegyzékét támogatta.

Vekerdí 1982. 4., Vágh 1983. 28-29.

cigány dialektust beszélt, s értékes nyelvészeti munkákat írt.

Wlislöcki és Herrmann elsősorban néprajzi gyűjtéseivel alkotott maradandót. Mindketten végeztek résztvevő megfigyelést is, huzamosabb ideig együtt vándoroltak egy cigány kompániával. Így többen – köztük a nemzetközi szaktekintélynek számító Leonardo Piasere – őket tartják az első cigányokkal foglalkozó antropológusnak.¹²

Háromjuk nevéhez köthető a Pallas Nagy Lexikona IV. kötetének „Cigányok” címszavához megjelentetett 48 oldalas melléklet összeállítása is, amely a korabeli magyar ciganológiai kutatások részletes összefoglalása volt.¹³

1893-ban az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal országos cigány összeírást végzett. „A felvétel abból a megfigyelésből és rendszerezési elvből indult ki, hogy a magyarországi cigányság esetében a legfontosabb szempont a cigányság vándorlása, illetve letelepedettsége. /.../ Az összeírás 272.776 lélekről tud, ebből állandó letelepedett 243.432, huzamosabb ideig egy helyben tartózkodó 20.406, míg vándorló mindössze 8.938. Házban 168.411, putriban és kunyhóban 90.904, föld alatti odúban 4.489, sátorban pedig 8.880 fő él. Az anyanyelve 81.551 embernek a cigány nyelv, más anyanyelvűek közül cigányul is tud 48.618. Cigányul egyáltalán nem tudnak 142.604-en. A cigányok anyanyelve és hitfelekezete általában az adott körzeteken belül az uralkodó népességével azonos. Az összes tanköteles gyermek közül 69 % egyáltalán nem jár iskolába. A cigány népesség országon belüli megoszlása egyenetlen, arányszámukat tekintve leginkább az erdélyi megyékben élnek, szám szerint 105.034 fő, míg a többi statisztikai körzetben számuk 20.000 és 36.000 között változik.”¹⁴

Az összeírás adatait tartalmazó kötetet Herrmann Antal közel 100 oldalas összefoglaló tanulmánya vezeti be.¹⁵

A „második ciganológus miász”

1900-1940 között a magyarországi romológiai kutatások szinte teljesen megszűntek, pedig ezekben az évtizedekben a jelentős társadalmi átalakulások következtében a cigányság életmódja sokat változott. A kapitalizálódó nagyipar, a tömegtermelés háttérbe szorította a cigány kézművesek termékei iránti keresletet, így az alkalmi szolgáltatások, az alantasnak vélt munkák elvégzése mellett a „két vi-

¹² Mások a kulturális relativizmust nélkülöző szemléletük miatt elvetik e titulust, nem tagadva, hogy mintegy negyven évvel Malinowski téziseinek megjelenése előtt már hosszú távú résztvevő megfigyelést végeztek, s a szociálintropológia előfutárai voltak. Prónai 1995. 57-59., 100., Vekerdí 1982. 9-13.

¹³ Vekerdí 1982. 12.

¹⁴ Szuhay 1999. 38-39.

¹⁵ Herrmann Antal: A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei. Magyar Statisztikai Közlemények IX. kötet Budapest 1895.

láháború között a vidéki cigányság megélhetését alapvetően a mezőgazdaság adta, napszámosok, alkalmi és bér munkások voltak parasztgazdaságok és uradalmak alkalmazásában.”¹⁶

Az 1940-es évektől újra megélénkülő ciganológiai kutatásokat (Csenki Sándor, Csenki Imre, Nagy István, Dömötör Sándor munkái) beárnyékolta a szélsőjobboldal fokozódó „érdeklődése”. Több nyilas tervezet készült a „cigánykérdés megoldására”,¹⁷ amely ideológiával támogatta a cigány „porrajmos” megszervezését.

A második világháborút követő évtizedek legjelentősebb romológusait a „második ciganológus triász” jelzővel illették, bár őket nem kötötte össze olyan szoros munkakapcsolat, mint az első triászt. Erdős Kamill elsősorban Békés megyében végzett néprajzi gyűjtéseket, Hajdú András a cigányság zenei kultúrájával foglalkozott, míg Vekerdi József a nyelvészet területén alkotott kiemelkedőt.¹⁸

Rajtuk kívül az 1960-as évektől egyre több szakember foglalkozott a cigány kultúra tanulmányozásával. Említést érdemel ezen időszakból Várnagy Elemér, Gulyás Sándor, Sziklai Imre, Grabócz Gábor pedagógiai, Heiczinger János, Mézáros László, Balogh Ödön, Mezei Barna történész, Gunda Béla, Ladvenicza Ilona etnográfiai munkássága, Sárosi Bálint, Víg Rudolf népzenei gyűjtései, Nagy Olga és Erdész Sándor mesegyűjteményei.¹⁹

A szociológiai kutatások története

Az 1960-as évek végén a cigánysággal foglalkozó szociológiai kutatások is megindultak Magyarországon. Havas Gábor véleménye szerint ebben „a tudományág fokozatos «rehabilitációján» túl – szerepet játszott az is, hogy elfogyott az ország nem cigány munkaerő-tartaléka, és az ipar kapui szélesre tárultak a cigányok előtt is. Ebben a helyzetben egyszerűen érdekes lett a cigányok nagy tömegeinek mélyen az elfogadott társadalmi standard alatti életszínvonala, és az a tény, hogy a cigányok többsége szegregált, telepi életkeretek között él. Ez az állapot nem túlságosan kedvezett a tőlük remélt szerep betöltésének: ti. hogy biztosítják az ipar szakképzetlen munkaerő-szükségletét. Többek között ezért született meg a «szociális feltételeknek meg nem felelő telepek» felszámolásáról szóló rendelet, és ezért indult meg a cigányság életkörülményeinek vizsgálata.”²⁰

Matolay Magdolna és Vekerdi József a kalocsai cigánytelepről²¹, Sziklai Imre az óbudai lovárikról és khelderashokról²², Lemle Géza a gálykúti cigányokról²³ írt

¹⁶ Szuhay 1999. 41.

¹⁷ Pl.: Gesztelyi Nagy László: A magyarországi cigánykérdés rendezése. Kecskemét. 1940.

¹⁸ Vekerdi 1982. 16., Prónai 1995. 101-104.

¹⁹ Vekerdi 1982. 18-23.

²⁰ Havas 1999. 35.

²¹ Matolay Magdolna - Vekerdi József 1970. Cigánytelepek. Valóság 13. (12.) 38-39.

²² Sziklai Imre 1970. Lovárok és khelderashok. Valóság 13. (12.) 50-59.

²³ Lemle 1965. Gálykút

tanulmányt, Tóth Árpád pedig a borsodi cigányokat kutatta.²⁴ Résztvevő megfigyelések alapján készítették el szociográfiáikat.

Az 1960-as évek végére nyilvánvalóvá vált, hogy országos reprezentációjú, átfogó cigánykutatás, illetve az országos helyzetet jellemző alapinformációk és a legelemibb szociológiai összefüggések feltárása nélkül a téma vizsgálatában nem lehet tovább lépni. E felismerés nyomán került sor 1970-71-ben a Szociológiai Intézet országos vizsgálatára Kemény István vezetésével. Kemény a szerkezeti kép, a társadalmi struktúra felől közelítette meg a problémát. Azok a társadalmi és gazdasági mechanizmusok érdekelték, amelyek az 1960-as évek változásai közepette ismét szakadékszerű különbséget teremtettek az alsóbb rétegek és a társadalom többi tagjának létviszonyai és jövőre vonatkozó perspektívái között, s amelyek így hozzájárultak a magyarországi szegénység újratermeléséhez. Elsősorban azt kutatta, hogy milyen társadalmi, gazdasági és szociálpolitikai feltételei vannak annak, hogy ez a különbség mérséklődjék. A cigánysággal összefüggő szociológiai problémák vizsgálatát ebbe a keretbe illesztette be, kijelentve, hogy „a cigánykérdés alapvetően nem etnikai, hanem társadalmi réteggkérdés”, és a kutatás eredményeit összegző tanulmányában erőteljesen hangsúlyozta a „cigány és a nem cigány szegények helyzetében megragadható hasonlóságukat.”²⁵ Ez azonban szerinte sem jelenti azt, hogy az egész magyarországi cigányság egy társadalmi réteghez tartozna, vagy önálló társadalmi réteget alkotna, hiszen kijelentette, hogy „a magyarországi cigányság egymástól elkülönülő életforma-csoportokra bomlik.”²⁶

Alapossága és átfogó jellege miatt a nemzetközi szakirodalomban is méltán elismert reprezentatív kutatás a magyarországi cigányság 1971-es lélekszámát 320.000 főre becsülte. Ennek 71 %-a csak magyarul beszélt, 21 % cigányul is tudott, 7,6 % pedig román anyanyelvű cigány volt.²⁷

A Kemény István és munkatársai által végzett vizsgálat legfontosabb eredménye, hogy „megteremtette a lehetőséget annak, hogy a további kutatások a legalapvetőbb összefüggések ismeretében vághassanak neki egy-egy résztema elmélyültebb vizsgálatának. Sőt azzal, hogy a cigánykérdést hangsúlyosan társadalmi réteggződési problémaként definiálta, és kifejtette erre vonatkozó érveit, arra is lehetőséget adott, hogy más álláspontok képviselői plasztikusabban fogalmazhassák meg a maguk véleményét, és így a cigánykérdés körül a korábrinál termékenyebb vita bontakozzon ki.”²⁸

Kemény István személyes érdeme, hogy kutatói munkássága mellett kinevelt egy új kutatói generációt, akiket érdeklődési területeik, elkötelezettségük s kuta-

²⁴ Tóth Árpád 1974. Félúton. A cigány lakosság élet- és munkakörülményei Borsod megyében. Borsodi Szemle 3.

²⁵ Havas 1999. 36.

²⁶ Kemény 1974. 63.

²⁷ Vekerdi 1982. 23.

²⁸ Havas 1999. 37.

tási módszereik hasonlósága miatt a szakirodalom a „Kemény-iskola” tagjaiként tart számon.²⁹

Csalog Zsolt cigány témájú szociográfiáival alkotott egyedit és maradandót,³⁰ de elméleti munkákat is publikált, például a cigányság lakóhelyi és munkahelyi szegregációjáról.³¹ Ambrus Péter a szegénytelepen élő cigányok életmódját vizsgálta.³² Havas Gábor, Kardos László, Kozák Gyula, Lengyel Gabriella, Mózes Lajos, Iványi Gábor, Solt Otília, Kertesi Gábor, Kézdi Gábor szintén Kemény István tanítványának vallja magát. Szerepük meghatározó az 1980-90-es évek cigánysággal kapcsolatos szociológiai vizsgálataiban.

Rajtuk kívül Diósi Ágnes szociográfiái, Bársony János munkaerőpiaci, Hankiss Elemér tudat- és értékszociológiai, Hahn Endre, Tomka Miklós, Tauber István, Erős Ferenc előítéletekkel kapcsolatos kutatásai is említést érdemelnek.

Szociológiai kutatások az 1990-es években

A Szociológiai Intézet 1993. évi felmérése

Az 1990-es évek elejére az eltelt idő és a gyökeres társadalmi változások időszzerűvé tették az 1971-es Kemény-féle felméréshez hasonló országos mintavételi reprezentatív felmérést a cigányság számáról és társadalmi jellemzőiről. A feladatra több kutatócsoport is vállalkozott.

A szakirodalom által leginkább elismert, a közvélemény által leginkább ismert adatokkal a Szociológiai Intézet 1993. évi felvétele szolgált. Ez köszönhető az alaposan átgondolt mintavételi eljárásnak és adatfelvételnek, a kutatók presztízsének s nem utolsósorban a kutatási eredmények megfelelő menedzselésének. (Az eredményeket számos tanulmányban és kötetben publikálták.)³³

A felmérést Havas Gábor, Kertesi Gábor és Kézdi Gábor segítségével Kemény István vezette, így nem meglepő, hogy a mintavételi koncepció az 1971-es vizsgálat téziseit tükrözte. „Egy cigányokra vonatkozó országos reprezentatív szociológiai vizsgálat legnagyobb nehézsége a mintavételi eljárás, mivel a cigány népesség egészéről nem áll rendelkezésre megbízható, rendszerezett nyilvántartás. A mintavétel alapkérdése, hogy kit tekintünk cigánynak, hogy kiket és milyen kritériumok alapján sorolunk a magyarországi népességnek abba a részébe, amelyre a kutatás vonatkozik és amelyből a mintát vesszük. Úgy véljük, hogy en-

²⁹ Prónai 1995. 107.

³⁰ Csalog Zsolt 1976., Kilenc cigány. Budapest: kozmosz Könyvek 1988.; Csalog Zsolt 1988. Cigányon nem fog az átok. Budapest: Maecénás Kiadó

³¹ Csalog 1991., 1993.

³² Ambrus Péter 1988. A Dzsumbuj. Egy telep élete. Budapest: Magvető Kiadó

³³ Pl.: Havas-Kemény 1992., Havas-Kemény 1995., Kemény 1997., Kemény-Havas 1996., Kertesi 1996., Kertesi 1998., Kertesi-Kézdi 1998.

nek a kérdésnek az eldöntésekor nem szabad belebonyolódnunk a definíciós problémákba, hanem a lehető leggyakorlatiasabb megoldást kell választanunk, és az 1971-es vizsgálathoz hasonlóan azokat tekinteni cigánynak, akiket a nem cigány környezet annak tart. A kutatás céljára ennél jobban használható vagy pontosabb körülírást lehetővé tevő kritériumot nem lehet találni. Ez a meghatározás bizonyosan nem zárja ki azokat, akik öntudatosan vállalják a cigányságukat, de azokat sem, akik erőteljesen megindultak az asszimiláció útján, mert tapasztalataink szerint a nem cigány környezet sikeresen asszimilálódókról is még nagyon sokáig számon tartja cigány származásukat. Az ily módon meghatározott cigány népességből legfeljebb a nyomtalanul asszimilálódottak maradnak ki, de őket nem is helyes a kutatás alanyainak tekinteni.”³⁴

Így a kétlépcsős mintavételi eljárás során kiválasztott mintakörzetekben az összeírásakor az alábbi információforrásokat vették igénybe: a helyi közigazgatási hivatalok, a munkaügyi központ, a nevelési és oktatási intézmények, az egészségügyi intézmények, a szociális intézmények, a cigányszervezetek munkatársainak a segítsége, a cigányzenészek országos listája, az általános iskolák országos, iskolaszintű adatai. Ezen kívül állításuk szerint az összeírók Budapest számos körzetében házról-házra járva gyűjtöttek adatokat.³⁵

A kétlépcsős mintavételi eljárás eredményeként 15.468 cigány háztartást írtak össze a vizsgálat vezetői, s ebből 2.222 háztartást kerestek fel a kérdezőbiztosok.³⁶ A Szociológiai Intézet munkatársai kutatási eredményeiket összegezve kijelentik, hogy „a nem cigány környezet által cigánynak minősített népesség lélekszáma Magyarországon az 1990-es évek elején szinte bizonyosan 400 és 500 ezer fő között van.”³⁷ Pontosítva, a közvetlen és a közvetett becslés középértékeként adódó 455.000 főt tekintik a legrealisabb becslésnek, ami a magyarországi összlakosság közel 4,7 %-a.³⁸

A magyarországi cigányság lélekszámával foglalkozó egyéb felmérések az 1990-es évek elején

A Szociológiai Intézet vizsgálatán kívül további felmérések is készültek az 1990-es évek elején. A Központi Statisztikai Hivatal Magyar Háztartás Panel vizsgálata 1992-ben a 16 éven felüli összlakosság 3,1 %-át minősítette biztosan cigánynak, 87,8 %-át vélelmezte biztosan nem cigánynak 9,1 % esetében nem tudta egyértelműen eldönteni a válaszadó etnikai hovatartozását.³⁹

³⁴ Havas-Kemény-Kertesi 1998. 33.

³⁵ Kertesi-Kézdi 1998. 44.

³⁶ Kertesi-Kézdi 1998. 45.

³⁷ Kertesi-Kézdi 1998. 96.

³⁸ Kertesi-Kézdi 1998. 96.

³⁹ Ladányi 1996. 32.

A KSH egy 1993-as vizsgálatában a magyarországi háztartásokat életvitel szerint sorolták be. A cigány életvitelű közösség tagjának minősült a magyarországi népesség 3,9 százaléka, átmeneti (pontosan be nem sorolható) életvitelűnek 0,8 százaléka, s nem cigány életvitelű közösség tagjának a népesség 95,3 százaléka.⁴⁰

A Szonda Ipsos egy 1996-os kutatása során a 18 éven felüli megkérdezettek 6,6 százalékát minősítették cigánynak, 91,2 százalékát nem cigánynak, 2,2 százalékát pedig nem tudták biztosan besorolni.⁴¹

A Szelényi Iván és Donald Treiman által vezetett, „Társadalmi rétegződés Kelet-Európában 1989 után” című 1993-as felmérés adatai szerint a 20-70 év közötti lakosság 3,9 százaléka cigány, 94,9 százaléka nem cigány, s 1,2 százalék besorolása bizonytalan.⁴²

A fenti adatok jelentős eltéréseit nemcsak a becslési módszerek bizonytalansága okozza, hanem a mintavétel eltérései is, hiszen a KSH 1993-as vizsgálata és a Szociológiai Intézet felmérése a cigány népesség össznépességen belüli arányát becsüli meg, míg a többi vizsgálat csak a különféleképpen definiált felnőtt népességre vonatkozik. Ez nem is lehet azonos, hiszen a cigány népesség körében az átlagnál jóval magasabb a gyermekek száma.

A cigányság és az össznépesség korcsoport szerinti megoszlása⁴³

Korcsoport	Cigányok	Teljes népesség
0-14	37,8 %	19,0 %
15-29	27,9 %	21,5 %
30-39	15,5 %	14,6 %
40-59	14,3 %	25,6 %
60-	4,5 %	19,3 %

A cigányság lélekszámával foglalkozó felmérések értelmezése során heves polémia alakult ki a témával foglalkozó mértékadó szociológusok között. Az eszmecsere „Ki a cigány? – vita” néven vált ismertté a szakirodalomban.⁴⁴

Ladányi János és Szelényi Iván véleménye szerint „arról, hogy egy etnikai csoport »objektíve« milyen létszámú, az empirikus társadalomkutatás módszereivel lényegileg semmit sem lehet mondani”.⁴⁵ Ezekkel a módszerekkel csak azt lehet vizsgálni, hogy milyen „klasszifikációs rendszerek” léteznek egy társadalom-

⁴⁰ KSH 1994. 7., 11.

⁴¹ Ladányi-Szelényi 1997. 4.

⁴² Ladányi-Szelényi 1997. 4.

⁴³ Kemény-Havas 1996. 355. alapján

⁴⁴ Ladányi-Szelényi 1997., 1998a-b, Havas-Kemény-Kertesi 1998., Kertesi 1998.

⁴⁵ Ladányi-Szelényi 1997a 3.

ban az adott időpontban, vagyis a magyarországi cigányok számára vonatkozó becslések eltérése szerintük legfőképpen azzal magyarázható, „hogy a cigánynak és a nem cigánynak tekintett népesség nem alkot egyértelműen definiálható és egymást kölcsönösen kizáró csoportokat.”⁴⁶ Ezért Szelényiek szerint a Kemény-féle kutatás sem a cigányság egészére, hanem csak a „szociálpolitikai szempontból problematikus” cigány népességre vonatkozik.

Kemény István és munkatársai éles hangú írásokban válaszoltak e kritikára. Leginkább azért támadták a többi felmérés eredményét, mert ott az etnikai besorolást a kérdezőbiztosok végezték. Ez szerintük etikailag bírálható, másrészt a szubjektív megítélés miatt igen nagy a torzítások lehetősége. Az is megkérdőjelezi számukra a Szonda Ipsos, a Magyar Háztartás Panel és a Szelényi-Treiman-féle felmérés eredményeit, hogy e vizsgálatok alapvető célja nem a cigányság reprezentatív felmérése volt. Szerintük a két utóbbi vizsgálat alacsony cigány esetszámai nem is teszik lehetővé a hiteles elemzést. Szelényiek kritikájára válaszolva hangsúlyozták, hogy tudatosan törekedtek arra, hogy a mintába bekerüljenek a „szociálisan nem problémás” cigányok is.⁴⁷

A magyarországi cigány lakosság várható lélekszámára vonatkozóan Habcsek László készített előrejelzéseket. Becslése szerint a cigányság lélekszáma 2100-re meghaladja a 700.000 főt, 2050 körül pedig elérheti a 1,2 millió főt. Figyelembe véve tehát a magyar etnikumú népesség fogyását, kijelenthetjük, hogy a cigány etnikumú lakosság számaránya jelentősen növekedni fog az elkövetkező évtizedekben. A cigány és a nem cigány etnikumú lakosság eltérő demográfiai tendenciáinak az oka az, hogy a cigányság a demográfiai átmenetnek egy másik szakaszában tart, mint a magyarság. Körükben a viszonylag magas halálozási arányszámok mellett lényegesen magasabb születési arányszámok tapasztalhatóak, mint a nem cigány lakosság körében.⁴⁸

A magyarországi cigányság differenciáltsága

Az elmúlt évszázadok során a Kárpát-medencébe több hullámban érkező cigány csoportok kultúrájában jelentős különbségek figyelhetők meg. A hazai romológiai irodalomban a magyarországi cigányságról Erdős Kamill osztályozása vált általánosan elfogadottá. Erdős anyanyelvük szerint klasszifikálta a cigány csoportokat.⁴⁹

A cigány anyanyelvűeknek három csoportja él Magyarországon: az oláh cigány, a magyar cigány (kárpáti) és a szinto (vend/német). A kárpáti és a szinto

⁴⁶ Ladányi-Szelényi 1997a 5.

⁴⁷ Havas-Kemény-Kertesi 1998. 31-32.

⁴⁸ Andorka 1997. 272-273., Habcsek 1999., Kovai-Zombory 2002. 72.

⁴⁹ Erdős 1989. 42-43.

nyelvcsoporthoz csak néhány kisebb közösség tartozik. Az oláh cigány csoportok tovább tagolódnak törzsek és nemzetségek szerint. A törzsek általában tipikus mesterségek után kapják a nevüket (pl. lovári/lókereskedők, curari/késesek, masari/halászok kelderari/üstfoltozók, colari/szőnyegkereskedők stb.), a nemzetségek pedig egy ős nevére (pl. Neneka, Kolompár, Stojka, Rafael, Ruva stb.). A magyarországi oláh cigányok többségének a lovári dialektus az anyanyelve.⁵⁰

A nem cigány anyanyelvű cigányok két csoportra oszthatóak: az archaikus román dialektust beszélő beásokra és a magyar anyanyelvű cigányokra, kiket oláh cigány nyelven romungróként neveznek meg (rom: cigány, ungro: magyar)⁵¹. Nyelvészeti szempontból a beásoknak három alcsoportja ismert: az árgyelán, a muncsán és a ticsán dialektus.⁵²

A romungrók ősei a többi cigány csoport közül kerültek ki – s valószínűleg a könnyebb asszimiláció reményében – nem tanították meg a gyermekeiket a cigány nyelvre.

A magyarországi cigányok anyanyelv szerinti megoszlása⁵³

Anyanyelv	1971	1993
Magyar	71 %	89,5 %
Cigány	21,2 %	4,4 %
Beás	7,6 %	5,5 %
Egyéb	0,2 %	0,6 %

Erdős Kamill szerint e cigányok őseinek többsége valamilyen formában megszegté a cigány törvényt, a romani krist, ezért elűzték őket a közösségből.⁵⁴ Ám nem lehet csupán ezzel indokolni a magyar anyanyelvű cigányság kialakulását, hiszen ehhez túlzottan nagy a számuk. Az 1893-as cigányösszeírás szerint 38 százalék a magyar anyanyelvű cigányok aránya, 30 százalék a cigány anyanyelvűeké és 24 százalék a román anyanyelvűeké. (Csak a jelenlegi ország területét vizsgálva jelentős eltérést tapasztalhatunk: 79,5 százalék a magyar anyanyelvűek, 10 százalék a cigány anyanyelvűek, 4,5 százalék a román anyanyelvűek számaránya.) Kemény István vizsgálatai kimutatták, hogy egyre több cigány veszíti el anya-

⁵⁰ Fleck 2000. 30.

⁵¹ Erdős 1989. 49.

⁵² Fleck-Derdák-Orsós 2000. 33-34.

⁵³ Kemény 2000. 28. alapján

⁵⁴ Erdős 1989. 49.

nyelvét: 1971-ben még 21 százalék az oláh cigányok, 7,6 százalék a beások aránya, míg a romungróké 71 százalék. 1993-ra ezek a számok 4,4; 5,5 és 89,5 százalékra változtak. (A beszélt nyelv szerinti megoszlásuk nem mutat ilyen drasztikus nyelvelhagyást. A beás és a cigány nyelvet az 1993-as vizsgálat szerint egyaránt 11-11 százalék beszéli.)⁵⁵

Az anyanyelv elhagyása ellenére természetesen az egyes csoportok közötti kulturális különbségek megmaradtak. „...miközben a társadalom többsége egységes fogalom alá sorol minden cigánynak nevezett embert, ők valóságos és szimbolikus eszközökkel a különbözőzésüket és valamelyik csoporthoz való tartozásukat fejezik ki.”⁵⁶ Bár megtörténtek az első lépések az egységes cigány kultúra megalkotására, „a három etnikai csoport között egy szimbolikus és egy valóságos presztízsharc folyt. A cigány csoportok közötti hierarchia végső megállapítása volt az egyik tétje e küzdelemnek, másfelől pedig annak eldöntése vált fontossá, hogy ki valójában az autentikus cigány. /.../ A cigány csoportok egymáshoz való viszonyát alapvetően befolyásolja az egyes csoportok parasztokhoz fűződő viszonya, az érvényesülési stratégia természete és az ahhoz a képhez való viszonyulás, melyet a többségi és a politikai- hatalmi intézményei alkotnak a cigányokról.”⁵⁷

Szuhay Péter véleménye szerint a csoportok és alcsoportok klasszifikációja és egymáshoz fűződő viszonya a cigány csoportok népi kultúrája felől közelítve vizsgálható leginkább. A csoportok elkülönülhetnek foglalkozásbeli, életmódbeli, vagyoni, térbeli, nyelvi ismérvek vagy nemzetségek, rokonsági rendszerek alapján. A csoportok közötti szegregáció akár az exogám házasság tiltásáig és a más cigány csoportokkal szembeni előítéletes magatartásig terjedhet.⁵⁸

A magyarországi cigány kisebbség szociológiai kutatásával foglalkozó szakembereket olyannyira „kimerítette” a „Ki a cigány?”-vita, hogy nem nyitottak egy újabb „frontvonalat”, s az 1990-es évek végéig nem foglalkoztak igazán a magyarországi cigányság belső differenciáltságával és rétegzettségével. Országos reprezentatív kutatásban legfeljebb csak azt vizsgálták, hogy mi a cigánynak nevezett lakosság anyanyelvi megoszlása, ill. mennyi a „magyar cigányok”, az „oláh cigányok” és a „beások” aránya. A csoportok sajátosságait és alcsoportjait azonban reprezentatív módon nem kutatták, pedig ez a differenciált vizsgálat az 1971-es Kemény-féle felméréshez hasonló áttörést és szemléletváltást hozhatna a magyarországi cigányság kutatásában. Csak néhány elszórt statisztikai adat található, amely bemutatja az egyes csoportok közötti különbségeket.

⁵⁵ Kemény 2000. 25-28.

⁵⁶ Suhay 1997. 669.

⁵⁷ Suhay 1997. 656-657.

⁵⁸ Suhay 1997. 668-669.

A cigányság területi szegregációjával kapcsolatos vizsgálatok

A magyarországi cigányság területi szegregációja három aspektusból vizsgálható: régiók, országrészek szerinti megoszlásuk, az egyes településtípusokra jellemző arányuk, és egy adott településen belüli szegregáltságuk mértéke szerint.

A cigányok területi eloszlása jelentősen eltér a teljes népességre jellemző arányoktól. Míg a teljes népességnek közel 40 százaléka él a keleti országrészben, addig a cigányoknak 56 százaléka.⁵⁹ Az ország északi régiójában⁶⁰ a teljes népesség 12,6 százaléka, míg a cigányoknak 24,3 százaléka lakik. A keleti régióban⁶¹ pedig 14,7 %, ill. 19,8 % e mutatók értéke. Ezeken a területeken a legmagasabb a lakosságon belüli arányuk is, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 15,27 százalék, Borsod-Abaúj-Zemplén megyében pedig 14,64 százalék.⁶²

E régiókon kívül még a Dél-Dunántúlon, Somogy és Baranya megyékben él a cigány népesség számottevő része.⁶³

A cigányság számaránya régiók szerint⁶⁴

Régió	A cigányság számaránya
Budapest iparvidék	5,3 %
Kelet	8,5 %
Alföld	11,1 %
Észak	3,7 %
Dél-Dunántúl	5,3 %
Nyugat	2,0 %
Összesen	6,1 %

E területi eloszlás a folyamatos migráció ellenére már a század elején is megfigyelhető volt. Kialakulása Havas Gábor szerint azzal magyarázható, hogy a kevésbé polgárosodó területeken találtak inkább helyet maguknak a cigányok a lokális munkamegosztásban. Ezen aprófalvas területek kis lélekszámú falvaiban – iparosok hiányában – a cigány kézműveseknek több esélyük kínálkozott a megélhetésre.⁶⁵

⁵⁹ Havas 1999. 163.

⁶⁰ Nógrád, Heves és Borsod-Abaúj-Zemplén megye

⁶¹ Békés, Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye

⁶² Hablicsek 1999. 29.

⁶³ 5,75 és 5,43 százaléka. Kocsis-Kovács 1999. 14.

⁶⁴ Kemény-Havas 1996. 353. alapján

⁶⁵ Havas 1999. 166.

Az 1990-es évek elején a cigányság 30-40 százaléka olyan környezetben lakik, ahol kizárólag vagy túlnyomórészt cigány családok élnek, s további 30 százalékuk közvetlen környezetében pedig nagyjából egyenlő arányban találhatók a roma és nem roma családok. Tehát a magyarországi cigányok 60-70 százaléka erősen szegregált körülmények között él.⁶⁶

A rendszerváltás óta felerősödött „új típusú szegregációs mechanizmusoknak” két alapvető iránya figyelhető meg. Egyrészt az alacsony státusú, slumosodó városnegyedek, másrészt a sorvadó aprófalvak gyors ütemű „elcigányosodása”.

A magyarországi aprófalvas térségek jelentős részének gazdasági és kulturális hanyatlása már az 1920-as években megindult. A trianoni határok számos kistelepülést vágtak el a határ másik oldalára került gazdasági és kulturális központjuktól, ezért perifériális helyzetbe kerültek, zárványtelepüléssé váltak. 1945 után a Dél-Dunántúlon a német nemzetiségűek kitelepítése, a központilag irányított lakosságcsere, később – a Tito-ellenes politika idején – a délszláv nemzetiségűek üldözése rombolta szét a hagyományos faluközösségeket. A dél-baranyai Ormánságban a több évtizedes „egykezés” következtében fogyott radikálisan a népesség.

A Területrendezési Intézet által kidolgozott szocialista településpolitika elvei szerint a gazdaságos településméret 3000 lakos felett kezdődik. Ezt a nagyságrendet el nem érő falvakat életképtelennek nyilvánították. Az 1960-as években az aprófalvas vidékek településeinek kb. kétharmadát érintette ez az irányelv. Megszüntettek minden új beruházást, építési tilalmat rendeltek el, a termelőszövetkezeteket, községi tanácsokat összevonták, az iskolákat, egészségügyi intézményeket, művelődési házakat körzetesítették, a vasúti szárnyvonalakat megszüntették. A lakosság természetes reakciója volt a gyors ütemű elvándorlás. A faluközösség felbomlott, s legelőször a vezetőit, iskolázott tagjait, fiataljait veszítette el a község. A kiürülő falvakban a lakóházak értéke jelentősen csökkent, így a környező cigánytelepek lakói be tudtak költözni a gazdaságilag halálra ítélt falvakba.⁶⁷

Havas Gábor vizsgálata szerint, ha a cigányok száma egy településen eléri a „kritikus határt” – amit ő a 20 százalék körül határozott meg – akkor a „konfliktusok megsokszorozódnak, a nem cigányok elköltözésének üteme jelentősen felgyorsul, s éppen ezért az elcigányosodás folyamata nagy valószínűséggel visszafordíthatatlanná válik”.⁶⁸ Az aprófalvak életképtelennek bizonyuló részéből etnikai gettók alakultak ki.

Bizonyos szempontból ez előrelépést jelentett a cigányság számára, hiszen elhagyhatták a teljesen szegregált, a házak állapota miatt fizikailag is veszélyes telepeket, s viszonylag jó minőségű parasztházakba költözhettek. Másrészt viszont a falusi cigánygettók kialakulásával elveszítették a kapcsolatot a többségi társadalommal, teljesen izolált zárványokká váltak, csak a „hatóságon” keresztül lépnek kapcsolatba a külvilággal.⁶⁹

⁶⁶ Csalog 1997. 104., Havas 1999. 164-165.

⁶⁷ Csalog 1997. 101., Ladányi-Szelényi 1998c 2-4., Havas 1999. 167-171.

⁶⁸ Havas 1999. 174.

⁶⁹ Ladányi-Szelényi 1998c 4.

Néhány településen – pl. Alsószentmártonban és Gilvánfalván (Baranya), Kiscsécsen (Borsod) – e folyamat következtében már a teljes lakosság cigány etnikumú. Ladányi és Szelényi számításai szerint azoknak a kisközségeknek a száma, „melyekben az iskolába járó gyerekeknek a többsége cigány, meg kell hogy haladjon (feltehetőleg nem kis mértékben) a százat”.⁷⁰

A cigányságnak egy adott településen belüli szegregációjára is számtalan példát mutathatunk be. Szinte minden magyarországi településen megfigyelhető a különböző mértékű etnikai alapú elkülönülés, ahol számottevő cigány népesség él. A szegregáció legdrasztikusabb formái a településtől akár térben is elkülönülő cigánytelepek.

A 20. század első felében a magyarországi cigányság mintegy 90 százaléka élt elkülönülten, telepi körülmények között. 1961-ben a Politikai Bizottság határozatot hozott a cigány etnikumú lakosság helyzetének javítására. A határozat kifejezetten gettóellenes volt, deklarálta, hogy „fokozatosan el kell érni, hogy a cigányok a lakosság többi részétől nem elkülönülten, állandó lakhelyre települjenek, állandó munkához jussanak, egészségügyi körülményeik javuljanak és emelkedjen kulturális színvonaluk”.⁷¹

1964-ben országos telepelmérést végeztek, majd 1965-ben rendelet született a „szociális körülményeknek nem megfelelő” telepek felszámolására. A rendelet végrehajtását 25 éves lejáratú, kamatmentes kölcsön és díjmentesen igényelhető építési telkek biztosították. Az egyszerű, alacsony igény szintű lakóépületek típustervek alapján készültek. Minőségüket nevük is jelzi: „Cs”-házak (Cs=csökkentett értékű).⁷²

Csalog Zsolt szerint 1971-re a cigány lakosság közel kétharmada, az 1990-es évekre több mint egyharmada, kevesebb mint fele élt telepi körülmények között.⁷³ Janky Béla adatai szerint 1993-ra a cigányság egyhatoda élt elkülönült cigánytelepen.⁷⁴ Az eltérő számítások oka az, hogy a „telepnek” több definíciója ismeretes. Kemény István értelmezése szerint a telepek „többnyire elkülönülten helyezkednek el, csak cigányok lakják, és/vagy cigányok építették, legtöbbször engedély nélkül, a maguk számára, vagy – ritkábban – kifejezetten cigányok számára építették”.⁷⁵ Más nézőpont szerint idesorolhatóak a falvak és kisvárosok egy-egy utcájában, negyedében koncentrálódó cigány közösségek – pl. az egy tömbben felépített Cs-házak – vagy a nagyvárosok leromló belső kerületeiben kialakuló „új telep”⁷⁶ is.⁷⁷

⁷⁰ Ladányi-Szelényi 1998c 3.

⁷¹ Demszky 1980. 67.

⁷² Demszky 1980. 67-68., Havas 1997. 101., Kocsis-Kovács 1999. 15.

⁷³ Csalog 1997. 101.

⁷⁴ Janky 1999. 91.

⁷⁵ Ladányi 1989. 79-80.

⁷⁶ Demszky terminológiája. Demszky 1980.

⁷⁷ Csalog 1997. 103-104.

Janky Béla elemzése szerint az 1990-es évekre „a telepí életmód jelentős részben regionális sajátossággá” vált. A telepen élők majdnem fele az északi régióban lakik – leginkább a Borsod megyeiek aránya kiemelkedő. Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyékben is magas a telepen élők száma, viszont a nyugati régióban szinte egyáltalán nincsenek cigánytelepek.⁷⁸

A cigány lakosság lakásának fekvése régió szerint (1993.)⁷⁹

Régió	Belterület	Cigánytelep	Egyéb
Budapest iparvidék	89,7 %	5,0 %	5,3 %
Kelet	70,4 %	21,1 %	8,5 %
Alföld	76,5 %	12,4 %	11,1 %
Észak	63,6 %	32,6 %	3,7 %
Dél-Dunántúl	90,5 %	4,2 %	5,3 %
Nyugat	98,0 %	0,0 %	2,0 %
Összesen	78,4 %	15,4 %	6,1 %

A nagyvárosokon belüli etnikai szegregációról Szelényi Iván és Ladányi János publikált fontos tanulmányokat.⁸⁰ Megállapították, hogy a rendszerváltás után a településszerkezetben végbemenő átalakulásnak etnikai konzekvenciái is vannak. A nagyvárosokban a „posztkommunista demográfiai fordulatnak” elnevezett folyamat figyelhető meg: az 1990-es években – több évtizedes folyamatos növekedés után – a városi lakosság száma csökkenni kezdett. A csökkenés oka egyrészt a népesség természetes fogyása, másrészt a szuburbanizáció. („Az 1990-94-es időszakban az ország lakossága 1,1 százalékkal, a városi lakosság 2,5 százalékkal csökkent, miközben a vidéki lakosság száma 1,1 százalékkal nőtt.”)⁸¹ A Ladányi-Szelényi szerzőpáros véleménye szerint az elvándorlók egyik részét a falura visszatérő, állásukat elvesztő városi szegények alkották (sokan az aprófalvak felé veszik az irányt), a másik jelentős migráló réteg pedig az agglomerációba kiköltöző felső középosztály lett. (Jól példázza ezt a folyamatot a főváros lakosságszámának változása: a lakosság 4,4 százalékkal csökkent, az agglomeráció településeinek lakossága kb. 4 százalékkal nőtt.)

A népességcsökkenésen túl erőteljes népességcsere figyelhető meg, a „beteleplők társadalmi összetétele jelentősen különbözik az elvándorlótól. .../ Távozik a középosztály, miközben betelepülőben vannak a szegények, közöttük nagy

⁷⁸ Janky 1999. 92.

⁷⁹ Janky 1999. 92. alapján

⁸⁰ Ladányi 1989a-b, 1998., Ladányi-Szelényi 1997b, 1998c, Csanádi-Ladányi 1992.

⁸¹ Ladányi-Szelényi 1997b 5.

számban a romák legelesettebb csoportjai.”⁸² Amíg azonban az alacsony társadalmi státuszú csoportok térbeli szegregációja elszórt, össze nem függő területen történik, az alacsony státuszú etnikai csoportokra a térben koncentrált elkülönülés jellemző. A budapesti cigányság többsége – s egyben legelesettebb része – a slumosodó pesti belvárosi kerületek bérházaiban lakik.⁸³ A cigányság beáramlását e területekre jól jelzi, hogy a főváros VI- IX. kerületeiben a cigánygyerekek általános iskolai tanulókon belüli aránya az 1971-es 1,7 százalékról 1998-ban 8,3 százalékra emelkedett.⁸⁴ Ez a gettósodási folyamat a Ladányi-Szelényi szerzőpáros véleménye szerint nagy valószínűséggel felgyorsul, s a városfejlődés „amerikai útjára” lép Budapest, hacsak meg nem történik a belső lakóterületeinek a rehabilitációja.⁸⁵ A rehabilitációt sürgetve természetesen nem gondolták, hogy annak együtt kell járnia a terület „etnikai megtisztításával”. A Juharos Róbert nevéhez fűződő, elhíresült „Juharos-törvények” következtében ugyanis kilakoltatásuk sora indult meg e kerületekben.

A magyarországi cigányság iskolázottsága

Az 1993-as országos reprezentatív felmérésnek a cigányság iskolázottságára vonatkozó adatait összevetve az 1971-es kutatás eredményeivel bizonyos fejlődést tapasztalhatunk, ám a kívánt iskolázottsági szinttől és minőségtől még messze elmarad a hazai cigányság. 1993-ra az iskolába egyáltalán nem járt személyek aránya 36 százalékról 9 százalékra csökkent, az általános iskolát befejezettek pedig 46 százalékra nőtt. Az érettségit megszerző személyek aránya alig növekedett (0,5 százalékról 1,5 százalékra), a felsőfokú végzettséget szerzők aránya pedig továbbra is elenyésző. „Bár az alapfokú végzettség megszerzése és az analfabétizmus felszámolása terén a cigányság hatalmas lépést tett előre, a többségi társadalom iskolázottságához viszonyított lemaradása tovább nőtt, mert az érettségit adó középfokú – és újabban a felsőfokú – oktatás expanziója elkerülte a cigányságot.” – jelenti ki Radó Péter a számadatok elemzése után.⁸⁶

Az elrettentő adatok magyarázata komplex problémakört takar. „A cigány tanulók iskolai sikertelensége nem vezethető vissza egyetlen problémára, sokkal inkább a különböző problémák egymással összefüggő és egymásból építkező csokráról van szó. Ezek közé tartozik például a rossz szociális helyzet, a nyelvi hátrány, a cigánysággal szembeni előítéletek és az iskolán belüli szegregáció ha-

⁸² Ladányi-Szelényi 1997b 5.

⁸³ Ladányi János szóbeli közlése alapján a vizsgálat idején (1987-89) a budapesti cigányság több mint fele, napjainkban kétharmada lakik e területeken.

⁸⁴ Ladányi 1989. 79., 85-86.

⁸⁵ Ladányi-Szelényi 1997b 12.

⁸⁶ Radó 1997. 10.

tása, az alkalmazott programok és pedagógiai módszerek alkalmatlansága.”⁸⁷

A cigány fiataloknak az oktatás különböző szintjein eltérő hátrányokkal kell megküzdeniük. A pedagógiai szakemberek egyre inkább az óvodai nevelésben látják a sikeres iskolai előmenetel egyik kulcskérdését. A Tankerületi Oktatási Központok adatfelvétele szerint 838 óvodából 484-ben folyik cigány felzárkóztató óvodai program.⁸⁸ E programok segítik a gyermekeket az általános iskolában elvárt többségi normák, nyelvhasználat elsajátításában. Sajnos a cigány gyerekek 11 százaléka ötéves kora után sem jár óvodába, ill. iskola-előkészítő foglalkozásokra.⁸⁹

Az általános iskolai oktatásban a cigány tanulók szegregációja okozza a legnagyobb problémákat. Megkülönböztethetünk iskolán belüli és iskolarendszeren belüli szegregációt. Az iskolán belüli szegregáció „enyhébb” formája az osztálytermen belüli „szétültetés”, szélsőséges esetekben azonban – akár fizikai térben is elkülönül – cigány osztályokat hoznak létre. E szegregált csoportokat gyakran „kisegítő” vagy „felzárkóztató” jelzővel eufemizálják.⁹⁰

Az iskolarendszeren belüli szegregációnak Radó Péter szerint három alapvető oka van:⁹¹ „(1) A többségi társadalom előítéletessége miatt a cigány tanulók számának növekedése a nem cigány tanulók más iskolába való áramlását váltja ki. Mivel az elvándorlást beindító küszöb-arány az iskola szociokulturális környezetétől függően más és más, ez a folyamat egyfajta minőségi szegregációt is okoz. (2) A magasabb iskolai végzettségű nem cigány lakosság jobb belső migrációs lehetőségei bizonyos magas munkanélküliséggel sújtott régiókban a cigányság arányának növekedéséhez vezetnek. (3) a cigányság belső migrációja elsősorban a kialakuló városi gettók felé irányul, így a városi kerületekben növekszik a cigányság aránya. Mindezek mellett várhatóan növekszik majd azoknak az önkormányzati fenntartási oktatási intézményeknek a száma, melyeken belül a cigány tanulók túlnyomó többségben lesznek.”

Az 1992/93-as iskolastatisztikai adatok szerint a magyar közoktatásban a cigány tanulók átlagos aránya 7,1 százalék volt, ám a cigány gyerekek 42 százaléka olyan iskolába járt, ahol arányuk meghaladta a 22 százalékot.⁹² Egy másik megdöbbentő adat az iskolarendszeren belüli elkülönülés mértékére vonatkozólag: az 1995-ös Tankerületi Oktatási Központok által végzett adatfelvétel szerint vizsgált speciális tanterű általános iskolák tanulóinak 41 százaléka cigány származású. Tehát – a cigány tanulók 8 százalék alatti arányával összehasonlítva – megállapítható, hogy a „fogyatékos iskolák nagy tömegben fogadnak be semmilyen fogyaté-

⁸⁷ Radó 1997. 19.

⁸⁸ Radó 1997. 16.

⁸⁹ Radó 1997. 16.

⁹⁰ Fiáth 2002. 41-42.

⁹¹ Radó 1997. 26.

⁹² Radó 1997. 26.

kossággal nem rendelkező cigány tanulókat”,⁹³ így lényegében a szegregáció intézményeiként működnek.

A cigány tanulók esélyegyenlőtlenségét súlyosbítja, hogy „a cigány tanulók iskolái jellemzően nem a legjobban felszerelt és szakképzett pedagógusokkal ellátott iskolák. Azokban az általános iskolákban, ahol a cigány tanulók aránya kiugróan magas, kiugróan magas az összevont osztályok a szükségstantermek és a képzés nélküli tanárok aránya, illetve kiugróan alacsony a szaktanár által ellátott órák aránya.”⁹⁴

Az 1993-as országos reprezentatív vizsgálat adatai szerint szakmunkásképzőt vagy szakiskolát végzett a cigányság kb. 10 százaléka, érettségit adó középiskolát pedig kb. 1,5 százaléka fejezett be.⁹⁵ A rendkívül alacsony arányú középiskolai továbbtanulás okai Liskó Ilona szerint a következők: a cigány családok tradicionálisan rossz viszonya az iskolához, mint a többségi társadalom intézményéhez; a diszkrimináció és a kulturális normák ellentétei miatt bekövetkező rossz teljesítmény és kibukás, iskolaelhagyás; a családon belüli motivációk és továbbtanulási minták hiánya; a rossz szociális helyzet miatt az iskoláztatás költségeinek az elhárítása.⁹⁶

A középfokú oktatásban megfigyelhető alulreprezentáltság természetesen kihat a felsőoktatásban részt vevő cigányok számarányára is. „... a cigány tanulók érettségit adó középfokú intézményből ugyanakkora eséllyel jutnak tovább a felsőoktatásba, mint nem cigány társaik. Mivel azonban a középfokra való bejutásnál már hatalmas esélykülönbség van, a cigány hallgatók azonos mértékben alulreprezentáltak a főiskolákon és egyetemeken.”⁹⁷

A fenti adatok ismeretében igazat adhatunk Radó Péternek, aki kijelenti: „...nem egyszerűen a cigány tanulók nagy számának sikertelenségéről, hanem a magyarországi cigányság mint olyan iskolai sikertelenségéről kell beszélnünk. A magyar iskolarendszer és a cigányság egész egyszerűen nem kompatibilis.”⁹⁸

A cigány tanulók sikertelensége a következő okokra vezethetőek vissza:⁹⁹

- Nyelvi hátrány. A nem magyar anyanyelvű gyerekek nem kielégítő magyar nyelvtudása eleve sikertelenségre ítéli őket az iskolában. Kemény István kimutatta, hogy a beás és a cigány anyanyelvű tanulók sokkal sikertelenebbek, mint romungró, magyar anyanyelvű társaik. Gyakran azonban a magyar anyanyelvű diákok is csak korlátozott nyelvi kódot sajátítanak el otthon, így kevésbé képesek megfelelni az iskolai elvárásoknak, mint a kiterjesztett nyelvi kódon kommunikálók.

⁹³ Radó 1997. 17.

⁹⁴ Radó 1997. 17.

⁹⁵ Kézdi 1999. 231., Radó 1997. 10.

⁹⁶ Liskó 1996. 102-104.

⁹⁷ Radó 1997. 18.

⁹⁸ Radó 1997. 19.

⁹⁹ Babusik. 2002a. 263., Fiáth 2002. 36-38., Kende 2000. 57-60.

- A pedagógiai gyakorlat. A pedagógusok kudarcaikat gyakran a cigány származású gyerekek kezelhetetlenségével, gyengébb képességeivel magyarázzák. A diákok sikertelenségére buktatással vagy a tantervi követelmények lecsökkentésével reagálnak, s csak a tanárok kis része ismeri el, hogy a többséghez tartozó gyerekek oktatása során sikerrel alkalmazott pedagógiai módszerek nem alkalmasak a kisebbségi gyerekek oktatására. Nahalka István szerint a hátrányos helyzetű gyerekek oktatása során az egyébként sem megfelelően működő kompenzatorikus szemlélet helyett az emancipatorikus, interkulturális szemléletnek kell elterjednie a pedagógiai gyakorlatban.¹⁰⁰
- Tanulási motiváció. A cigány gyerekek általánosan alacsony tanulási motivációját számos kutató felismerte, ám ennek okáról már polemizálnak. Egy részük úgy véli, a motiválatlanság már a családban kialakul, a szülők átörökítik a saját – korábbi iskolai kudarcaik miatt kialakult – negatív attitűdjeiket az iskolával szemben. Ők maguk sem ismerik fel, és nem tudatosítják gyermekeikben sem a iskolai oktatás felfelé mobilizáló erejét. Más álláspont szerint a motiválatlanság oka a gyorsan megtapasztalt iskolai sikertelenség, a családi szocializáció során átéltektől merőben eltérő intézményi közeg visszavető ereje.
- Hátrányos megkülönböztetés. A cigányokkal szembeni előítéletek és sztereotípiák – a szerencsés esetben jó szándékú – pedagógus munkáját is negatívan befolyásolhatják. A pedagógusképzés során ugyanis a leendő tanítókat, tanárokat nem készítik fel az etnikai kisebbség oktatása során felmerülő szakmai és nevelési nehézségekre. Néhány pedagógusképző intézetben felismerve a problémát már tanítanak romológiát a leendő oktatóknak. Babusik vizsgálata bizonyította, hogy a romológiai képzettségű pedagógusok kimutathatóan eredményesebbek a cigány gyerekek oktatásában, mint a speciális ismeretekkel nem rendelkező kollégáik.¹⁰¹
- Az iskola és a szülők kapcsolata. Az iskola és a cigány szülők közötti kommunikáció, együttműködés gyakran egyáltalán nem működik, s ez kihat a gyerekek sikerességére is.
- A cigány kisebbségi, felzárkóztató programok általános sikertelensége.
- A cigányok általánosan rossz szociális helyzete. A családi körülmények miatt gyakran nincsenek megfelelő feltételek az otthoni felkészülésre, a rendszeres iskolalátogatásra, a gyerekek korán pénzkereső családtaggá válnak.

¹⁰⁰ Nahalka 21.

¹⁰¹ Babusik 2002a. 264.

A középkorban és az újkorban a Kárpát-medencébe bevándorló cigányok a tradicionális mesterségek gyakorlásával illeszkedtek be a társadalom munkamegosztási rendszerébe. A több hullámban érkező cigány csoportok mindegyikének megvolt a maga speciális mestersége – az oláh cigányok törzsi tagozódása egyenesen a foglalkozásukra vezethető vissza.¹⁰² A romungrók jellegzetes foglalkozásai voltak a sármunkák, vályogvetés, s a 18. századtól a muzsikás cigányok is közülük kerülnek ki. Az oláh cigányok egyes törzseinek megélhetési forrása a kovácmesterség, üstfoltozás, rézöntés, lókupeckedés, szőnyegkereskedelem volt.¹⁰³ A beások elsősorban famunkákkal (teknővájás, kosárfonás) foglalkoztak.¹⁰⁴ Ezenkívül természetesen a megélhetés érdekében számos alkalmi munkát, szolgáltatást vállaltak a napszámtól kezdve a koldulásig, a dögök eltakarításáig. Földtulajdonra nem tettek szert, a gazdasági élet periférikus mellékszereplői voltak. Bár a foglalkoztatási presztízs-hierarchia legaljára sorolódtak, s igen erős volt a foglalkozási szegregáltságuk, mégiscsak helyük volt a társadalom foglalkoztatási rendszerében. A kirekesztettségüket tovább enyhítette „a közép-európai paraszttársadalmak jellemző patriarchális szemlélet és a valláserkölcsei alapokon is nyugvó viszonylagos tolerancia”.¹⁰⁵

Ezt a több évszázadon keresztül kialakult és működő megélhetési rendszert tette semmissé a modern gyáripár kialakulása. Az olcsó és jó minőségű tömegtermékek térhódítása feleslegessé tette kézműipari készítményeiket és tradicionális szolgáltatásaik egy részét. Az 1940-es évekre a cigányság szinte minden rétege erős deklasszációdon esett át, létalapját elveszítette, társadalmon kívüli – a közmegejtés szerint – parazita réteggé vált.¹⁰⁶

Pozitív fordulat a cigányság helyzetében az 1950-es években következett be. Bár az 1945 utáni földosztásból a magyarországi cigányság teljes mértékben kimaradt – annak ellenére, hogy ekkor kb. harmaduk mezőgazdasági alkalmi munkás volt – a szocializmusban meghirdetett „teljes foglalkoztatottság” politikájának köszönhetően esélyt kaptak az integrációra. Az extenzív iparosítás gazdaságpolitikája kedvezett nekik, hiszen a munkaerőpiac kiszélesedett, az ipar az iskolázatlan cigány tömegeket is alkalmazni tudta. Az 1970-es évekre a munkaképes korú cigány férfiak közel 90 százaléka, a nők közel fele jutott munkához. (A cigány nők alacsonyabb arányú foglalkoztatását a tradíciók, a magas gyermekszám, az óvodai-bölcsődei férőhelyek korlátozott száma és a kistelepüléseken élők esetében a helyi munkalehetőségek hiányában az ingázó életmód elutasítása okozta.)

¹⁰² Erdős 1989. 42.

¹⁰³ A jó kereskedelmi érzék, a gádzsók átverése, s főként a lótarással kapcsolatos szarkérem fontos része az oláhigány identitásának. Lásd: Michael Stewart Daltestvérek c. könyvének „A kemény üzlet” című fejezete.

¹⁰⁴ Csalog 1993. 29.

¹⁰⁵ Csalog 1993. 30.

¹⁰⁶ Csalog 1993. 30., Csalog 1997. 105.

	1971	1993
Nem cigány férfiak	87 %	64 %
Cigány férfiak	85 %	29 %
Nem cigány nők	-	66 %
Cigány nők	-	15 %

Az új foglalkoztatási struktúrának negatív oldalai is voltak. Újra létrejött a cigányság munkaerőpiaci szegregációja és marginalizációja. A cigány etnikumú munkaerőnek jellegzetesen a legnehezebb és/vagy legalantasabb, kevés presztízzsel bíró, rosszul fizetett fizikai munkák jutottak (pl. építőipari segédmunka, kohó- és bányamunkák, köztisztasági tevékenységek, földmunkák, mezőgazdasági segédmunka). A cigány munkavállalók többsége – kb. 90 százalékuk – nem a lakóhelyén kapott munkát, általános volt az ingázó életmód. Közel harmaduk Budapesten dolgozott – akár egészen nagy távolságokról is ingáztak (szabolcsi „fekete vonatok”). A többi ingázó cigány munkás (a foglalkoztatottak 60 százaléka) a vidéki ipari centrumok vendégmunkása volt.¹⁰⁸

A lassú integrációs folyamat azonban az 1990-es évek elejére véget ért. A gazdasági-politikai fordulatok következtében a magyarországi cigányság 20. századi történelme során másodszor veszítette el létalapjait. Kertesi Gábor hangsúlyozza, hogy míg „a tradicionális cigány közösségek felbomlása, a hagyományos mestersegek piacainak felszívódása századunk első felében évtizedekig tartó, lassú evolutív fejlődés eredménye volt, amelyhez a cigányság úgy-ahogy, hosszú távon alkalmazkodni tudott, addig a rendszerváltás nyomán megjelenő tömeges munkanélküliség pár év leforgása alatt viharos sebességgel tette semmissé annak a lassú modernizációs folyamatnak szinte minden eredményét, amely az alapfokú oktatás kiterjesztésével és a szakképzettséget nem igénylő ipari munkahelyek expanziójával integrálni tudta őket – még ha a társadalmi hierarchia legalacsonyabb fokán is – egy modern társadalom szervezetébe”.¹⁰⁹

Az 1980-as évek végétől a romák foglalkoztatásában katasztrofális zuhanás ment végbe. „Az 1971-es vizsgálat idején a roma és nem roma férfiak foglalkoztatottsága alig tért el egymástól: a teljes munkaképes korú népességben 87,

¹⁰⁷ Kemény 1997. 652. alapján

¹⁰⁸ Csalog 1993. 31-32., Csalog 1997. 106-107.

¹⁰⁹ Kertesi 1997. 119.

a romáknál 85 százalékos volt. 1993 végén viszont a 15-59 éves férfi népességben a foglalkoztatottak aránya országosan 64, a roma népességben 29 százalék volt. A nőknél még nagyobb a különbség a romák és a teljes népesség között: 1993 végén a magyarországi nők 66 százaléka, a roma nők 15 százaléka volt foglalkoztatott.¹¹⁰

Kemény István négy fő okkal magyarázza ezt a tendenciát. Első ok a cigányság iskolázottságának alacsony szintje: az 1990-es években már nem elég az elhelyezkedéshez az általános iskola, vagy akár a szakmunkásképző elvégzése. Második ok a romák többségének lakóhelye: a községekben, különösen az aprófalvakban jóval nagyobb a munkanélküliek aránya, mint a városokban, s a cigányság 40 százaléka aprófalvakban, 60 százaléka községekben él. Harmadik ok, hogy a szocialista rendszerben a cigányokat főként azon iparágak felé irányították, amelyek a piacgazdaságra való áttérés után tönkrementek (pl.: építőipar). Negyedik okként Kemény az etnikai alapú diszkriminációt említi.¹¹¹

Ha el is tudnak helyezkedni a cigányok, akkor is kimutathatóan alacsonyabb a jövedelmük, mint a nem cigányoké: „...a cigány munkavállalók havi nettó keresetének, valamint egyéb munkahelyi jövedelmének egy hónapra jutó átlaga 1993-ban 14.048 forint, míg a nem cigány munkavállalók átlaga 17.385 forint volt. A cigány munkavállalók keresete tehát a nem cigányokénak 80,81 %-a.”¹¹²

Az alacsonyabb jövedelem tovább aprózódik, hiszen a cigány családokban jóval magasabb az inaktív tagok (munkanélküli, gyermek, rokkantnyugdíjas) aránya, mint a nem cigány családokban: „...míg egy átlagos magyarországi háztartás tagja 1993-ban 140.216 forint nettó bevételhez és jövedelemhez jutott, addig a cigányság esetében ez az összeg 65.513 forint volt, az összlakossági átlag 46,72 %-a.”¹¹³

Különösen nehézé teszi a cigányság helyzetét az a tény, hogy többségük jelentősebb anyagi tartalékok nélkül élte meg a rendszerváltást. A Kádár-korszakban ugyanis csak a második gazdaság segítségével lehetett számottevő anyagi felhalmozást végrehajtani. Az ingázó – s ezért kevés szabadidővel bíró – differenciált társadalmi kapcsolathálózattal nem rendelkező cigányok többsége csak a létfenntartáshoz szükséges, legális gazdaságból származó keresetéből élt. Képtelen volt felhalmozásra, gazdasági tartalékok képzésére, s így lassú életszínvonal-növekedés mellett fokozatosan nőtt a relatív lemaradása a társadalom többségéhez képest.¹¹⁴

A cigány népességet azonban nem lehet homogén tömegként kezelni, a társadalmi-gazdasági rendszerváltást sem szenvedte meg minden csoportjuk.

¹¹⁰ Kemény 1997. 652.

¹¹¹ Kemény 1997. 654-655.

¹¹² Dupcsik 1997. 679.

¹¹³ Dupcsik 1997. 687.

¹¹⁴ Csalog 1993. 32. Havas Gábor véleménye eltér Csalog állításától. Szerinte a cigány férfiak is részt tudnak venni a második gazdaságban, de ő sem állítja, hogy képesek lettek volna jelentős felhalmozásra. Havas 1998.

Azok a cigányok, akik hagyományosan kereskedelemről éltek, a szocialista rendszer megszorító intézkedései iránt újból visszatérhettek eredeti életformájukhoz, s a változásokat a javukra tudták fordítani.¹¹⁵ Ezt Dupcsik Csaba vizsgálata is alátámasztja: „a cigányságon belüli különbségeket vizsgálva azt találjuk, hogy a cigány anyanyelvűek átlagkeresete a legalacsonyabb, a beás anyanyelvűeké a legmagasabb, az átlaghoz a magyarországi romák kb. 90 %-át kitevő magyar anyanyelvű cigányok állnak a legközelebb”.¹¹⁶

Mint láttuk, a cigány családok többségében az 1990-es évek eleje óta – a munkaerőpiac státuszt tekintve – egyetlen aktív kereső sincs: Azok az emberek, akik évek óta marginális helyzetben élnek, csak nagyon kis eséllyel tudják megtartani kapcsolataikat a többségi társadalommal. A fizikai túlélésükért alternatív forrásokhoz kell tehát fordulniuk. Több szerző foglalkozott e lehetséges megélhetési stratégiákkal. Tóth Pál „A falusi cigányság és az informális szektor” című tanulmányában az alábbi alternatívákat vázolja.¹¹⁷ Egyik lehetőség a megélhetésre a legális gazdaságba való visszajutás. Erre igen kevés esélye van a kereső korú cigány lakosságnak. A túlélés egy másik alternatívájának a jóléti rendszer kihasználását tekinti, ez azonban önmagában nem elegendő a megélhetéshez. A falusi munkanélküliek kialakíthatnak önálló paraszti gazdaságokat, foglalkozhatnak földműveléssel, állattenyésztéssel. Ehhez azonban tőke és szakértelem szükséges, amivel szintén csak egy részük rendelkezik. Végül Tóth a „nem piaci védekezés” stratégiáit említi, értve ezalatt a különböző fizetési kötelezettségek megtagadását, kölcsönök felvételét (a pénzintézeteknél már nem hitelképesek, de az uzorások, boltosok, kocsmárosok, rokonok nyújthatnak alkalmi segítséget) s az informális gazdaságba való bekapcsolódást.

A feketegazdaságban két tevékenységnek van domináns szerepe: a bér munkának és a természetben található javak összegyűjtésének. Bér munkát leginkább mezőgazdasági napszámosként vagy építőipari segéd munkásként tudnak vállalni. Ezek általában alkalmi, rövid távú és rosszul fizetett munkák. Az ország válság sújtotta vidékein egyébként is igen nehéz bér munkához jutni a stagnáló gazdaság és az éhbérért dolgozó külföldi munkavállalók miatt. A természetben található javak (pl.: ürge, éti csiga, gomba, gyógynövény, vadak, halak) összegyűjtéséhez és értékesítéséhez szintén hozzáértésre, eszközökre és kapcsolatrendszerre van szükség.

Fleck Gábor, Orsós János és Virág Tünde „Megélhetési stratégiák a partosi beás közösségben” című írásukban¹¹⁸ hasonló klasszifikációt alkalmaznak: (1.) állandó munkák, (2.a) rendszeres alkalmi munkák, (2.b) időszakos alkalmi munkák, (2.c) nem pénzért végzett alkalmi munkák, (3.) segélyek, juttatások,

¹¹⁵ Hajnal 2000.; Kállai 2000.; Lakatos 2000.

¹¹⁶ Dupcsik 1997. 680.

¹¹⁷ Tóth 1997. 692-695.

¹¹⁸ Fleck-Orsós-Virág 1999.

(4.) tanulás, szerződéses munkák.

Szuhay Péter a lehetséges megélhetési formák számbavételénél szemléletes és „életszagú” esettanulmányokat is közöl a gazdasági típusok bemutatásakor.¹¹⁹

A cigányok és a bűnözés

1990 előtt a médiákban és a kriminológiai szakirodalomban általánosan elterjedt volt a „cigánybűnözés” fogalmának használata. A rendszerváltás után e fogalom a „politikai korrektség” jegyében száműzve lett a közbeszédből,¹²⁰ sőt jogszabályi rendezést követően tiltottá vált a rendőrségi közleményekben az etnikai hovatarozás megjelölése az ismeretlen elkövető külső megjelenésének leírásakor, hacsak nem kifejezetten etnikai indíttatású bűnügy képezi a tájékoztatás tárgyát, amelyben releváns a szereplők etnikai háttere. Hasonló álláspontot képviselt Majtényi László adatvédelmi és Kaltenbach Jenő kisebbségi ombudsman ajánlása is.¹²¹

A „cigánybűnözés” stigmatizáló fogalma azonban mégsem kopott ki a közgondolkodásból, hiszen a többségi társadalom jelentős részének véleménye szerint a cigányság bűnöző hajlamú népcsoport, vagy legalábbis jóval nagyobb arányban szegi meg a törvényt, mint a többségi társadalomhoz tartozóak. Ezt alátámasztja Erős Ferenc kutatása is, aki kimutatta, hogy a magyar lakosság közel 67 százaléka egyetértett azzal a kijelentéssel, hogy „a bűnözési hajlam a cigányok véreben van”. Tehát Magyarországon a cigányok diszkriminálása nem ütközik kulturális tabukba.¹²²

Ez a sztereotípiát természetesen a társadalomkutatók figyelmét is felkeltette, s az 1990-es években számos kutatás vizsgálta a cigányok és a bűnözés kapcsolatát. Póczik Szilveszter szerint a cigányság négy szempontból mutatkozik kriminológiailag releváns csoportnak:¹²³

- „mint elkövetői csoport
- mint áldozati csoport, amelyben a bűncselekmény áldozatává válás esélye jóval meghaladja más csoportok ilyen jellegű veszélyeztetettségét
- mint a hétköznapiakban és a rendőri, illetve büntetőeljárásban érvényesülő diszkriminatív bánásmódtól különösen veszélyeztetett csoport¹²⁴
- mint olyan csoport, amelyhez a társadalom részéről különösen erős, és nehezen megváltoztatható bűnözési félelmek kapcsolódnak.”

¹¹⁹ Suhay 1999. 53-75.

¹²⁰ Krémer 1997. 46-51.

¹²¹ Csányi 1999. 114-115., 337.

¹²² Erős 1997. 715-716.

¹²³ Póczik 1999. 25.

¹²⁴ A cigányokkal szembeni hatósági és rendőri diszkriminatív eljárások kivizsgálásával és rendezésével leghatékonyabban a Kószeg Ferenc vezette Magyar Helsinki Bizottság és a Furmann Imre vezette Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogvédő Iroda foglalkozik. A NEKI minden évben közreadja a legfontosabb, ill. a tipikus ügyeit összefoglaló „Fehér füzet”-et.

A cigányság bűnözésével kapcsolatban több teória ismert. „(1) A szegénybűnözés vagy megélhetési bűnözés elmélete primer módon az anyagi javak hiányára, illetve elérhetetlenségére vezeti vissza a hátrányos helyzetű csoportok körében tapasztalható bűnelkövetést. (2) A szubkultúrák és kultúrkonfliktusok elmélete szerint az ilyen csoportokban vagy eleve a többségi társadalom értékrendszerétől eltérő értékek és viselkedésminták dominálnak, vagy a deviáns magatartások, a többséggel szembeni egyfajta tiltakozást is megtestesítve, szükségszerűen kitermelődnek. (3) A bűnelkövetési alkalmak elmélete úgy véli, hogy a hirtelen meg sokasodott, de a társadalom széles tömegei számára legális eszközökkel nem elérhető és gyakran hiányosan biztosított anyagi javak csábítása egyik jelentős tényezője a bűnözés ma szembetűnő növekedésének. (4) Az áldozat-elkövető-cirkuláció elmélete felől tekintve a hátrányos helyzetű rétegek körében tapasztalható tömeges áldozattá válás – legalábbis részben – okozója az ugyanebben a körben tapasztalható elkövetői tevékenységnek, hiszen a mindenkori, gyakran gyermek- vagy fiatalkorú sértettekben működésbe lépő téves sérelemkiegyenlítő mechanizmusok azt eredményezik, hogy a rajtuk esett sérelmet a társadalom véten tagjain torolják meg, így válnak maguk is elkövetővé.”¹²⁵ Az empirikus vizsgálatok hiánya miatt a cigány kisebbség körében ezek az elméletek ma még csak részben, vagy egyáltalán nem operacionalizálhatóak, ezért jobbára csak becslésekre vagy feltételezésekre hagyatkozhatunk a kérdés taglalásakor.

A cigányok által elkövetett bűneseteket vizsgálva számos érdekes eredmény született. Póczik Szilveszter kutatásai bizonyították, hogy a cigány bűnelkövetők 60 százaléka visszaeső. Rámutatott arra is, hogy a korábbi feltételezésekkel ellentétben a cigányok bűnelkövetésében – egyetlen kivétellel – nem lehet etnoszociális jegyeket bizonyítani, s ezzel cáfolható az a nézet is, mely szerint a romák körében a bűnözés etnospecifikus megélhetési forrás lenne. A kivételt a szexuális cselekmények köre képviseli, ami valószínűleg azzal függ össze, hogy a cigány kutúrhagyományokban a 10-12 éves lányok már nemileg érettnak számítanak, tehát együttélésre, vagy akár prostitúcióra is alkalmasnak minősülnek. E tradíciókkal magyarázható a kiskorú veszélyeztetése miatti ítéletek magas száma.¹²⁶

A cigány származású börtönlakókkal is több kutatás foglalkozott. Huszár László kimutatta, hogy a börtönlakók között a cigányok aránya „minimális becslések szerint is több mint hatszoros (30 %), realisan nyolcszoros (40 %) eltérést mutat az országos arányhoz képest.”¹²⁷ Póczik vizsgálata arra a meglepő tényre hívja fel a figyelmet, hogy még a börtönökben is szegregáció figyelhető meg a roma és nem roma elítéltek között.¹²⁸

A cigánysággal kapcsolatos kriminológiai vizsgálatok között meg kell említeni a cigány etnikumúak és a rendőrség viszonyát vizsgáló kutatásokat is. A rendőri

¹²⁵ Póczik 1999. 26.

¹²⁶ Póczik 1999. 31.

¹²⁷ Huszár 1999. 131.

¹²⁸ Póczik 1999. 32.

rasszizmusról és előítéletes magatartásról Csepeli György, Örkény Antal és Székelyi Mária végzett 1996-97 között egy releváns kutatást. A vizsgálat sajnálatos eredményei alátámasztják Szikinger István megállapítását: „A csoport-hovatartozás pusztán tényéből önkényesen levezetett bűnözési hajlandóság, a felelőtlenség, az agresszivitás messzemenően részét képezi a rendőrök roma kisebbségre vonatkozóan kialakított reprezentációinak.”¹²⁹ Csepeliék módszertanilag igen alapos kutatása rámutat arra, hogy a cigányokról alkotott rendőri elképzelések lényegi eleme a romáknak tulajdonított bűnözési hajlandóság. 54 százalékuk szerint a cigány identitás alapvető jellemzője, biológiailag kódolt része a bűnöző életmód, s többségük (78 %) egyetért azzal a kijelentéssel, hogy a cigányokhoz hasonló szociális helyzetű nem cigány népességen belül alacsonyabb a bűnözők aránya. A kutatás további megállapításai: a rendőrök kétharmada szerint jellemző a cigányokra a dögevés és a vérfertőzés. A cigányok számának túlbecslése is tipikus jelenség a részükről: átlagosan 18,5 százalékra becsülték a cigány kisebbség arányát a teljes népességen belül – ez 2 milliós lélekszámot, a valós érték közel négyszeresét jelentené. Ennek ellenére többségük érzékelése szerint a rendőrök és a rendőrség intézménye toleránsabb, mint a társadalom többsége, s ő maga is toleránsabb, mint kollégái általában.¹³⁰

A Csepeli-Örkény-Székelyi szerzőhármás megállapítása szerint gyakoribb és magasabb fokú az előítéletesség a vidéki rendőrök körében, ill. azok között, akik olyan körzetben szolgálnak, ahol magas a cigány lakosság száma. Ez a kutatási eredmény felhívja a figyelmet arra, hogy ebben az esetben nem igaz az a szociálpszichológiai tétel, mely szerint az előítéletesség mértéke az érintkezések gyakoriságával csökken. Szerintük ennek oka az, hogy az érintkezések észlelési és interakciós szerkezete „olyannyira leegyszerűsített és konfliktusorientált, hogy lehetetlenné teszi a személyiségre irányuló, keresztkategóriációkra építő megközelítést”.¹³¹

Magyarázatuk szerint a rendőri rasszizmus egyik legfőbb oka a frusztráció, amely abból adódik, hogy a rendőrök többsége iskolai végzettség tekintetében felfelé mobilnak, míg presztízs és anyagiak szempontjából lefelé mobilnak érzik magukat. Ez a feszültség okozza a rendőrség körében a megdöbbentően magas fluktuációt, illetve az intoleráns gondolkodásra és viselkedésre való hajlandóságot. Pedig a rendőri munka Csepeli György megítélése szerint is „a legalapvetőbb jogokat – így az élethez és az emberi méltósághoz való jogot – is elkerülhetetlenül érinti, s ez önmagában is indokolttá teszi a különleges biztosítékok megkövetelését”.¹³²

¹²⁹ Szikinger 1998. 7.

¹³⁰ Csepeli - Örkény - Székelyi 1999. 149-163.

¹³¹ Csepeli - Örkény - Székelyi 1999. 172.

¹³² Csepeli 1993. 17.

Magyarországon az első cigányokkal kapcsolatos előítéletekkel is foglalkozó pszichológiai és szociálpszichológiai vizsgálatok az 1960-as évek végén indultak el. A Márkus Mária, Halász László, Sipos Kornél által vezetett kutatások¹³³ általában a Bogardus-féle társadalmi távolság-skála segítségével vizsgálták az előítéletekességét. (Márkus rámutatott arra az azóta sokszor bizonyított tényre, hogy a cigányság az a kisebbségi csoport, amelynek a legnagyobb előítéllettel kell megküzdnie, a Halász-Sipos szerzőpáros pedig bizonyította, hogy művészi kommunikáció hatására – bár csak relatív, s nem abszolút módon – csökkenhet az előítélet.) Később a Tömegkommunikációs Kutatóközpontban zajlott több érdekes vizsgálat¹³⁴, ill. Hankiss Elemér, Csepeli György, Tauber István, Józsa Péter, Erős Ferenc végzett jelentősebb kutatásokat.

Az 1990-es évek elején polémia alakult ki abban a kérdésben, hogy nőtt-e a cigányellenesség Magyarországon. Tomka Miklós és Koos Postma holland szociológus tézise szerint a rendszerváltás politikai és gazdasági nehézségei közepette növekedett az előítéletekesség.¹³⁵ Tomka szerint 1978 és 1989 között „(1) csökkent a „cigánykérdésben” a pozitív megkülönböztetés politikája mellett állást foglalók aránya, (2) emelkedett azok aránya, akik a megoldást a romákra hárítják, (3) nőtt a cigányokkal szembeni diszkriminatív intézkedéseket sürgetők aránya, (4) csökkent az integráció, és (5) nőtt a szegregáció híveinek aránya”.¹³⁶

Lázár Guy véleménye szerint viszont csökkent a cigányokkal kapcsolatos negatív attitűdök és sztereotípiák elterjedtsége. Az 1987-es és 1992-es vizsgálatainak az adatait összehasonlítva megállapította, hogy „mérésélődték a cigányokkal szembeni előítéletek: a kedvezőtlen vonások említési aránya összesen 80 százalékkal csökkent, a kedvezőeké pedig 17 százalékkal emelkedett”.¹³⁷

A vizsgálati eredmények különbségének az oka valószínűleg az, hogy Lázár azt tekintette cigányellenesnek, aki a cigányokat asszimilálni akarta, ezért kevésbé tudta felmérni a neorasszista kirekesztő tendenciákat. A bekebelező, államnemzeti nacionalizmust, genetikai érvelésű, „régí típusú” rasszizmust ugyanis egyre inkább a kirekesztő, etnokulturális, identitásalapú neorasszizmus váltja fel. Az új típusú előítélet-rendszerek már nem akarják nyíltan eltiporni a más nemzethez, fajhoz, kisebbségi csoporthoz tartozókat, de igyekeznek a külcsoportokat elhatárolni a saját csoportjuktól, az etnikai és kulturális kisebbségi csoportokat a többségi társadalomtól. Az „új típusú” előítéleteket nehezebb mérni is, hiszen a

¹³³ Márkus Mária: Büszkeség és előítélet 1967., Halász László - Sipos Kornél: Művészeti kommunikáció hatása faji előítéletekre 1969.

¹³⁴ Hahn Endre: Egy rémhír nyomában 1976., Hahn - Tomka - Pártos: A közvélemény a cigányokról 1979.

¹³⁵ Tomka 1991., Postma 1996.

¹³⁶ Csepeli-Fábián-Sik 1998. 461.

¹³⁷ Lázár 1996. 70.

politikai korrektség jegyében sokszor nem verbálisan, az ideológia szintjén jelenik meg, hanem „csak” a mindennapi cselekvés szintjén.¹³⁸

Tomka és Lázár eredményei között a szintézist Erős Ferenc teremti meg: „a cigányellenesség a mai Magyarországon nem egyszerűen a múltból örökölt előítélet-rendszer, hanem olyan attitűd, amelynek egyes komponenseit csökkentik, más komponenseit viszont felerősítik a rendszerváltás, a radikális társadalmi átalakulás folyamatai”.¹³⁹

Az vitán felül bizonyos, hogy a mai Magyarországon legelutasítottabb etnikai kisebbségi csoport a cigányság. Társadalmi távolság tekintetében csak a kábítószerezések, a homoszexuálisok, a bőrféjűek (!) és a büntetett előéletűek csoportjai előzték meg a cigányokat. Az átlagosnál nagyobb mértékű előítéletesség és idegenellenesség volt tapasztalható a rokkantnyugdíjasok, az alacsony iskolai végzettségűek, a falusi lakosok, a nyugdíjasok, a keleti megyékben élők és a munkanélküliek – tehát a hátrányosabb helyzetű lakosság – körében. Az életkor gyenge pozitív korrelatív kapcsolatban áll a cigányellenesség mértékével. A legfiatalabb korosztályok esetében ez a tendencia megfordult: minél fiatalabbak, annál inkább hajlamosak a cigányellenességre. Ez valószínűleg a xenofób ifjúsági szubkultúrák térnyerésének köszönhető.¹⁴⁰

Összegzés

Dolgozatom célja az volt, hogy áttekintsem az 1990-es évek cigánysággal foglalkozó szociológiai kutatásainak fő paradigmáit, irányait. Minden fejezetben törekedtem arra, hogy ismertessem az adott szakirány legfontosabb megállapításait, bemutassam a főbb kutatásokat és kutatókat. Terjedelmi korlátok miatt arra azonban nem volt lehetőségem, hogy az alapvető téziseken túl részletes képet adjak egy-egy diszciplína évtizedes szakirodalmáról. Nem taglaltam részletesen például a cigányság iskolázottságával kapcsolatban a szegregált és az integrált oktatás híveinek vitáját, a pozitív diszkriminációról szóló polémiait; a differenciáltság kapcsán az egyes csoportok között zajló politikai harcot; a foglalkozásról szóló fejezetben a legális gazdaságból kiszorultak túlélési stratégiáit stb. De nem szóltam külön fejezetben a cigánysággal foglalkozó jogszociológiai, szociolingvisztikai, közegészségügyi, antropológiai vizsgálatokról sem – próbálván a kevésbé interdiszciplináris területeket bemutatni.

Az azonban a leírtakból is egyértelműen látszik, hogy nem volt túlzás a bevezetőben említett gondolat, mely szerint Magyarország legsúlyosabb társadalmi és etnikai problémája napjainkban – és előreláthatólag még évtizedekig –

¹³⁸ Csepeli-Fábián-Sik 1998. 461., Erős 1998. 244.

¹³⁹ Erős 1998. 244.

¹⁴⁰ Erős 1998. 243., Fábián-Sik 1996. 385., 396., Szűcs 2002.

a cigány etnikumhoz kapcsolódik. A számos pozitív, előremutató folyamat, kezdeményezés mellett negatív tendenciák is megfigyelhetők. 1998-ban még azt írták Csepeli Györgyék: „A hazai cigányság helyzete mindeddig „belügy” maradt: a romák tömeges és szervezett kivándorlása nem okozott külpolitikai bonyodalmat a Magyar Köztársaság számára. Igaz, hogy a hazai és nemzetközi nyilvánosság előtt számos olyan eset ismert, amikor magyarországi cigányok váltak erőszakos támadások vagy a diszkrimináció burkolt formáinak áldozataivá, s a legutóbbi időszak fejleményei arra utalnak, hogy egy eszkalálódó kivándorlási hisztéria lehetőségét sem lehet kizárni”.¹⁴¹ S íme, a 2001. év első hónapjainak sajtója a „zámolyi romák” kivándorlásával és a menekültstátuszuk megszerzésével volt tele. De egyre ismertebbé válik a Kanadába történő kivándorlások növekvő száma is.¹⁴² Ez a hazai közvéleményben is tudatosítja, hogy az Európai Unióval való integráció előfeltétele a magyarországi cigányság társadalmi integrálása. Ha ez nem történik meg, akkor a cigányság szociálisan elcsúszott része – döntő többsége – elkerülhetetlenül sodródik az egyre súlyosabb társadalmi devianciák és a politikai radikalizmus felé.

Mit tehet ez ellen a szociológia tudománya?! Alapos, hiteles vizsgálatokkal kell feltárnia a problémák okait, a folyamatok irányát, a valós helyzetet. Mint az dolgozatomból kitűnik, számos ilyen kutatás született az elmúlt évtizedben a szociológia több szakirányában is. Az azonban mégis elgondolkodtató és cselekvésre sarkalló, hogy az 1980-as évek végének magyarországi cigányságáról talán egy angol antropológus, Michael Stewart adja a leghitelesebb és legkomplexebb képet.¹⁴³ Idealizmus lenne azt gondolni, hogy a szociológiai vizsgálatok eredményeit a döntéshozók minden esetben figyelembe veszik, de a hatásuk kimutatható. Példa erre Kemény 1993-as vizsgálata után megírt javaslatainak a sorsa, vagy Csepeli-Örkény-Székelyi kutatása a rendőri rasszizmusról,¹⁴⁴ amelynek eredményei beépültek a rendőrképzés tananyagába. Az utóbbi példát azért említem, mert véleményem szerint a cigánysággal foglalkozó szociológia másik fontos feladata, hogy segítse a gyermekcipőben járó romológiai oktatás kibontakozását. Erre nemcsak ciganológus szakemberek képzése miatt van szükség, hanem mert számos szakma – pl. egészségügyi dolgozók, óvónők, pedagógusok, rendőrök – eredményes műveléséhez nélkülözhetetlen ilyen irányú ismeretek birtoklása.

¹⁴¹ Csepeli-Fábián-Sik 1998. 459.

¹⁴² Kovács 2002a-b., Bognár-Kovács 2002., Hajnal 2002., Hell 2002.

¹⁴³ Stewart 1994.

¹⁴⁴ Csepeli-Örkény-Székelyi 1999.

Felhasznált irodalom és ajánlott bibliográfia

1. Acton, Thomas – Gheorghe, Nicolae 1996. *A multikulturalitás problémái: kisebbségi, etnikai, nemzeti és etnikai jogok*. Replika (23-24.) 207-218.
2. Albert József – Leveleki Magdolna 1998. *Falusi romák egy ipari város vonzáskörzetében*. *Esély* (5.) 43-52.
3. Ambrus Péter 1994. *Cigányság és iskola*. Iskolakultúra 4. (8.) 10-13.
4. Andorka Rudolf 1997. *Bevezetés a szociológiába*. Budapest: Osiris Kiadó
5. Andor Mihály (szerk.) 2001. *Romák és oktatás*. Pécs: Iskolakultúra
6. Ábrahám Árpád – Kertesi Gábor 1996. *A munkanélküliség regionális egyenlőtlenségei Magyarországon 1990 és 1995 között*. *Közgazdasági Szemle*, 43. (7-8.) 653-681.
7. Babusik Ferenc 2000. *Kutatás a roma gyerekeket képző általános iskolák körében – I. Esély* (6.) 3-22.
8. Babusik Ferenc 2001. *Kutatás a roma gyerekeket képző általános iskolák körében – II. Esély* (1.) 21-46.
9. Babusik Ferenc 2002a. *Az iskolai hatékonyság kulcs tényezői a romák oktatásában*. In Babusik Ferenc (szerk.): *A romák esélyei Magyarországon. Aluliskolázottság és munkaerőpiac – a cigány népesség esélyei Magyarországon*. Budapest: Kávé Kiadó – Delphoi Consulting, 224-265.
10. Babusik Ferenc 2002b. *Az ózdi régió cigány népessége*. In Babusik Ferenc (szerk.): *A romák esélyei Magyarországon. Aluliskolázottság és munkaerőpiac – a cigány népesség esélyei Magyarországon*. Budapest: Kávé Kiadó – Delphoi Consulting, 122-176.
11. Babusik Ferenc 2002c. *A roma gyerekeket képző általános iskolák*. In Babusik Ferenc (szerk.): *A romák esélyei Magyarországon. Aluliskolázottság és munkaerőpiac – a cigány népesség esélyei Magyarországon*. Budapest: Kávé Kiadó – Delphoi Consulting 177-223.
12. Babusik Ferenc – Papp Géza 2002. *A cigányság egészségügyi állapota*. Szociális, gazdasági és egészségügyi helyzet Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. *Esély* (6.) 37-66.
13. Bársony János 1981. *Cigány dolgozók a fővárosi építőiparban*. In.: *Fővárosi cigány dolgozók az építőiparban*. Budapest
14. Berey Katalin 1990. *Esély nélkül*. Budapest: Vita Kiadó
15. Bernáth Gábor 1998. *Kisegítő, cigányiskola, cigányosztály*. *Mozgó Világ* 23. (1.) 87-91.
16. Bernáth Gábor – Messing Vera 1998. „...vágókép, csak némában” *Romák a magyarországi médiában*. Budapest: NEKH
- 17) Bogdán János 1996. *A cigány oktatásfejlesztési programról*. Iskolakultúra 6. (4.) 116-126.

18. Bognár Katalin – Kováts András 2002. *A roma migráció a magyar sajtóban*. In: Kováts András (szerk.): *Roma migráció*. Budapest: Sík Kiadó, 106-121.
19. Csalog Zsolt 1993. *A cigányság a magyar munkaerőpiacon*. Szociológiai Szemle 3. (1.) 29-33.
20. Csalog Zsolt 1997. *Cigánykérdés Magyarországon 1980 előtt*. In: Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária (szerk.): *Kisebbségsszociológia*. Budapest: Kisebbségsszociológia Tanszék, 100-112.
21. Csalog Zsolt 2001. *Romakönyv*. Budapest: ANT-KO Kiadó
22. Csanádi Gábor – Ladányi János 1992. *Budapest térbeli-társadalmi szerkezetének változásai*. Budapest: Akadémia Kiadó
23. Csányi Klára 1999. *Szöveggyűjtemény a kisebbségi ügyek rendőri kezelésének tanulmányozásához*. Budapest: COLPI.
24. Csepeli György 1993. *Kisebbségek képe a többségi tömegkommunikációban*. In: Csúrdi Sándor (szerk.): *Kisebbségkép a tömegtájékoztatásban*. Budapest: Regio Kiadó
25. Csepeli György – Fábián Zoltán – Sik Endre 1998. *Xenofóbia és a cigányságról alkotott vélemények*. In: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.):
26. *Társadalmi Riórt* 1998. Budapest: TÁRKI, 458-489.
27. Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária 1999. *Szertelen módszerek*. In: Csányi Klára (szerk.): *Szöveggyűjtemény a kisebbségi ügyek rendőri kezelésének tanulmányozásához*. Budapest: COLPI.
28. Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária 2001. *Romakép a mai magyar társadalomban*. Szociológiai Szemle 11. (3.) 19-46.
29. Cserti Csapó Tibor – Forray R. Katalin 1998. *A cigány kisebbség oktatásának helyzete a Dombóvári Kistérségben*. Iskolakultúra 8. (12.) 37-44.
30. Csongor Anna 1991. *Szegregáció az általános iskolában*. Budapest: Oktatáskutató Intézet.
31. Csongor Anna – Szuhay Péter 1997. *Cigány kultúra, cigánykutatások*. In: Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária (szerk.): *Kisebbségsszociológia*. Budapest: Kisebbségsszociológia Tanszék, 82-99.
32. Derdák Tibor – Fleck Gábor – Orsós János 2000. *A beás nyelv és a beás cigányok nyelvhasználat*. In: Kemény István (szerk.): *A magyarországi romák. Változó Világ* 31. Budapest: Press Publica Kiadó, 32-36.
33. Demeter Zayzon Mária 1994. *A budapesti népesség nemzetiségi, etnikai arculata*. Budapest.
34. Demszky Gábor 1980. „Cs”. *Kritika* (10.) 18-21.
35. Diósi Ágnes 1988. *Cigányút*. Budapest: Szépirodalmi Kiadó

36. Diósi Ágnes 1990. *Szűz Mária zsebkendője*. Budapest: Kozmosz Kiadó
37. Diósi Ágnes 1999. *A cigányság ügye a demokratikus ellenzék történetében*. Interjú Havas Gáborral. *Esély* (6.) 83-99.
38. Dupcsik Csaba 1997. *Cigány háztartások jövedelmi viszonyai*. *Magyar Tudomány* 42. (6.) 679-689.
39. Egyed Mária 1996. *Cigányok az igazságszolgáltatásban*. *Esély* (5.) 78-88.
40. Erdős Kamill 1989. *A magyarországi cigányság*. In: Vekerdí József (szerk.): Erdős Kamill cigánytanulmányai. Békéscsaba
41. Erős Ferenc 1997. *Előítélet és etnicitás*. *Magyar Tudomány* 42. (6.) 712-719.
42. Erős Ferenc 1998. *Előítélet és etnicitás: a cigányellenesség dimenziói a mai magyar társadalomban*. In: Erős Ferenc (szerk.) *Megismerés, előítélet, identitás*. Budapest: Új Mandátum – WJLF
43. Erős Ferenc – Mészáros Ágnes 1994. *Pszichológiai szempontok és problémák a magyarországi cigányság helyzetére vonatkozó kutatásokban*. In: Erős Ferenc (szerk.) *A válság szociálpszichológiája*. Budapest: T-Twins Kiadó
44. Farkas Zsuzsanna 2002. *Helyzetkép az észak-magyarországi szegény gyerekek iskolai életéről*. *Szociológiai Szemle* 12. (4.) 121-130.
45. Farkas Péter – Jakab János 1994. *A cigány fiatalok szakképzése*. *Iskolakultúra* 5. (24.) 54-60.
46. Fábián Zoltán 1999. *Tekintélyelvűség és előítéletek*. Budapest: Új Mandátum Kiadó
47. Fábián Zoltán – Sik Endre 1996. *Az előítéletek és a tekintélyelvűség a mai Magyarországon*. In: Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Riport 1996*. Budapest: TÁRKI, 381-413.
48. Fiáth Titanilla 2002. *A magyarországi roma népesség általános iskolai oktatása*. In: Babusik Ferenc (szerk.): *A romák esélyei Magyarországon. Aluliskolázottság és munkaerőpiac – a cigány népesség esélyei Magyarországon*. Budapest: Kávé Kiadó – Delphoi Consulting 11-70.
49. Fleck Gábor 2000. *A cigány nyelv és az oláh-cigányok nyelvhasználata*. In: Kemény István (szerk.): *A magyarországi romák. Változó Világ* 31. Budapest: Press Publica Kiadó, 30-32.
50. Fleck Gábor – Virág Tünde 1998. *Hagyomány vagy alkalmazkodás, avagy Gilvánfalva kívül-belül*. *Szociológiai Szemle* 8. (1.) 67-93.
51. Fleck Gábor – Orsós János – Virág Tünde 1997. *Megélhetési stratégiák a partosi beás közösségben*. *Régió* 10. (1.) 64-83.
52. Fleck Gábor – Orsós János – Virág Tünde 2000. *Élet a Bodza utcában*. In: Kemény István (szerk.): *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Budapest: Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, 80-139.

55. Forray R. Katalin 1998. *Cigánykutatás és nevelésszociológia*. Iskolakultúra 8. (8.) 3-13.
56. Forray R. Katalin 2000. *Pályakezdő cigány fiatalok*. Iskolakultúra 10. (12.): 3-15.
57. Forray R. Katalin (szerk.) 2000. *Romológia – Ciganológia*. Budapest-Pécs: Dialóg Campus Kiadó
58. Forray R. Katalin – Hegedűs T. András 1990. *A cigány etnikum újjászületőben*. Tanulmány a családról és az iskoláról. Budapest: Akadémia Kiadó
59. Forray R. Katalin – Hegedűs T. András 1994. Cigány tanulók az általános iskolákban. Iskolakultúra 4. (20.) 12-18.
60. Forray R. Katalin – Hegedűs T. András 1995. *Oktatáspolitikai változások a cigány gyerekek iskoláztatásában*. Iskolakultúra 5. (24.) 7-18.
61. Forray R. Katalin – Hegedűs T. András 1998. *Cigány gyerekek szocializációja: család és iskola*. Budapest: Aula Kiadó
62. Fónai Mihály – Filepné Nagy Éva 2002. *Egy megyei romakutatás főbb eredményei*. Szociológiai Szemle 12. (3.) 91-115.
63. Fraser, Angus 1996. *A cigányok*. Budapest: Osiris Kiadó
64. Gadó Szilvia 2000. *Magyarul mondd, anyu!* Iskolakultúra 10. (12.): 34-48.
65. Gere Ilona 1997. *A cigány nők vállalkozási esélyei*. Esély (2.) 62-74.
66. Glatz Ferenc 1999. *A romakérdésről*. In: Glatz Ferenc (szerk.): *A cigányok Magyarországon*. Budapest: MTA, 7-10.
67. Gúti Erika 2000. *Romák az oktatásban*. Iskolakultúra 10. (12.): 49-56.
68. Gyukits György 2000. *A romák egészségügyi ellátásának szociális háttere*. In: Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni*. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 471-490.
69. Habcsek László 1999. *A roma népesség demográfiai jellemzői, kísérleti előreszámítás 2050-ig*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet
70. Hajnal László 1999. *Nagyvárosi cigányok az új gazdasági környezetben*. Regio 10. (1.) 84-102.
71. Hajnal László Endre 2000. *Nagyvárosi cigányok*. In: Kemény István (szerk.): *A Kisebbségkutató Műhely*, 140-162.
72. Hajnal László Endre 2002. *Romák Kanadában. Kivándorlás Magyarországról az 1990-es évek második felétől*. In: Kovács András (szerk.): *Roma migráció*. Budapest: Sík Kiadó, 41-66.
73. Hankiss Elemér 1976. *Értékszociológiai kísérlet ipari dolgozók néhány rétegének értékrendjéről*. Budapest: NPI.
74. Havas Gábor 1998. *Foglalkozásváltási stratégiák különböző cigány közösségekben*. In: Kovalcsik Katalin (szerk.): *Tanulmányok cigányokról*.

75. Havas Gábor 1999. *A cigányok a szociológiai kutatások tükrében*. In: Glatz Ferenc (szerk.): *A cigányok Magyarországon*. Budapest: MTA, 21-44.
76. Havas Gábor 1999. *A kistelepkülések és a romák*. In: Glatz Ferenc (szerk.): *A cigányok Magyarországon*. Budapest: MTA, 163-204.
77. Havas Gábor (szerk.) 2001. *Gazdálkodó cigányok*. Budapest: Autonómia Alapítvány
78. Havas Gábor 2002. *A cigány tanulók elkülönítése az általános iskolában*. In: Andor Mihály – Reisz Terézia (szerk.): *A cigányság társadalomismerete*. Pécs: Iskolakultúra, 151-172.
79. Havas Gábor – Kemény István 1992. *Cigányvizsgálat – mintavételi koncepció*. (kézirat) Budapest
80. Havas Gábor – Kemény István 1995. *A magyarországi romákról*. Szociológiai Szemle 5. (3.) 3-20.
81. Havas Gábor – Kemény István 1996. *Cigánynak lenni*. In.: Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1996*. Budapest: TÁRKI, 352-380.
82. Havas Gábor – Kemény István – Kertesi Gábor 1998. *A relatív cigány a klaszszifikációs küzdőtéren*. Kritika. (3.) 31-33.
83. Havas Gábor – Kemény István – Liskó Ilona 2002. *Cigány gyerekek az általános iskolákban*. Budapest: Új Mandátum Kiadó – OKI
84. Hegedűs Sándor 2000. *Cigány kronológia*. Piliscsaba: Konsept-H Kiadó
85. Hell István 2002. *A zámolyi romák – az út Strasbourgig*. In: Kováts András (szerk.): *Roma migráció*. Budapest: Sík Kiadó, 91-105.
86. Horváth Ágnes – Szabó Ildikó 1995. *Tanítóképző főiskolások elképzelései a kisebbségekkel létesíthető kapcsolatokról*. Iskolakultúra 5. (24.) 48-53.
87. Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.) 2000. *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Budapest: Új Mandátum Kiadó
88. Huszár László 1999. *Roma fogvatartottak a büntetés-végrehajtásban*. Belügyi Szemle (7-8.) 124-133.
89. Janky Béla 1999. *Lakóhely-változások a cigányok körében*. In: Glatz Ferenc (szerk.): *A cigányok Magyarországon*. Budapest: MTA, 73-102..
90. Kaltenbach Jenő 1999. *Cigány konfliktusok és integrációs esélyek*. Belügyi Szemle (7-8.) 93-101.
91. Kállai Ernő 2000. *Roma vállalkozók 1998-ban*. In: Kemény István (szerk.): *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Budapest: Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, 38-79.
92. Kállai Ernő 2002. *Cigányzenészek*. In: Kováts András (szerk.): *Roma migráció*. Budapest: Sík Kiadó, 72-90.

93. Kállai Ernő – Törzsök Erika (szerk.) 2000. *Cigánynak lenni Magyarországon*. Budapest: EÖKP
94. Kelemen Ágnes 1999. *Nemzeti érzelmek és a kisebbségek iránti attitűdök a mai Magyarországon*. Szociológiai Szemle 9. (2.) 77-101.
95. Kemény István 1974. *A magyarországi cigány lakosság*. Valóság 17. (1.) 63-72.
96. Kemény István 1996. *A magyarországi roma (cigány) népességről*. Magyar Tudomány 42. (6.) 644-655.
97. Kemény István 1997. *A magyarországi cigányság helyzete*. In: Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária (szerk.): *Kisebbségsszociológia*. Budapest: Kisebbségsszociológia Társzék, 113-118.
98. Kemény István 1999. *A magyarországi cigányság szerkezete a nyelvi változások tükrében*. Regio 10. (1.) 3-15.
99. Kemény István 2000. *Anyanyelvi csoportok*. In: Kemény István (szerk.): *A magyarországi romák. Változó Világ 31*. Budapest: Press Publica Kiadó, 25-30.
100. Kemény István 2000. *A nyelvcsereéről és a roma/cigány gyerekek nyelvi hátrányairól az iskolában*. In: Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni*. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 313-330.
101. Keményfi Róbert 1999. *Etnikai besorolás és statisztika*. Regio 10. (1.) 137-155.
102. Kende Ágnes 1998. *Romológia a felsőoktatásban*. Iskolakultúra 8. (12.) 30-36.
103. Kende Ágnes 2000. *A kudarcok okai*. Iskolakultúra 10. (12.): 57-62.
104. Kertesi Gábor 1994. *Cigányok a munkaerőpiacon*. Közgazdasági Szemle, 41. (11.) 991-1023.
105. Kertesi Gábor 1995. *Cigány gyerekek az iskolában, cigány felnőttek a munkaerőpiacon*. Közgazdasági Szemle, 42. (1.) 30-65.
106. Kertesi Gábor 1995. *Cigány foglalkoztatás és munkanélküliség a rendszerváltás előtt és után*. Esély (4.) 19-63.
107. Kertesi Gábor 1996. *Két cigányvizsgálat*. Szociológiai Szemle 6. (1.) 75-112.
108. Kertesi Gábor 1998. *Az empirikus cigánykutatások lehetőségeiről*. Replika (29.) 201-222.
109. Kertesi Gábor – Kézdi Gábor 1998. *A cigány népesség Magyarországon. Dokumentáció és adattár*. Budapest: Socio-typo Kiadó.
110. Kertesi Gábor – Kézdi Gábor 1999. *A cigány népesség lélekszáma Magyarországon a kilencvenes évek elején*. In: Glatz Ferenc (szerk.): *A cigányok Magyarországon*. Budapest: MTA, 45-72.
111. Kézdi Gábor 1999. *A roma fiatalok középiskolai továbbtanulása*. In: Glatz Ferenc (szerk.): *A cigányok Magyarországon*. Budapest: MTA, 217-228.
112. Kligman, Gail 2001. *A „másság” társadalmi felépítése: a „roma” azonosítása a poszt szocialista közösségekben*. Szociológiai Szemle 11. (4.) 66-84.

113. Kocsis Károly 1995. *Magyarország etnikai szerkezete*. Iskolakultúra 5. (3-4.) 30-39.
114. Kocsis Károly 2002. *Etnikai-politikai földrajzi adalékok a kárpát-medencei cigány (roma) kérdés vizsgálatához*. In: Andor Mihály – Reisz Terézia (szerk.): A cigányság társadalomismerete. Pécs: Iskolakultúra, 32-49.
115. Kocsis Károly – Kovács Zoltán 1999. *A cigány népesség társadalomföldrajza*. In: Glatz Ferenc (szerk.): A cigányok Magyarországon. Budapest: MTA, 13-20.
116. Kovai Melinda – Zombory Máté 2002. *A magyarországi roma népesség foglalkoztatottsága*. In Babusik Ferenc (szerk.): A romák esélyei Magyarországon. Aluliskolázottság és munkaerőpiac – a cigány népesség esélyei Magyarországon. Budapest: Kávé Kiadó – Delphoi Consulting 71-121.
117. Kovalcsik Katalin (szerk.) 2001. *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. (Szöveggyűjtemény) Budapest: IFA – OM – ELTE
118. Kovács András 2002a. *A Magyarországon élő romák migrációja*. In: Kovács András (szerk.): Roma migráció. Budapest: Sík Kiadó, 13-33.
119. Kovács András 2002b. *A magyar lakosság véleménye a roma migrációról*. In: Kovács András (szerk.): Roma migráció. Budapest: Sík Kiadó, 128-135.
120. Krémer Balázs 1995. *Cigányutak a vállalkozások kalandos világában*. Esély (1.) 46-61.
121. Krémer Balázs 1999. *A cigányok és a bűnözés*. Belügyi Szemle (7-8.) 40-51.
122. Ladányi János 1989.a *A lakásrendszer változásai és a cigány népesség térbeni elhelyezkedésének átalakulása Budapesten*. Valóság 8.
123. Ladányi János 1989.b *A miskolci gettó-ügy*. Valóság
124. Ladányi János 1996. *Romák Közép-Kelet-Európában*. Társadalmi Szemle, 51. (4.)
125. Ladányi János 1998. *Gettóügyek rendszerváltás előtt és után*. Mozgó Világ 23. (1.) 77-86.
126. Ladányi János 1998. *A székesfehérvári gettó-ügy üzenetei*. In: Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): Magyarország politikai évkönyve 1997-ről. Budapest: PTI, 313-321.
127. Ladányi János – Szelényi Iván 1997.a *Ki a cigány?* Kritika (12.) 3-6.
128. Ladányi János – Szelényi Iván 1997.b *Szuburbanizáció és gettósodás*. Kritika (7.) 4-12.
129. Ladányi János – Szelényi Iván 1998.a *Az etnikai besorolás objektivitásáról*. Kritika (3.) 33-35.
130. Ladányi János – Szelényi Iván 1998.b *Még egyszer az etnikai besorolás objektivitásáról*. Replika (30.) 179-181.

131. Ladányi János – Szelényi Iván 1998.c *Adalékok a csenyétei cigányság történetéhez*. Kézirat. Budapest – Los Angeles
132. Ladányi János – Szelényi Iván 2000. *Adalékok a csenyétei cigányság történetéhez*. In: Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni*. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 507-530.
133. Ladányi János – Szelényi Iván 2001. *A roma etnicitás „társadalmi konstrukciója” Bulgáriában, Magyarországon és Romániában a piaci átmenet korszakában*. Szociológiai Szemle, 11. (4.) 85-95.
134. Ladányi János – Szelényi Iván 2002. *Cigányok és szegények Magyarországon, Romániában és Bulgáriában*. Szociológiai Szemle, 12. (4.) 72-94.
135. Lakatos Elza 2000. *Akik lemennek az üzletért a világ végére is*. In: Kemény István (szerk.): *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Budapest: Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, 163-175.
136. Lapos András (Sik Endre) 1995. *A longitudinális cigány*. Replika (17-18.) 246-251.
137. Lázár Guy 1995. *A kisebbségek szerepe a nemzeti identitás kialakulásában*. Régió 6. (1-2.) 28-63.
138. Lázár Guy 1995. *A nemzeti kérdések a köztudatban*. Replika (17-18.) 252-259.
139. Lázár Guy 1996. *A felnőtt lakosság nemzeti identitása a kisebbségekhez való viszony tükrében*. In: Lázár et al.: *Többség – kisebbség*. Budapest: Osiris Kiadó, 9-116.
140. Lemon, Aleina 1996. *A romák megjelenítése és képszelete*. Replika (23-24.) 203-206.
141. Lemon, Aleina – Vörös Miklós 1996. *Identitás és reprezentáció. Interjú Daróczi Ágnessel és Bársony Jánossal*. Replika (23-24.) 261-272.
142. Ligeti György 2000. *Mit tehet az iskola?* Iskolakultúra 10. (12.): 16-26.
143. Liskó Ilona 2002. *Cigány tanulók a középfokú iskolában*. Budapest: Oktató-kutató Intézet
144. Liskó Ilona 2002. *A cigány tanulók iskolai eredményei*. In: Andor Mihály – Reisz Terézia (szerk.): *A cigányság társadalomismerete*. Pécs: Iskolakultúra, 173-196.
145. Loss Sándor 2000. *Út a kiségyő iskolába*. In: Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni*. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 365-402.
146. Mészáros Anita 2000. *Etnikai hangsúly vagy közösségismeret?* Iskolakultúra 10. (12.): 27-33.
147. Mészáros Árpád et al. 1994. *A cigányság helyzete, életkörülményei 1993*. Budapest: KSH

148. Mészáros Árpád – Fóti János 2000. *A cigány népesség jellemzői Magyarországon*. In: Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.): Cigánynak születni. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 285-312.
149. Miklósi Gábor 2002. „Sikerülnie kell”. In: Kováts András (szerk.): Roma migráció. Budapest: Sík Kiadó, 67-71.
150. Molnár László – Skultéty László 1999. *Egy vita margójára, avagy mit is tudunk a romákról?* Szociológiai Szemle 9. (2.) 101-123.
151. Nahalka István *A roma gyermekek iskolai nevelésének helyzete*. www.akm.tti.hu
152. Neményi Mária 1997. *Biológia vagy kultúra? A termékenységgel kapcsolatos női szerepviselkedések fiatal roma nők körében*. Budapest: MTA
153. Neményi Mária 1998. *Terhesség, szülés, gyermekgondozás. Cigány anyák az egészségügy kapcsolatrendszerében*. Esély (2.) 20-56.
154. Neményi Mária 1999. *Csoportkép nőkkel*. Budapest: Új Mandátum
155. Neményi Mária 2000. *Kis roma demográfia*. In: Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.): Cigánynak születni. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 277-282.
156. Örkény Antal 1995. *A kisebbségek csipkerózsika-álma és a szociológus herceg esete*. Replika (17-18.) 260-273.
157. Pik Katalin 2000. *A cigány gyermekek és az óvoda esete* – I. Esély, (6.): 24-41.
158. Pik Katalin 2001. *A cigány gyermekek és az óvoda esete* – II. Esély, (1.): 47-69.
159. Polónyi István 2002. *A cigány népesség demográfiai, iskolázottsági és foglalkoztatási helyzete – s az abból adódó oktatáspolitikai következtetések*. In: Andor Mihály – Reisz Terézia (szerk.): A cigányság társadalomismerete. Pécs: Iskola-kultúra, 133-150.
160. Postma, Koos 1998. *A cigányokkal szembeni előítéletek alakulása Magyarországon*. Regio 9. (1.) 109-128.
161. Póczik Szilveszter 1999. *Etnikai hátrányok és a roma kisebbség kriminológiai nézőpontból*. Belügyi Szemle (7-8.) 15-39.
162. Prónai Csaba 1995. *Cigánykutatás és kulturális antropológia*. Budapest-Kolozsvár
163. Prónai Csaba 2000. *A cigány közösségek gazdasági tevékenységeinek kulturális antropológiai megközelítései*. In: Kemény István (szerk.): A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság. Budapest: Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, 176-198.
164. Radó Péter 1995. *A cigányság oktatásának fejlesztése*. Iskolakultúra 5. (24.) 70-75.
165. Radó Péter 1996. *Jelentés a magyarországi cigány tanulók oktatásáról*. Budapest
166. Rátkai Árpád 1997. *Szeged cigánysága és a Szegedi Cigányprogram*. Regio 8. (3-4.) 81-109.

167. Réger Zita 1995. *Cigány gyerekek nyelvi problémái és iskolai esélyei*. Iskolakultúra 5. (24.) 102-106.
168. Rigó Rozália 1995. *Tapasztalatok a cigány gyermekekkel foglalkozó intézményekben*. Iskolakultúra 5. (24.) 89-93.
169. Róbert Péter 1995. *Nemzetiségi és etnikai csoportok társadalmi észlelése*. Replika (17-18.) 274-281.
170. Romano Rácz Sándor 2002. *A roma kisebbség és a társadalmi kohézió*. In: Andor Mihály – Reisz Terézia (szerk.): *A cigányság társadalomismerete*. Pécs: Iskolakultúra, 70-89.
171. Sághy Erna *Cigánypolitika Magyarországon 1945-1961*. Regio 10. (1.) 16-35.
172. Sik Endre 1995. *Xxxellenesség Magyarországon*. Replika (17-18.) 282-290.
173. Solt Ottília 2001. *Cigányok és cigány gyerekek Budapesten*. In: Kovalcsik Katalin (szerk.): *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. Budapest: IFA – OM – ELTE, 137- 158.
174. Stewart, Michael 1994. *Daltesztvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*. Budapest: T-Twins Kiadó
175. Szabó János 1995. *Cigányság – iskolázottság – katonai szolgálat*. 5. (24.) 61-69.
176. Szabó János 2000. *A Magyar Honvédség hivatásos állománya és a cigány származású katonák*. Iskolakultúra 10. (12.): 88-95.
177. Szabó János 2002. *Kisebbségek a haderőben (nők – romák – vallásgyakorlók)*. Budapest: Zrínyi Kiadó
178. Szalai Júlia 2000. *Az elismerés politikája és a cigánykérdés*. In: Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni*. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 531-572.
179. Szikinger István 1998. *Rendőrség a demokratikus jogállamban*. Budapest: Sík Kiadó.
180. Szuhaý Péter 1997. *Akiket cigányoknak neveznek – akik magukat romának, muzsikusként vagy beásnak mondják*. Magyar Tudomány 42. (6.) 656-674.
181. Szuhaý Péter 1999. *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*. Budapest: Panoráma Kiadó
182. Szuhaý Péter 2002. *Akiket cigányoknak neveznek: akik magukat romának, muzsikusként vagy beásnak mondják*. In: Andor Mihály – Reisz Terézia (szerk.): *A cigányság társadalomismerete*. Pécs: Iskolakultúra, 9-31.
183. Szűcs Norbert 2002. *A cigányokkal kapcsolatos társadalmi távolság mértéke a szegedi lakosság körében*. Kézirat
184. Takács Éva 2002. *A cigány/roma népesség iskolázottsága, munka- és életlehetőségei Somogy megyében*. In: Andor Mihály – Reisz Terézia (szerk.): *A cigányság társadalomismerete*. Pécs: Iskolakultúra, 197-214.

185. Tauber István 1984. *A cigányokkal kapcsolatos előítéletek problémái*. Szociálpolitikai Értesítő (2.)
186. Tomka Miklós 1983. *A cigányok története*. In: Szegő László (szerk.): *Cigányok, honnét jöttek – merre tartanak?* Budapest: Kozmosz Könyvek, 337-382.
187. Tomka Miklós 1991. *Gazdasági változás és a cigányokkal kapcsolatos közvélemény*. In: Utasi Ágnes – Mészáros Ágnes (szerk.): *Cigánylét*. Budapest: MTA PTI
188. Tomka Miklós 1999. *Vélemények, (elő-)ítéletek, társadalom*. Belügyi Szemle (7-8.) 3-14.
189. Tóth Marcell 2000. *A felszabdalt falu: Zalakomár*. In: Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni*. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 593-616.
190. Tóth Pál 1997. *A falusi cigányság és az informális szektor*. Magyar Tudomány 42. (6.) 690-697.
191. Tóth Pál – Páczelt Istvánné 1991. *A falusi cigányság*. Miskolc: MTA RKK
192. Trumpener, Katie 1996. *A cigányok ideje: egy „történelem nélküli nép” a Nyugat narratíváiban*. Replika (23-24.) 219-241.
193. Tuza Tibor 1999. *Roma történeti vázlat*. In: Várnagy Elemér (szerk.): *Romológiai alapismeretek*. Budapest: Corvinus Kiadó
194. Utasi Ágnes – Mészáros Ágnes (szerk.) 1991. *Cigánylét*. Budapest: MTA PTI
195. Vajda Imre (szerk.) 1997. *Periférián. Kérdések és válaszok*. Budapest: Ariadne Kulturális Alapítvány
196. Vajda Imre (szerk.) 1997. *Periférián. Roma szociológiai tanulmányok*. Budapest: Ariadne Kulturális Alapítvány
197. Vajda Imre – Prónai Csaba 2002. *Romániai romák Magyarországon: koldusok, kereskedők, munkások*. In: Kováts András (szerk.): *Roma migráció*. Budapest: Sík Kiadó, 34-40.
198. Vágh Mária 1983. *A romológiai kutatások története*. In: Szegő László (szerk.): *Cigányok, honnét jöttek – merre tartanak?* Budapest: Kozmosz Könyvek
199. Vágh Mária 1991. *A magyarországi cigány kutatások szakirodalma*. Budapest: FSZEK
200. Vekerdí József 1982. *A magyarországi cigány kutatások története*. Debrecen
201. Vécsey Károly 1995. *Cigányok a székellyöldi Parajdon*. Regio 6. (1-2.) 64-77.
202. Vicsek Lilla 1997. *Cigánykép a magyar sajtóban*. Szociológiai Szemle 7. (3.) 139-158.

203. Wizner Balázs 2000. *Cigány programok hatása az identitásra és a társadalmi integrációra*. In: Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni*. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 403-424.
204. www.romapage.hu
205. www.cigany.lap.hu

Nagy Judit – Varga András

A határon túli magyarok szociológiai szakirodalma a rendszerváltás utáni Magyarországon

Bevezetés

Tanulmányunkban a rendszerváltást követően Magyarországon megjelent legfontosabb, a határon túli magyarságot érintő kutatásokat és elméleti megközelítéseket vettük számba. A témával kapcsolatos szakirodalmi ajánlás célja egy olyan bibliográfia elkészítése volt, amely támpontul szolgálhat a kisebbségsszociológiai kutatások eredményeivel foglalkozók számára. A feldolgozott irodalom elsősorban a szociológia felől közelíti meg a környező országokban élő magyar kisebbség helyzetének alakulását, de figyelmet fordítottunk a legjelentősebb demográfiai tendenciák bemutatására is.

Az etnicitás kérdéskörével foglalkozó tudományos igényű munkák nagy száma miatt a válogatás két prioritást tartalmaz. Minden részterületen törekedtünk arra, hogy a legújabb kutatások eredményeit összegző munkák kerüljenek említésre. E megfontolásból a rendszerváltást megelőző munkák csekély számban fordulnak elő a bibliográfiában. Másodsorban fontosnak tartottuk a magyar tudományos műhelyekből kikerülő, Magyarországon megjelenő munkák minél teljesebb válogatását közreadni. Mindezt kiegészíti a hazánkban publikált határon túli műhelyek kutatásainak számbavétele.

A tanulmány adta keretek között nem tartottuk lehetségesnek a környező országokban megjelenő, a határon túli magyar kisebbségekre vonatkozóan szociológiai relevanciával rendelkező kiadványok felsorolását. E kritériumtól abban az esetben tekintettünk el, ha az adott munka újszerűsége szükségessé tette annak tárgyalását. Annál is inkább, mert a határon túli magyar szerzők kutatási eredményei igen nagy számban megtalálhatóak a Szegedi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtárának Társadalomelméleti és Kortörténeti Gyűjteményében, amely különös hangsúlyt fektet a szomszéd országokban megjelenő magyar és nem magyar nyelvű, a magyar kisebbséget érintő kiadványok gyűjtésére.

Fogalmi keretek

A kelet-közép-európai nemzetek fejlődéstörténeti sajátosságaiból kiindulva el kell fogadnunk a fogalmi meghatározások sokszínűségét, a kulcsfogalmak többértelmű jelentését.

Ily módon az etnikai csoport – mint az etnicitás egyik kulcsfogalma – is több meghatározásban ismert. Az egyik legelterjedtebb Max Weber definíciója, aki

szerint etnikai csoport az, melynek tagjai „külső megjelenésük vagy szokáserkölcsök – esetleg mindkettő – hasonlósága alapján, vagy a gyarmatosításhoz és vándorláshoz fűződő hasonló emlékek miatt szubjektíve meg vannak győződve közös leszármazásukról, és oly módon ápolják és terjesztik ezt a szubjektív hitet, hogy annak fontos közösségképző szerepe lesz, teljesen mindegy, hogy fennáll-e a közös leszármazás – vérségi összetartozás – ténye” (Weber, M. 1992. 96)

Parsons az etnikai csoportok három elsődleges elemét különbözteti meg, amelyek transzgeneratív jelleget adnak neki. Ezek: a közös nyelv, a közösség kultúrtörténete, illetve a tradíciók átörökítése a következő generációra. (közreadja Gyurgyík L. 2001b.150) Giddens szerint „az etnicitás fogalma olyan kulturális szokásokat és szemléletmódot jelöl, amely megkülönböztet egy adott emberközösséget. Az etnikai csoportok tagjai kulturális értelemben megkülönböztetik magukat a társadalom egyéb csoportjaitól, és ezt a különbséget a többi csoport is elismeri.” Ilyen megkülönböztető jelzőknek lehet tekinteni a vallást, az öltözködési stílust, a nyelvet, a történelmet, az ősök tiszteletét. (Giddens, A. 1995. 256) Niedermüller Péter meghatározása az etnikai csoport fogalmának kettősségét hangsúlyozza. A néprajzi és antropológiai megközelítés szerint „azokat az emberi csoportokat, közösségeket nevezik etnikai csoportnak, nemzetiségnek, kisebbségnek, amelyek bírnak a közös eredet tudatával, közös a nyelvük, a történelmi múltjuk, hasonló pszichológiai és kulturális jegyekkel rendelkeznek, közös a kulturális hagyományuk, a vallásuk, vannak közös viselkedési mintáik, értékeik, normáik”. (Niedermüller P. 1989. 41-42.)

A másik megközelítés, amelyet Niedermüller használ, az etnikai csoportot, nemzeti kisebbséget érdekcsoportként fogja fel. Az elmélet szerint az elsődleges etnikai megkülönböztető jegyeknek már nem a közös nyelvet, kultúrát, vallást kell tekinteni, hanem az érdeket. E megközelítésben az etnikai csoport mindig interakciós egységként jelenik meg, az etnikai csoportok interetnikus kapcsolatait a csoportközi viszonyok és viselkedések mintájára szerveződnek.

Gyáni Gábor, amint az a legtöbb szociológiai felmérésben is általánosan elfogadott, a nemzeti és etnikai kisebbségek fogalmát két egymástól eltérő jelentéssel bíró fogalomként használja. Az elsőt a korábban vagy jelenleg állami keretekkel rendelkező, de ettől eltérő államszervezetben élő nemzeti közösségekre, az utóbbit a története folyamán az állami keretekkel nem rendelkező nemzeti közösségekre vonatkozóan. (Gyáni G. 1993. 18)

Munkánkban mi is különbséget teszünk az etnikai csoport és a nemzeti kisebbség fogalma között, s Pászka Imre (2003) megjelenés alatt álló kéziratára támaszkodva az alábbi meghatározásokból indulunk ki:

Az etnikai csoport egy adott társadalmon belül azok csoportját és/vagy csoportjait jelöli, akik közös kulturális identitástudattal rendelkeznek, ami megkülönbözteti őket a többségtől vagy az adott társadalom más etnikai csoportjaitól. Az etnikai identitástudat olyan csoporttal való azonosulást jelent, amelyhez az egyén genealógiailag kötődik, alapját a központi érték adja, amelyre az etnikai közösség társadalmi érték- és önmeghatározási rendszere épül. Ennek alapján

megkülönböztethetünk kulturális, gazdasági, politikai és holisztikus etnikai, valamint vallási csoportot/közösséget.

A nemzeti kisebbség egy adott társadalomban az egyének azon csoportja, amely nem azonosul a többségi nemzettel, hanem egy olyan másik nemzettel, amelynek vagy van olyan állama, amellyel évszázadokon át egy politikai közösségben élt, viszont azt regionális, kontinentális, illetve világtörténelmi konfliktusok miatt elvesztette, vagy nincs állama, de annak létrehozására törekszik. A kisebbség, bár egy adott állam polgára, etnikai, vallási vagy nyelvi jellegzetesség folytán különbözik az állam többségi lakosságától, s olyan szolidaritásérzés jellemzi tagjait, amely kultúrájuk, hagyományaik, vallásuk vagy nyelvük megőrzésére irányul. Így tehát a határon túli magyarságot nemzeti kisebbségnek tekintjük.

A nemzeti kisebbségi lét alap-meghatározottsága szoros kapcsolatban áll a kisebbséggé válás genezisével. Tóth Pál Péter 3 alaptípust különböztet meg a nemzetek kisebbséggé válása kapcsán: 1. a szerves fejlődés eredményét (ha a nemzeti államok kialakulása történelmi folyamathoz kapcsolódik), 2. a nem szerves fejlődés eredményét (egy nép, vagy annak egy része politikai döntés illetve háború eredményeképpen kerül kisebbségi helyzetbe, sajátjától eltérő idegen államkeretbe), 3. a diaszpórából szerveződő nemzeti kisebbséget. A nem szerves fejlődés útján létrejövő nemzeti kisebbségnek két eltérő csoportját lehet megkülönböztetni: az elsőbe azok a népek tartoznak, akik az új keretek között némi önállóságot kaptak; a második csoportban az adott népesség egy része erőszak útján kerül egy új államkeretbe, önállóság nélkül: ide sorolhatóak a határainkon túl élő magyarok is. (Tóth P. P. 1991. 157-158)

A demográfusok szerint, ha egy államalkotó nép területén a nemzeti kisebbségek vagy etnikai csoportok aránya folyamatosan csökken, és az össznépességen belül az 5%-os kritikus határ alá esik, olyan visszafordíthatatlan folyamatok indulhatnak meg, amelyek következtében eltűnésük megállíthatatlanná válik: asszimilálódnak az államalkotó nemzetbe, s felgyorsul a nemzedékek hosszú során átörökölt nemzeti azonosságtudat elhalása.

Az asszimiláció elméleti megközelítése és fogalmi kereteinek kidolgozása egymástól eltérő módon ment végbe kontinensünkön és Amerikában. Az amerikai szociológia legjelentősebb asszimilációval foglalkozó elméletei elsősorban szociológiai, antropológiai, szociálpszichológiai megközelítésben vizsgálják a kérdést. Ezzel szemben az európai szellemi központokban a hangsúly a történeti, szociálpszichológiai, demográfiai megközelítésen van. Ez utóbbi azt is jelentette, hogy a vizsgálatok asszimilációs modelljei egydimenziósak voltak, az asszimiláció kérdését a nemzeti hovatartozás változása alapján mérték. A '90-es évektől ismétlődő kutatásokba újabb dimenziókat vontak be, illetve adaptálták a tengerentúli modellek azon részeit, melyek a sajátos közép-európai viszonyokra is érvényesnek bizonyultak. Így kialakult az az asszimiláció-felfogás, mely öt különböző dimenziót különít el: kulturális asszimiláció, strukturális asszimiláció, származás, házassági homo-heterogámia, identifikációs asszimiláció. Gyurgyík László megfogalmazásában a közép-európai sajátosságokat figyelembe

véve az identifikációs asszimilációra kell helyezni a hangsúlyt. Asszimilációnak pedig a nemzeti hovatartozás megváltozását tartja, s a többi négy dimenziót magyarázó változóként szerepelteti a modelljében. (Gyurgyík L. 2001b. 157-158). E társadalmi jelenség kapcsán örök kérdésként vetődik fel, hogy az asszimiláció okozza-e a nemzeti azonosságtudat elvesztését, vagy épp fordítva: először meggyengül a nemzeti azonosságtudat, s ez teszi folyamatossá és irreverzibilis folyamatá az asszimilációt? Schöpflin György szerint két külön folyamatról van szó, amelyek egymáshoz szorosan kapcsolódnak, de semmiképp sem azonosíthatóak. Az asszimiláció lehetetlen, ha egy etnikum, mint különálló csoport eljut a saját kulturális tudatához. Egyénenként végbemehet, de közösségek tekintetében sohasem (Schöpflin Gy. 1996. 15). Az asszimiláció Mirnics Károly megközelítésében az etnikailag vegyes házasságokban lezajló nemzedékváltás, illetve a nemzeti kisebbségek anyanyelvi oktatásának szűkítése vagy az arról történő lemondás miatt következik be. (Mirnics K. 1998.43.).

Az asszimiláció indikátorai:

- az etnikailag vegyes házasságban az utódnemzedék anyanyelv választása az államalkotó nemzethez tartozó szülő javára történik,
- a családon belüli azonosságtudathoz való ragaszkodás megváltozik,
- a nemzeti kisebbségek anyanyelvi oktatásának rendszere,
- az anyanyelvhasználat gyakorlásának törvényes és törvényt megkerülő szűkítése.

Az etnikailag vegyes házasságban történő asszimilációt jól bizonyítja számos kutatás, érdemes Varga E. Árpád írására utalnunk, aki például az 1992-es romániai népszámlálás eredményei alapján vizsgálja a családok nemzetiségi és felekezeti összetételét. (Varga E Árpád, 1996b. 78) Megállapítja, hogy a családfő nemzetisége alapján a romániai családok 7,3%-a minősül magyar családnak, s az összes házasság 2,9%-a nemzetiségileg vegyes család, ezek közel egyharmadában az egyik fél magyar. A vegyes házasságokban az összeíraskor nagy bonyolalmat okozott, hogy a 14 éven aluli gyermekek nemzetiségét sokszor az összeíró döntötte el, vagy „egyéb helyzetű” kategóriába sorolta, mégis egyértelmű, hogy a vegyes házasságok révén minden nemzetiségnek van vesztesége és nyeresége is, de a folyamat egyértelműen a románok javára pozitív előjelű. Hisz a román-egyéb nemzetiségű házaspárok gyermekeinek nagy többsége románává válik, s ha az apa román, négy családból háromban román nemzetiségű lesz a gyermek is.

Hasonlóan kedvezőtlen tendencia bontakozott ki a volt Jugoszláviában is. A szerb nép dominanciája a társadalom minden szintjén érezhető volt. A társadalom és az állam etnikai homogenizálása szerb nemzeti, nacionalista indíttatású volt. A növekvő számú vegyes házasságokban majdnem minden esetben megszűnt a házastársak kétnyelvűsége, a szerb házastárs dominanciája határozta meg az utód anyanyelvi, illetve nemzeti azonosságtudatát is.

A Vajdaságban minden etnikai csoport változik, így a magyaroknál is megfigyelhető az alterofónia. Ez az etnogenezisben ismert fogalom az asszimilációs folyamat eredményeként értelmezhető. Jelentése: az egyén mást vall anyanyelvének, illetve nemzetiségének.

Csepeli-Örkény-Székelyi is megállapította a „Bizalomépítés a Kárpát-medence térségében élő nemzetek között” című kutatása alapján, hogy az egyének felmenőinek etnikai-nemzeti háttérét vizsgálva egyértelmű, hogy a „magyar nemzeti kisebbség túlélési stratégiájában a házasságnak jól láthatóan kulcsszerep jut. Az etnikai-nemzeti hovatartozás homogenitása a családon belül nem kedvez a gyermekek identitásváltásának” – állapítják meg. (Csepeli Gy. – Örkény A. – Székelyi M. 1999. 499) Ez tehát egyben azt is jelenti, amint azt Péntek János is nyomatékosítja a két kutatóközösség probléma-megközelítésének különbségét is jelzi, hogy „a homogén család kedvez az identitás megőrzésének” (Péntek J. 2001. 16) Jól kimutatható az is, hogy a nagyszülők, szülők vegyes házassága bátorítja a gyerekek, unokák vegyes házasságát.

A többséghez való hasonulás, értékeinek, mintáinak fokozatos átvétele hosszútávon az önfeladáshoz vezet. Hiszen amennyiben a kisebbségek nem ismerik a többségi nyelvet, nehezebben boldogulnak, a kétnyelvűsödés azonban „csak kezdeti fázisa egy hosszabb folyamatnak, amely azzal folytatódhat néhány alaptényező hatására, hogy a kétnyelvűségben a második nyelv (az államnyelv) válik dominánssá, az első nyelv teret veszít, háttérbe szorul, és ez a szubtraktív kétnyelvűség már közvetlenül a nyelvcseré előszobája.” (Péntek J. 2001. 19)

Péntek János Csepeliék azon következtetésével vitatkozik, amelyben Csepeli és munkatársai a kompromisszumos kétnyelvűségben egyfajta választ látnak a kisebbségeket ért kihívásokra, s amely a nemzeti lét bizonyos fokú megtartása mellett csökkenti a különböző csoportok közötti konfliktust. Ebben igazuk is van a szerzőknek, csupán arra nem térnek ki – hangoztatja Péntek –, hogy ennek milyen asszimilációs következményei lehetnek a kisebbségi kultúra fennmaradását tekintve.

Az asszimiláció további indikátoraként a nemzeti kisebbségek anyanyelvi oktatásának rendszerét, illetve az anyanyelvhasználat gyakorlásának törvényes és törvényt megkerülő szűkítését említettük. E két jelenség szociológiai irodalmának áttekintésével a későbbiekben foglalkozunk, előbb azonban rátérünk a határon túli magyarságot érintő demográfiai elemzésekre.

Demográfiai eredmények

Az 1990-es évek elején a határon túli magyarsággal foglalkozó írások száma gyorsan gyarapodott. A korábbi évtizedekben alkalmazott politikai gyakorlatnak köszönhetően ez a kutatási terület is feltáratlan volt, így az első írásokban a „magyar kisebbség” illetve a „határon túli magyarság” fogalmi kereteinek tisztázása mellett a „mennyi?” dominanciája érvényesült. A tanulmányok jelentős része a felvi-

déki, kárpátaljai, erdélyi és délvidéki területek demográfiai feltérképezését adták, s az asszimiláció mértékének megbecsülésével foglalkoztak. Az elmúlt másfél évtizedben azonban friss népszámlálási adatok is rendelkezésre állnak, ezért a határon túli magyarság népeszszerkezeti jellemzőinek leírásával és a szomszédos országokban élő magyarok megmaradási esélyeinek perspektívájával foglalkozó tanulmányok napjainkban is igen gyakoriak, sőt konferenciák tematikájának is domináns részét képezik.

A demográfiai adatok általában kétirányúak lehetnek, hisz amint Klinger András is hangsúlyozza, a számbavétel vagy származási-érzelmi hovatartozási alapon történik, amit általában nemzetiségi hovatartozásként emlegetnek, vagy az eredetileg tanult vagy használt nyelv alapján, ami a nyelvi ismérvek megkérdezésével állapítható meg. E kettőség végigkíséri a nemzetiségi statisztikákat elemző munkákat, a kutatók külön-külön és együttesen vizsgálják a magyar nemzetiségűek és a magyar anyanyelvűek népességi mutatóit. (Klinger A. 2002. 359)

Gyakran említik, hogy a felhasznált adatok mindig az adott országok népszámlálási összeírásainak eredményei, amelyek valamelyest torzíthatnak, hisz közismert az uralkodó nemzetek törekvése, hogy a többségi nemzetekhez tartozók magasabb számát, valamint ezzel párhuzamosan a kisebbségi nemzetekhez tartozók arányát a lehető legalacsonyabb szinten mutassák ki.

A határon túli magyarság demográfiai jellemzőinek számbavételét nehezíti továbbá, hogy a népszámlálások során eltérő módszerek szerint történtek az adatfelvételek, tehát a népesedési trendek vizsgálatakor az összehasonlíthatóság csak igen körültekintően és óvatos becslések révén érhető el, hisz a nemzetiségstatisztikai adatok eltérő tartalommal rendelkeznek. (Sebők L. 1992b. 382) Az egyes adatfelvételek azonban nemcsak időben, hanem a földrajzi dimenzió tekintetében is eltérőek, tehát az összmagyarságra vagy éppen a határon túli magyarság egészére vonatkozóan igen nehéz az eltérő adatok egységes vizsgálata.

A kutatók megegyeznek abban, hogy a jelenlegi népesedési trendeket leginkább meghatározó '80-as években a Kárpát-medencében a magyar nemzetiségűek lélekszáma a magyarországi határokon kívül és belül is csökkent. „A magyarság egyre kedvezőtlenebb természetes reprodukciója és torzuló demográfiai struktúrája, szórványainak feltartóztathatatlan asszimilációja, a korábban elmagyarosodott cigányok és német származásúak tetemes részének az új politikai helyzetben újjáéledt identitása miatt a magukat magyar nemzetiségűnek vallók aránya a '80-as évtizedben a Székelyföld nélküli Erdélyben 7,6%-kal, a Vajdaságban, Horvátországban és a Muravidéken 11-12%-kal csökkent.” – állapítja meg Kocsis Károly. (Kocsis K. 1997. 6) Ezzel egyidőben viszont a szomszédos államok többségi nemzeteinek 3,2-5,2%-os gyarapodásával kell számolnunk.

A '90-es években sem állt be kedvező fordulat. A természetes és mechanikus népmozgalmi mutatók egyre aggasztóbb mértéke miatt az évtized közepére a Kárpát-medencei magyar kisebbség lélekszáma 2,6 millióra esett vissza. A legnagyobb népességvesztés a szerb-horvát háború közvetlen és közvetett okaira vezethető vissza.

A határainkon túli magyarság léhelyzetét, kohézióját a történeti tényezők mellett alapvetően meghatározzák a településszerkezeti adottságok és a magyar ajkú népesség urbanizáltsági szintje. A vajdasági, illetve erdélyi magyarság több mint fele város lakó, ennek ellenére összességében elmondható, hogy a Kárpát-medencei magyarság fokozatosan kiszorul a szomszédos országok városainak többségéből. Kivételt néhány szlovákiai és erdélyi kis- és középváros képez. Ennek magyarizációját egyrészt a vidéki magyarok átlagon felüli beköltözésében, másrészt a többségi nemzet tagjainak fokozatos elköltözésében kell keresni. A viszonylag kedvezőtlenebb életkörülmények ellenére a muravidéki, horvátországi, kárpátaljai és szlovákiai magyarok ragaszkodnak a falvakhoz, elősegítve ezzel a térség magyar etnikai struktúrájának fennmaradását.

Az etnikai identitás megőrzése szempontjából legkedvezőbb helyzetben az a tömbmagyarság él, amely lakóhelyén az abszolút többséget képviseli. Kocsis adatai szerint a szlovákiai, kárpátaljai és muravidéki magyarok túlnyomó részét (ez mindhárom térségben 70% fölötti arányt jelent), valamint az erdélyi és vajdasági magyarok valamivel több mint felét tudhatjuk ilyen számukra kedvező etnikai viszonyok között. (Kocsis K. 1997. 5.)

Sebők viszont az asszimiláció veszélyére s a szórványosodás növekedésére hívja fel a figyelmet, amely nagymértékben rontja a megmaradási esélyeket. Különösen Erdély, Kárpátalja és a Vajdaság viszonylatában nagy migrációs veszteséggel is számol, amely elsősorban Magyarországra irányult, de számottevő a Nyugat-Európában letelepedők aránya is.

Hódi Sándor a vajdasági magyarokkal foglalkozó cikkében egyértelműen pozitív folyamatként értékeli a kivándorlást. Véleménye szerint „a Vajdaságból Magyarországra érkezők újra integrálódhatnak a magyarságba, a nyugatra távozók pedig a magyar nemzet előfutárai lehetnek a globalizálódó világban.” (Hódi S. 1997a. 35)

A kivándorlás negatív hatásaira hívják fel a figyelmet Varga E. Árpád publikációi, amelyekben az 1992. évi népszámlálás adatait a korábbiakkal összehasonlítva elemezte, s az erdélyi magyarság lélekszámának komoly visszaesését állapította meg. A csökkenés hátterében elsősorban a Ceaușescu-rendszer idején kezdődött, majd a rendszerváltáskor „viharossá fokozódott” kivándorlást látja. (Varga E. Á. 2002. 197) Hozzáteszi azonban, hogy az elvándorlás veszteségeit a természetes szaporulatnak jórészt kompenzálnia kellett, de számolnunk kell a magyar nemzetiségűek disszimilációs veszteségével (1956 és 1992 között mintegy 120 ezer fő), valamint a nyelvcserevel nyomatékosított identitásváltás visszafordíthatatlan következményeivel is, ami által a románság 35 év alatt 140 ezer főnyi gyarapodást tudhat magáénak.

Ez a tendencia az anyanyelvi és nemzetiségi értékek fokozatos közeledésében is megmutatkozik, melynek következtében az erdélyi megyék többségében a magyar nemzetiségűek száma meghaladja a magyar anyanyelvűekét. Varga E. Árpád tehát 150-200 ezer fős „népszámlálási” veszteséget mutatott ki 1956 és 1992 között. Sebők pedig jelenleg az erdélyi magyarság népmozgalmi, asszimi-

lációs és migrációs veszteségét évenként legalább 20-25 ezer főre teszi. (Sebők L. 2002. 234)

Szarka a hazánkkal szomszédos országok magyar népességszámának alakulását az 1910-2000-es időintervallumban elemzi. (Szarka L. 2001a. 57) Hangsúlyozza, hogy a népszámlálási adatokból valamint a helyi elemzésekből is arra lehet következtetni, hogy a szomszéd országokban élő magyar közösségek a legnagyobb arányban a városokban foglalkoztak meg.

Ismeretes, hogy a városiasodás és a városfejlesztés mindig is szorosan összefüggött az adott társadalmak gazdasági erejével, kulturális adottságaival, valamint politikai körülményeivel, ezért e települések a mindenkori hatalom fontos célpontjává váltak, hisz a városi népesség a hatalom biztosítékát jelentette. Éppen emiatt a városokban zajló kulturális, politikai és gazdasági folyamatok jól mutatták a hatalmi törekvéseket is, adott esetben a saját nyelv, saját nemzetiség terjesztését szolgáló fokozatos asszimiláció, iparosítás, vagy akár népecsere érvényesülését.

A szakirodalomban a városi népességfogyás tényezőit tekintve egyetértés uralkodik. A 20. század folyamán a szomszédos országokhoz került városok etnikai arculatának megváltoztatására törekedett minden intézkedés. A migrációs hullámok és a természetes népszaporulat egyre alacsonyabb szintje mellett fontos szerepet játszott az is, hogy a városiasodás folyamatait „a nemzetállamok terület- és városfejlesztési célkitűzései, illetve a kommunista pártállami időszak mestersegesen felgyorsított, erőltetett urbanizációs politikája határozta meg.” (Szarka L. 2001a. 60.)

Az iparosítás minden szomszédos országunkban azt is célozta, hogy a tudatosan irányított belső, interregionális vándormozgalmak révén a magyar városok etnikai összetételét megváltoztassák, az egykori magyar ipari központokat ellehetlenítsék, vagy magyar jellegüket megszüntessék. Ugyanezt szolgálták a belső közigazgatási határok módosításai is, amelyek együttesen jelentős asszimilációt eredményeztek. A 344 határon túli város közül 1990-re mindössze 31 volt magyar többségű, öteznél nagyobb lélekszámú helyi magyar közösség a Kárpát-medence 72 településén élt, ők a magyarok 43%-t tették ki. (Szarka L., 2001a. 57)

Összességében megállapíthatjuk, hogy bár a határon túli város lakó magyarok aránya növekedett, messze elmaradt az adott államalkotó nemzetek városi növekedésének ütemétől, s a magyarok visszaszorulása a szomszédos országok túlnyomó többségében folyamatos. Klinger adatait idézve érdemes figyelmet szentelnünk annak is, hogy a Kárpát-medence össznépessége 1910 és 1990 között 52%-kal növekedett, a magyarság létszáma viszont csak 28%-kal, az ország határain kívüli területeken pedig 19%-kal csökkent. A románság számaránya 96%-kal, a szlovákoké pedig 137%-kal nőtt, a horvátoké megduplázódott, a szerbeké pedig másfélszeresére emelkedett. (Klinger A. 2002. 375-377) E térségben tehát az egyes nemzeti csoportok megoszlása erősen megváltozott, s ez rányomta bélyegét az interetnikus kapcsolatok alakulására is.

Interetnikus kapcsolatok

„Az interetnikus kapcsolatok kialakításában fontos szerepet játszik az egymás közti kommunikációban szerzett tapasztalat, a különböző etnikumhoz tartozó személyek és csoportok kölcsönösségén alapuló észlelése. Ezeknek a kapcsolatoknak az alapját képezik az egyéni, illetve csoportpercepciók sajátosságok, amelyek hátterében az etnocentrizmus biztos talaján álló előítéletes, illetve sztereotíp véleményalkotás van” (Binderhoffer Gy. 2001)

Az etnocentrizmus igen erősen kontúrozza az etnikumok közötti határokat, ugyanis az egyik csoport tagja a másik csoportot is a saját normái szerint ítéli meg. (Nagy L., 2001. 73) Azonosítja magát azzal a csoporttal, amelynek tagja („bel-csoport”), és ugyanilyen radikálisan elhatárolja magát minden más közösségtől („kül-csoporttól”). A külső csoporthoz való tartozást nemcsak hogy nem kívánatosnak, de elítélendő dolognak is tartja, mert annak pusztja léte is veszélyt jelent közössége számára. A Trianon utáni új államok révén azonban az etnikai kérdések állampolitikai rangra emelkedtek, s kedvezőtlen kihatással voltak az egész Kárpát-medencére, mert „az etnikai ügyeknek az állam szintjén való «megoldása» nemcsak hogy megkülönböztetést fejez ki a többség és kisebbség között, hanem még kihangsúlyozottabbá, élesebbé teszi az etnikai határvonalakat, feszültségfokozó hatást gyakorolva mindkét félre” (Nagy L. 2001. 80)

Csepeli az interetnikus kapcsolatok ápolásának, javításának kulcsát a tömegkommunikáció szélesebb körűvé tételében látja (Csepeli Gy. 1997) Felhívja a figyelmet, hogy az ebben rejlő veszélyt az adott kisebbségről kialakított kép és az ezzel járó dichotomizáció jelenti. E folyamat keretében a kisebbség és a többség közötti különbséget maximalizálják, míg a hasonlóságokat minimalizálják.

E gondolatokat empirikus adatok is igazolják, mint például Székely Kriszta 1996-os kolozsvári sajtóelemzése is, amelyben megállapítja, hogy a tömegkommunikációs eszközök „olyan téves, sok ponton hamis «szomszédképet» szuggerálnak, amely újabb konfliktusokat gerjeszt, újabb sebeket üt.” (Ismerteti Kovács O. 1996. 305) A Szabadság és az Adevărul de Cluj hasábjain a kolozsvári Mátyás-szobor körüli ásatásokról szóló írások nagy érzelmi töltettel rendelkeztek, s elsősorban a pánikkeltést szolgálták, mindkét fél szubjektív szempontok szerint szelektálta a közölt információkat.

A kisebbségek akkor jelentenek a többségi társadalom számára társadalmi problémát, ha a szociális entrópia elve nem érvényesül. Ekkor az egy-egy kisebbséghez tartozók bizonyos társadalmi pozíciókban összesűrűsödnek, s így már nemcsak individuálisan, hanem kisebb-nagyobb közösségekbe szerveződve válnak érzékelhetővé. Ilyen esetekben erősödik a többségi nemzet részéről a sztereotipizálás a kisebbségek irányában.

Az elmúlt évtizedben a szomszédos országokban számos kutatás foglalkozott az interetnikus együttélés leírásával. Mindenek előtt ki kell emelnünk a csíkszeredai Regionális és Antropológiai Kutatások Központját, amelynek munkatársai intenzíven foglalkoznak a székelyföldi magyar-román és cigány-magyar együtt-

élés jelenségeinek feltárásával. Hangsúlyt fektetnek az antropológiai módszerek alkalmazására, de nem szorítkoznak csupán a terepmunka során begyűjtött információk leírására, hanem megállapításaik a téma elméleti megalapozottságát is gazdagítják, s általános érvényű új fogalmakat teremtenek.

Bíró A. Zoltán és Bodó Julianna például a magyar-román együttélést vizsgálva az ún. „kizárás és bekebelezési technikák működésére” derítettek fényt a többségi magyarok és a kisebbségi románok etnikumközi kapcsolataiban. A többségi magyarok (helyiek) magatartásában fontos szerepet tulajdonítanak az ún. „közeledési gesztusoknak”, amelyek a románokkal (idegenekkel) való négy szemközti találkozások során kizárólag az idegen személyiségére irányultak, míg a nyilvános térben zajló érintkezésekben az idegen etnikai hovatartozásának hangsúlyozása figyelhető meg.

A közeledési gesztusoknál jóval gyakrabban észleltek „eltávolítási gyakorlatokat”, amelyeknek célja belső helyzetekben, hogy „az idegenek és a helyiek közötti eltérések hangsúlyosan etnikai jegyekként jelenjenek meg.” A relációs helyzetekben azonban a kiindulási mozzanat egy hiba, amit az idegen vét, s ehhez a helyiek saját viselkedésükkel azonnal jelentést rendelnek egy, az eredetihez hasonló szituáció kialakításával, amelyben ők már látványosan a „helyes” módon viselkednek. A bekebelezési technikát is hasonló precizitással írják le.

A román-magyar együttélés vizsgálata kapcsán érdemes még megemlítenünk Bakó Boglárka tanulmányát is (Bakó B. 2001), amelyben egy barcasági falut elemezve megállapítja, hogy „a két etnikum területileg és mentálisan elkülönül,” de ünnepi alkalmakkor segítenek egymásnak (pl. lakodalmok, temetési szertartások). Nem gyakoriak a vegyes házasságok, s mivel a románok nem követelnek vezető szerepet a falu életében, kiegyensúlyozott az interetnikus kapcsolat. A magyar dominancia a nyelvhasználatban, a községi ünnepekben s a falu vezetőinek körében is kimutatható.

Oláh Sándor megállapítja a cigányok és magyarok együttéléséről, hogy aszimmetrikus természetű, azaz „a csoportközi viszonyokban születő attitűdök lényegi vonása a többségi magyarságnak a cigány etnikummal szembeni beállítódásában a lefokozás, eltávolítás, a saját csoport másik fölé helyezése, a másik rutinszerű leértékelése.” (Oláh S. 1997. 747) Ez jól megnyilvánul a kommunikációban, a párvalasztásban és a nemi kapcsolatok terén a határok átjárhatatlanságában, a térbeli és fizikai elkülönülésében, ami aztán „megfelelési-igazodási kényszerrel idéz elő a cigány mikrotársadalomban a hierarchia felsőbb szintjein lévők részéről az életforma és a társadalmi magatartás síkján, ugyanakkor állandó elhatárolódási igyekezetet a „lent” lévő cigányokkal szemben.

Ugyancsak a jelenségre világított rá Csernicskó István és Márku Anita is, amikor 2000 tavaszán kárpátaljai magyar középiskolásokat kérdeztek az ukrán-ságról és önmagukról alkotott képeikről. Arra számítottak, hogy a pozitív tulajdonságokat a magyarokra, a negatívokat az ukránokra tartják majd többen jellemzőnek, s ez be is igazolódott, azonban a legtöbb állítás semleges megítélést kapott. A válaszadók ötfokú skálán értékelték tulajdonságokat, aszerint, hogy

mennyire érvényesek az ukránokra vagy a magyarokra, s az így kapott átlagok is jól bizonyítják, hogy a magyar diákok saját közösségüket szinte mindenben az ukránok fölé helyezték.

Sz. Dévai Judit a felvidéki magyar fiatalokat kutatva jutott arra a véleményre, hogy „a pozitív megállapítások több mint háromnegyede a magyarokra, a negatívok 57%-a a szlovákokra vonatkozik.” (Sz. Dévai J. 1995) A két nép közti távolságot mutatja, hogy a diákok csaknem fele szavazott arra, hogy párválasztásakor odafigyel, hogy lehetőleg magyar legyen a társa, s négyötödük tartotta érzelmileg fontosnak, ha szlovák lenne a házastársuk, megtanulna-e magyarul.

Hajnal Virág Észak-Bácskában, Feketicsen végzett kutatásában megállapítja, hogy miután a faluban hosszú ideje együtt éltek a magyarok és svábok, de viszonyukat a távolságtartás jellemezte, a háború utáni szerb betelepülők új interetnikus kapcsolatok kibontakozását eredményezték: a magyarok és svábok által „közösén vállalt kisebbségi sors vagy annak közeledő sejtése hívta/hívja életre, szilárdította/szilárdítja meg a «régi ellenségek» «új barátságát», a kultúrák, etnikumok egymáshoz való közeledését” (Hajnal V. 2111. 135.)

A vajdasági magyar kisebbség helyzetének megítélése rendkívül összetett, hiszen a kölcsönös diszkriminációk, atrocitások és a különféle etnikai csoportok üldözése a közelmúltban is napirenden volt, jelentősen befolyásolva az interetnikus kapcsolatokat is. Ez a történelmi háttér összekapcsolódik a vajdasági magyarok asszimilációjával is, amely e területeken viszonylag stabil interetnikus viszonyok között zajlik.

Nyelv és identitás

Gereben Ferenc meghatározásában „az identitástudat összetett, vertikálisan és horizontálisan is rétegzett fogalom” (Gereben F. 1998c. 58). Az önmeghatározás két dimenzióját a társadalmi, illetve a kulturális közösségek szinterei jelentik. Gondolatmenetének konklúziója: etnikai identitás helyett nemzeti identitásról beszélhetünk, mert a magyar népesség azonosságtudatának meghatározó elemei kulturális, emocionális meghatározottságúak.

A téma egyik kutatója Balázs Sándor, aki a „kisebbségi identitást eszmei struktúrának tekinti, a fogalmak, érzelmek, elméletek sajátos szerveződésének.” Szerinte a romániai magyarság önmeghatározása „[...] az adott közösség társadalmi helyének, a szociális struktúrák elemeként betöltött funkcióinak szubjektivizált átélése, tudati értékelése” (Idézi Cholnoky Gy. 1996. 135-136) Balázs a kisebbségi identitás ontogenezisét abban látja, hogy az egyén előbb csak „kapott formában” tudja, hogy ki ő, ez a képzet csak később töltődik fel tartalommal, s egy adott terület eseményei, valamint azok hatásai indukálják a nemzetté szerveződést, amelynek fő eszköze az anyanyelv. Megállapítja, hogy addig lesz magyar kisebbség Romániában, amíg e nemzetrész „tudatában érték-

ként megőrződik saját kultúrája és nyelve.” (Cholnoky Gy. 1996. 137)

Ugyanezt hangsúlyozza Fábán is (Fábán E. 1996. 40-43), amikor azt állítja, hogy az egyén önfelismerése környezetével való kapcsolatában zajlik. A közösségek, nemzetek, nemzeti kisebbségek azonosulásának döntő tényezőiként a kultúrát, a nyelvet, a történeti emlékezetet és a társadalmi együttélést említi. Szerinte a modern korban az identitás kialakulását gyakran ideológiák alapozták meg azáltal, hogy a nemzeteket olyan eredetmítoszsal és történelemmel azonosították, amely nem is jellemezte őket. „Ha nem az eredet, akkor az átsminkelt történelmi ideológia lépett elő a politikai jelen apológiájává.” (Fábán E. 1996. 41) A magyarság kisebbségi létbe került csoportjairól pedig megállapítja, hogy azáltal, hogy az anyanemzetétől eltérő helyzetbe kerültek, szembesültek az önmeghatározás kérdésével, azonban egyikük sem adta fel az összmagyarsághoz való tartozás tudatát. Régiókban egy viszonylag kis területen, mint egy kísérleti laboratóriumban Kelet és Nyugat, a szláv, germán, neolatin, finnugor nyelvet beszélő, egymással évszázadok óta nyílt, vagy rejtett nyelvi-kulturális-politikai küzdelmet vívó népek interetnikus kapcsolatrendszere alakult ki. A Kárpát-medencében, amely mind a magyar, mind a többi nyelv esetében bizonyos kettősséget eredményez, a Monarchia felbomlása után a régió nyelvei Magyarország területén mint kisebbségi nyelvek, saját államaikban mint többségi nyelvek léteztek. A magyar nyelv az országhatáron belül többségi, azon kívül viszont kisebbségi helyzetbe került.

A történelmi sajátosságok figyelembevételével Nádor Orsolya kijelenti: a környezeti nyelv a Kárpát-medence nyelvközösségének egyik alapfogalma. (Nádor O. 1998. 51) A mai szakirodalom szerint ez egyenlő a többség számára a kisebbségi nyelv tanulásával, ami csak olyan környezetben lehet jelentős, ahol a kisebbség relatív többséget alkot.

Nyelvterületek határán a kétnyelvűség is természetes jelenség. De csak akkor, ha kiegyensúlyozott, kölcsönös. Nem ilyen a kisebbségi kétnyelvűség, amely teljes egészében függő, aszimmetrikus kétnyelvűség. Az anyanyelv ebben néha kétszer is megbélyegzett: úgy is, mint nyelvjárás, úgy is, mint kisebbségi nyelv. Az alárendeltség, megbélyegzettség miatt a kisebbségi nyelvnek nincs vonzereje, gyakran még az anyanyelvi beszélők is úgy érzik, használati értéke csökkent.

A környező országok kisebbségben élő magyarságáról elmondható, hogy túlnyomó része (általában több mint kilenczede) anyanyelvén kívül beszéli és olvassa a többségi nép nyelvét is. A kisebbségi magyar társadalmak kisebb fele anyanyelvdomináns kétnyelvűségben él, míg nagyobbik része szoros értelemben vett, viszonylag kiegyensúlyozott, illetve a többségi nyelvet preferáló kétnyelvűségben.

Szót kell ejteni a nyelvválasztási típusok rétegspecifikus vonásairól is. Az anyanyelven folytatott tanulmányok lehetőségével főként az alacsonyabban kvalifikált falusi, valamint a tömbszerűen együtt élő magyar lakosság rendelkezik, míg a vegyes tannyelvű vagy elejétől végig nem anyanyelven folytatott tanulmányokkal főleg az értelmiségiek, a városlakók és a szórványlakosság körében ta-

lálkozhatunk. Egyértelműnek mondható az a szociológiai tendencia is, hogy az anyanyelven kívüli nyelvismeret mennyisége és minősége a szellemi foglalkozásúak illetve azok körében a legmagasabb, akik szórányszórványhelyzetben élnek. Akik munkahelyükön, a családban, a hivatalokban – főleg vagy kizárólag – az anyanyelvüket tudják használni, azok többnyire tömbszerűen együtt-élő magyarok, főleg a fizikai (és inaktív) foglalkozásúak közül kerülnek ki, leginkább nagyobb falvakban és kisebb városokban laknak. Ezzel szemben a vegyes nyelvhasználat, amely a kommunikációs színterektől függően rendszeresen váltogatja az anyanyelvet az államnyelvvél, az átlagosnál jóval nagyobb eséllyel jelenik meg a szórányszórványban és nagyobb városokban, illetve a szellemi foglalkozásúak között.

A kisebbségben élő közép-európai magyarság interetnikus és interkulturális szempontból is nyitott, ami főleg az értelmiségi, szellemi foglalkozású urbanizált réteg sajátja. Ez a nyitottság azonban kényszerű és aszimmetrikus vonásokat hordoz, sőt diszkriminatív jellegű is, amennyiben a domináns szerepű kisebbségi magyar anyanyelv legfontosabb társadalmi közegének a falusi társadalmat, illetve az alacsonyan kvalifikáltakat tartja. A kisebbségi helyzet degradálta a kisebbségi nyelvhasználat társadalmi presztízsét, a kisebbségben lévő magyarság értelmiséggé főleg a többség nyelvén tanulva válhat.

A közép-európai térségben uralkodó tendenciák eredményeképpen a kisebbségi anyanyelv épp a modernizációs centrumokban szorul leginkább háttérbe. A határon túli magyarok nem kis hányada eljutott abba a nyelvi állapotba, amelyben a másodlagosan elsajátított többségi nyelv válik dominánssá, s az elsődleges szocializáció nyelve, a magyar, egyre inkább háttérbe szorul, használati köre beszűkül, tehát a magyar-többségi kétnyelvűség a többségi nemzet egynyelvűségének irányába billen el, vagyis egyéni szinten nyelvvészítés, közösségi szinten nyelvcseré áll be.

A nyelv csak akkor tartható fenn kommunikációs eszközként, ha kötődik a nemzeti azonosságtudat értékeihez. A nemzeti azonosságtudat elvesztésével elvesz a nemzeti nyelv is mint egyéni és mint közösségi kommunikációs eszköz. Nyilvánvaló tehát a kisebbségi kétnyelvűség nagyfokú aszimmetriája. Péntek hangsúlyozza, hogy „nem minden kétnyelvűség vezet ugyan el nyelvcseréhez, de minden nyelvcseré kétnyelvűségen keresztül megy végbe, ez biztosan így törvényszerű.” (Péntek J. 2002. 27) A kiindulópont az egynyelvűség az általános kétnyelvűségben, amely már magán viseli a kétnyelvű környezet hatását. A következő stádium az anyanyelv dominanciájú additív vagy szubtraktív (felcserélő) kétnyelvűség, amely némi tudatossággal fenntartható, különben másodnyelv dominanciájú szubtraktív kétnyelvűséggé válik. A dominanciaváltásban döntő szerepe lehet az államnyelven való tanulásnak, a vegyes házasságnak, illetve általában a nyelvi környezetnek. Ezt követően folyamatosan veszíti el az anyanyelv szerepét, presztízsét, míg végül nyelvcserére kerül sor, azaz eljut az egyén a második nyelvben való egynyelvűség szintjére.

Komoly következménye lehet a kétnyelvűségnek, hogy a magyar, mint kisebbségi nyelv rendszerében is leépül, a többségi nyelv artikulációja, hanglejtése,

szórendje rányomja bélyegét a kisebbségi nyelvhasználatra. Hogy ez milyen irreverzibilis eredménnyel járhat, jól mutatják a csángók nyelvjárásának elemzései, s e jelenség érvényesülését fel lehet ismerni a Mezőségen is, ahol a szórványosodás erőteljes ütemben, régóta zajlik.

Egy fontos vitára hívja fel a figyelmet Tolcsvai Nagy Gábor: a határon túli magyarságnak igazodnia kell-e nyelvhasználatában a magyarországi standardhoz vagy saját regionális különbségeihez, a kétnyelvűség alatt kialakult sajátos hagyományaikhoz ragaszkodjon? (Tolcsvai N. G. 1991. 166.) A kérdés megválaszolásakor Ágoston Mihály és Jakab István gondolataival foglalkozik.

Ágoston Mihály fő kérdése az, hogy kell-e a határon túliaknak a magyarországi normákhoz igazodni, s végül arra a következtetésre jut, hogy „anyanyelvünket, bármennyire is a sajátunk, önkényesen nem használhatja senki, sem író, sem nyelvész, sem politikus, sem a jogtudomány szakértője.” Hangsúlyozza, hogy „a magyar standardtól való eltávolodás a délvideki magyar nyelv s így az ottani magyarság megszűnéséhez vezetnek. (Tolcsvai N.G. 1991. 166-169) Jakab ezzel szemben a legnagyobb problémának azt tartja, hogy a nyelvi különfejlődés egyben a központtól való fokozódó leszakadást hordozza magában. Kiss szerint a magyar nyelv kisebbségi változatai több tekintetben is jellegzetes eltéréseket mutatnak, hisz a magyar nyelv szociolektusai (a szaknyelvek, szlengek, hobbi-nyelvek, stb.) gyakrabban fordulnak elő a standard nyelvben, mint a nyelvjárásokban. A kisebbségi magyarban a nemzedékek közötti nyelvi elkülönülés kisebb, mint a magyarországiiban, s az államnyelvi hatás következményei a nyelvjárások használatával együtt mindenképpen különbséget eredményeznek.

A vitára adott válasz csak hipotetikus lehet. A határon túli magyarság nyelvi, kulturálisan is tagolt, ezért a határon túli magyarság nyelvi tudatát saját hagyományainak alapján kell megerősíteni. A magyarországi nyelvváltozatok újtársai éreztethetik ugyan hatásukat, de gyors változásuk, esetleg mesterséges elterjesztésük nem lehetséges. Igaz a tömegkommunikációs eszközök szerepe a standard nyelvhasználat terjesztésében az utóbbi évtizedben megnőtt.

Oktatás, művelődés

A fenti jelenségek a kilencvenes évek elejének vizsgálataiban is feltűntek, napjainkig visszatérő elemzési terepet kínálnak a kutatók számára. Az első írások azt vették számba, hogy a kommunista rendszerek asszimilációs törekvései mennyire voltak eredményesek, s a helyzetfelmérésekkel egy időben megfogalmazódtak a határon túli magyar művelődés sarkalatos gondjai is. A kutatók megegyeztek abban, hogy a helyi hagyományok a kisebbségbe kényszerült területeken különbözőképpen határozták meg az elcsatolt közösségek életét, a megsemmisítésükre való törekvés ennek megfelelően eltérő eredményeket ért is el.

A kisebbségi létben az irodalom szerepe felértékelődött, s a korábban Budapest-központú magyar irodalom policentrikussá vált, mert a nyelvi közösség,

a magyar identitás- és történelmi tudat, az értékrend valamint a hagyomány közvetítőjeként kell működnie. Székely András Bertalan a határon túli magyar kultúrára nézve igen veszélyesnek tartja, hogy a határok megnyitásának eredményeképpen aggasztó mértékű az elvándorlás, a Magyarországon tanuló diákok és felsőoktatási hallgató száma nagy, miközben kisebbségi magyar iskolák sorvadnak el.

Az egyik legfontosabb problémát abban látja, hogy „a magyar nemzetiség hátrányos kulturális helyzete szinte mindenütt kimutatható a többséggel szemben a diplomások számarányában” (Székely A. B. 1994. 57), ennek ellenére nem lehet arra számítani, hogy magyar felsőoktatási intézmények kezdjék meg működésüket, sőt nyelvhasználati törvények lehetetlenítik el az anyanyelven történő kommunikációt. Előrelépésként értékeli a kisebbségi kultúra és tudományosság szakmai szervezeteinek kialakulását, viszont a privatizációk a kisebbségi kulturális intézmények kárára történnek.

A szomszédos országokban élő magyarság iskolaügyét az első tanulmányok a leggyakrabban 1910-től követték nyomon, s részletesen leírták, hogy mely tendenciák érvényesültek az oktatási koncepciókban. Általában beszámoltak arról, hogy az oktatási intézmények kiépíthetlensége a jellemző, az óvodától az egyetem felé haladva egyre kevesebb lehetőség nyílik a magyar nyelven történő tanulásra. Nem csak az önálló magyar intézmények, vagy magyar tannyelvű osztályok hiányára hívták a figyelmet, hanem az infrastrukturális elmaradottságra, a pedagógus-utánpótlás, illetve a képzetlenek problémáira is.

„A magyar nyelvű – általános értelemben vett – kultúra kulcskérdése az oktatás. Az anyanyelvi képzés ugyanis a nyelvfenntartás, a nemzeti és a történelmi tudat, a hagyományok, a nemzeti kultúra megőrzésének és továbbfejlesztésének egyik, talán nem túlzok, ha azt mondom, hogy a legfontosabb eszköze.” – írja Tóth Pál Péter (Tóth P.P. 1990. 59) Enyedi Sándor tanulmányának zárógondolata a következő: „csak nemzetközi jogi garanciáik segíthetik a nemzetiségeket olyan iskolahálózathoz, amely hagyományaik és számarányuk alapján megilletné őket.” (Enyedi S. 1990. 94)

A helyzetfelmérő írások számba vették a határon túli magyar könyvkiadás, a sajtó, a színházak, valamint az olvasási kultúra több évtizedes visszaszorítását, a még kihasználható lehetőségeket. A művelődési intézmények működésének feltételeit a nemzetiségi kultúra fennmaradásának mércéjeként elemezték. A rendszerváltás utáni első években tehát a kutatások arra irányultak, hogy látéleletet készítsenek a határon túli magyar kultúra állapotáról, s eközben cselekvési programot, de legalább célkitűzéseket fogalmaztak meg a jövőre vonatkozóan, mind a határon túli magyarok, mind az anyaországon belüli politikai döntéshozók számára.

Az elemzések nagy részét az oktatás területén készítették. Beke György 1995-ben is megállapítja, hogy „még mindig óriási hátrányban vannak a magyar diákok, a magyar oktatás egésze Romániában”, „kísérteties a folyamatosság a diktatúra és a mai úgymond „szabad” szlovákiai rendszer kisebbségi politikája

között”. (Beke Gy. 1995. 1058) Ezt támasztja alá Szigeti László tanulmánya is, mely szerint a szlovákiai magyar óvodák és általános iskolák még viszonylag kedvező helyzetben vannak, de a középiskolától kezdve a magyar nyelvű iskolahálózat folyamatosan háttérbe szorul, aminek legbeszedesebb pontja az önálló magyar egyetem hiánya. (Szigeti L. 1997. 71-86)

A Szlovéniában meghonosodó kétnyelvű oktatási formát egyre több bírálata éri, de annak megváltoztatásához gyökeres pedagógiai, módszertani szemléletváltásra lenne szükség. Legnagyobb hibájának Varga József azt tartja, hogy „a magyar gyermekek anyanyelvi tudása rohamosan szegényül, az anyanyelvükön történő szakmai gondolkodásra szinte képtelenek, a nemzeti azonosságjegyeik külső és belső alkalmazásigényeinek a szintje egyre kopik, az anyanemzetükhöz szellemileg, lelkileg és érzelmileg kötődő magatartás-értérendszerük tisztázatlan”. (közreadja: dr. Székely András Bertalan: 1997. 130-131)

A vajdasági közoktatással kapcsolatban Gábrityné megjegyzi, hogy a kisebbség csak formailag nyerte el az anyanyelv-használati jogot az általános, a közép- és részben a felsőoktatás területén, de a kritikai állásfoglalásra nincs lehetőség, ezért a kisebbségi értelmiségiek csendes, többévtizedes asszimilációja tovább folytatódik (Gábrityné M. I. 2000. 76) Kárpátalján a magyar nyelvű iskolahálózat kialakulása a hatvanas években vett határozott és pozitív irányú fordulatot, amit Ukrajna függetlenedése tovább erősített. A folyamat dinamikáját az Ungvári Állami Egyetem Magyar Filológia Tanszéke és Hungarológiai Központja mellett a beregszászi Magyar Pedagógiai Főiskola akkreditációja tette teljessé.

Sor került a szomszédos államok iskoláiban használt magyar tankönyvek elemzésére is. Itt is előkerül „a tájnyelvi változatot tükröző vagy standard magyar nyelvű legyen-e a könyv?” vita. Az elemzők szerint túlságosan megnehezíti a nyelvi változatok különbsége a tanulási folyamatot. A kárpátaljai tankönyvekről is megállapítják, hogy „nagyraeszt körmönfontan grammatizáló”, a nyelvi változatokat csak felületesen vagy elméleti szempontból érintő tankönyvek vannak.” (Kovács O. 1997. 201) A Vajdaságban még kedvezőtlenebb a helyzet, mert a történelemtanítás két jellemzője a csökkenő órakeret, illetve a magyar anyanyelvű könyvek hiánya. (Pál T. 1997. 97)

Hasonló problémára hívták fel a figyelmet a moldvai csángókkal kapcsolatban 1997-ben. 2001-ben Hegyeli Attila pedig azt hangsúlyozza, hogy még mindig megoldatlan a moldvai csángók magyar nyelvű oktatása, az eddigi erdélyi oktatási programok pedig nem hozták meg a szükséges eredményt, túl nagy a kulturális különbség a gyerekek között ahhoz, hogy együtt haladva lehetne őket tanítani. (Hegyeli A. 2001. 184-186)

A szomszédos országokban használt tankönyvek történelemszemléletéről megállapítást nyert, hogy ideologizáló szemléletmód jellemzi őket, az adott nép történelmi nagyságát a magyar történelem barbárságával állítják szembe, s felerősítik a sztereotípiákat. Szlovákiában a történelmet meghatározó gazdasági folyamatokat mutatják be igen részletesen, míg például Romániában a művelő-

déstörténeti fejezetek terjedelme nagy. Szilágyi Zsolt megállapítja, hogy „a romániai magyar tannyelvű iskolákban használatos történelemtankönyvek történelemszemlélete teleologikus, amelyben kiemelt szerepet kap a cél-oksági rendszer, s amely a történelem meghatározott irányba haladását sugallja.” (Szilágyi Zs. 1999. 40)

A magyar nyelvű tudomány és felsőoktatás helyzete is nagy szociológiai érdeklődésre számot tartó terület. A határon túli magyar felsőoktatás csak abban az esetben tölti be funkcióját, ha a magyar nyelvű képzés oklevelét, diplomáját elfogadják az adott országban, mint hivatalos felsőfokú végzettséget. Egyes intézmények teljes egészében magyar nyelvűek, léteznek párhuzamosan magyar nyelvű képzést is folytató felsőoktatási intézmények, s fontos szerepet töltenek be a magyar irodalmi és nyelvi, illetve hungarológiai tanszékek is.

A kutatások megállapítják, hogy „a határon túli magyar nyelvű felsőoktatási szférában zajló folyamatok természetesen közel sem függetlenek az európai felsőoktatást jellemző átalakulásoktól. A «felsőoktatás expanziója», a felsőfokú képzésnek az «eltömegesedése», majd «általánossá válása», a felhasználói szféra (a gazdaság) és az oktatás egyre sokrétűbb kapcsolatrendszerének kialakulása, az új képzési formák (elsősorban távoktatás) térhódítása (Ladányi, 1996.) a magán felsőoktatási intézmények megjelenése (különösen Romániában – ld. Papp, 1998 és Erdei Papp, 2001.) stb. ugyan még országonként, régióként jelentősen eltérő mértékben, de már éreztetik hatásukat a kelet-közép-európai térség országaiban is.” (Fábi, 2001, 136)

Amint a felsőoktatás, úgy a magyar tudományosság szempontjából is Magyarország komoly viszonyítási alap, s számos tanulmány is kijelenti, hogy „a magyar tudomány egységes egészet alkot.” (Tárnóczy – Tóth. 1993: 617) A kutatásokból kiderül, hogy a határon túli műhelyek számítanak az anyaországi támogatásra, közös projekteken dolgoznak, s a nemzetközi vérkeringésbe is Magyarországon keresztül látnak esélyt bekapcsolódni. A tudós társadalom szerepe az írókéhoz hasonlóan a határon túli területeken többletfeladatokkal bír, hisz az intézet érdekeinek védelme gyakran nemzetpolitikai kérdéssé válhat, az értelmiség szerepe pedig a szomszédos területeken élő magyarság szempontjából kardinális jelentőségű, mert igen nagy volt az értelmiségi elvándorlás.

Összegzés

Feladatunknak tekintettük a határon túli magyarsággal foglalkozó szociológiai megközelítésű irodalom fő csapásvonalainak bemutatását. A témára vonatkozó releváns szakirodalom gazdagsága nem tette lehetővé, hogy e tanulmány adta keretek között a problématerület minden aspektusára kitérjünk, részletesen tárgyaljuk azokat. Célunk a legfontosabb súlypontok összegyűjtése és ezek elméleti-fogalmi kereteinek tisztázása, valamint néhány – további kutatások alapjául szolgáló – empirikus felmérés eredményeinek bemutatása volt.

A magyarországi kisebbségkutatás intézményesülése a rendszerváltást követően felgyorsult. Létjogosultságot szerzett magának az egyetemek, főiskolák különböző tanszékein, múzeumi, könyvtári, s egyéb civil tudományos műhelyekben. A Magyar Tudományos Akadémia társadalomtudományi intézeteiben több évtizedes múltra tekinthet vissza a kisebbségkutatás, ami új lendületet vett az 1996-ban indult „nemzeti stratégiai kutatási” programmal. A projekt szervezeti alapja az Akadémiai Kisebbségkutató Műhely, a Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézete, illetve az Európa Intézet. A kárpát-medencei magyarság kutatásában fontos szerep jut a határainkon túli tudományos műhelyek önálló, illetve magyarországi partnerekkel közösen végzett munkájának is.

A kisebbségkutatással foglalkozó műhelyek számának bővülése, az aktuálpolitikai kihívások, és a tudományos érdeklődés változatossága eredményezte azt a témagazdagságot, melyet a rendszerváltást követő publikációkban nyomon követhetünk. A rendszerváltás óta eltelt évtizedben ugyanis számos hiánypótló kutatásra sorkerült, amelyek egyre precízebb, aprólékosabb képet nyújtanak a szomszédos országokban élő magyarságról, tehát ma már ismertek léthelyzetük hasonlóságainak illetve különbségeinek fontos tényezői is.

Az 1980-as évek végén, az 1990-es évek elején megjelent írások elsősorban arra keresték a választ, hogy ki a magyar, s a publikációkban a „magyar kisebbség” illetve a „határon túli magyarság” fogalmi kereteinek tisztázása mellett a „menynyi?” dominanciája érvényesült. Tehát a tanulmányok a felvidéki, kárpátaljai, erdélyi és délvidéki területek demográfiai feltérképezését adták, s az asszimiláció valós számadatainak becslésével foglalkoztak. E tanulmányok vizsgálták a kisebbségben élő magyarok és az anyaország kapcsolatát és a második világháborútól folyamatosan erősödő „többségi nemzet” asszimilációs törekvéseinek következményeit (iskolaügy, könyvkiadás, sajtó).

1992-től a határon túli magyarság társadalmi struktúrájának, nyelvi környezetének és nyelvhasználatának leírása jelentette a legfőbb kutatási feladatot. Az évtized elején lezajlott népszámlálások lehetőséget teremtettek az egykori statisztikai nyilvántartásokon alapuló becslések helyett a konkrét adatok feldolgozására is. A demográfiai elemzések mellett megjelenő a nemzeti identitás különböző tényezőiről szóló írások a szociológiában is népszerűvé váltak. A kisebbségi lét helyzetfeltáró leírása is folytatódott (színház, a határon túli tudományosság, stb.).

1995-re a szomszédos országokban élő kutatók és a magyarországi kutatóintézetek együttműködése is kibontakozott, az általuk végzett kutatások gyakran együttműködésben zajlottak, s a tudományos eredmények cseréje, publikálása is természetessé vált. A határon túli kutatóműhelyek kisebb területeket lefedő, regionális vizsgálódásokkal nyertek fontos információkat, míg a nagyobb, összehasonlító kutatásokat finanszírozási gondok miatt magyarországi műhelyekkel együttműködve végezték. Tematikai bővülés is jellemző, az interetnikus kapcsolatok, a kisebbségi önszerveződések és intézmények, valamint a vallás szerepe, az identitás megőrzése és a határon túli magyarok életmódjának vizsgálata is megjelent.

A kilencvenes évek végére előtérbe került a gazdasági folyamatok és a szociális helyzet összefüggéseinek, a foglalkozási szerkezetváltozás, a migráció, a nemzettudat és a kollektív emlékezés komponenseinek értékelése, valamint a határon túli magyarság politikai lehetőségei, szerepvállalása. E kérdések aktualitását fokozza hazánk és a szomszédos országok egy részének közelgő Európai Unió csatlakozása, amely egyben új kihívásokat és lehetőségeket is teremt az országhatárokon átívelő magyar-magyar együttműködéshez.

Felhasznált irodalom és ajánlott bibliográfia

1. A. Gergely András 1999. *Kisebbség a gazdaságban és privatizációs folyamatban*. Kisebbségkutatás 8 (4) 519-532.
2. A. Gergely András 2002a *A totális társadalmi tények mint tér- és identitásmódok*. Kisebbségkutatás 11 (2) 246-352.
3. A. Gergely András 2002b *A „végig nem beszélt” nemzet-képletek*. Regio 13 (4) 23-31.
4. András Károly 1991. *Tények és problémák a magyar kisebbségek egyházi életében*. Regio 2 (3) 13-37.
5. Antal G. László 1989. *A magyar nemzeti kisebbség helyzete Romániában*. Limes 1 (1) 109-151.
6. Árendás Zsuzsanna 2003. *Képek és elképzelések Erdélyről*. Regio 14 (1) 120-128.
7. Bakk Miklós 1999. *Az RMDSZ, mint a romániai magyarság politikai önmeghatározási kísérlete*. Régió 10 (2) 81-117.
8. Bakk Miklós 2002. *A nemzet és a modernitás nyelve*. Regio 13 (4) 33-38.
9. Balassa Julianna 1997. *Jóindulattal kikövezve, avagy a beolvadás anatómiája Dél-Bánát Tükrében*. In Csorba Béla (szerk.) Oktatás és autonómia. A vajdasági magyar oktatás múltja, jelene, jövője. Budapest. Hatodik Síp Alapítvány 1997, 61-66.
10. Bálint Blanka 2002. *Családi háztartások, szociális helyzet – egy erdélyi survey-vizsgálat eredményei*. Kisebbségkutatás 11 (2) 319-325.
11. Bárdi Nándor (szerk.) 1999. *Globalizáció és nemzetépítés*. Budapest. Teleki László Alapítvány
12. Bárdi Nándor – Kántor Zoltán 2000. *Az RMDSZ a romániai kormányban 1996-2000*. Regio 11 (4) 150-186.
13. Bartha Csilla 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései: beszélők és közösségek*. Budapest. Nemzeti Tankönyvkiadó
14. Bartha Elek 1987. *Vallás és etnikum. Adatok a dél-bánsági magyarság identitásához*. Vallási Néprajz 3 (3) 194-217.

15. Bauer Győző 1993. *A szlovákiai magyar tudományos élet*. Magyar Tudomány 38 (5) 626-628.
16. Béger György 1998. *A pinka partján. Az őrvideki/burgenlandi magyarság szociológiai jellemzői*. Limes 11 (1) 7-152.
17. Beke György 1995a *Peremvidékek magyarsága: Horvátország, Szlavónia: Ausztria, Moldova*. Budapest. Szenci Molnár Társaság
18. Beke György 1995b *Van-e még hátrálnunk tovább?* Életünk 33 (12) 1057-1071.
19. Beke György 1997a *Csapdahelyzetek. A Romániai Magyar Népi Szövetség történetéből*. Múltunk 42 (4) 63-163.
20. Beke György 1997b *Védekező anyanyelv. Interjúk, portrék, tanulmányok*. Budapest. Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társaság
21. Beke György 2000. *A hiányzó alapzat. Szolganép lesz-e magyar Erdélyben?* Valóság 43 (3) 29-43.
22. Benedek András 1994. *Kárpátalja története és kultúrtörténete*. Budapest. Bereményi Kiadó
23. Benedek András 1996. *A megmaradás esélyei: Tanulmányok, esszék, kritikák*. Budapest. Hatodik Síp Alapítvány
24. Benedek András 1997. *Az identitástudat úrvessztői -kissé kárpátaljai szemmel*. Kisebbségkutatás 6 (3) 284-298.
25. Beregszászi Anikó 2002. *A kárpátaljai magyarság nyelvhasználati sajátosságai a nyelvtervezés szemszögéből*. Kisebbségkutatás 11 (2) 368-375.
26. Beréti László 1996. *Ötvenes a VMDK*. Akadémiai közlemények. /210. 133-148.
27. Bíró A. Zoltán 1993. *Valami történik: szempontok a romániai magyar elit tagolódásának értelmezéséhez*. Replika 4 (11-12) 52-73.
28. Bíró Á. Zoltán 1995. *Iskola és társadalom*. Iskolakultúra 5 (11-12) 102-105.
29. Bíró Á. Zoltán 1996. *Intézményesülési folyamatok a romániai magyar társadalomban 1989-1995 között*. Társadalmi Szemle 51 (8-9) 111-127.
30. Bíró A. Zoltán 2002. *A regionális identitás szerveződésének új formái*. Kisebbségkutatás. 11 (2) 253-259.
31. Bíró Béla 1995. *A kisebbségpolitika paradoxonai*. Liget 8 (2) 56-65.
32. Bíró László 1991. *Magyarok Jugoszláviában*. História 13 (2-3) 39-41.
33. Bíró Gáspár 1995. *Az identitásválasztás szabadsága*. Budapest. Osiris - Századvég – Pro Minoritate Alapítvány
34. Bíró Zoltán 1999. *Ha jön a média... a média konfliktus teremtő esélyeiről és korlátairól a román – magyar viszony tekintetében*. In: Sárközy Erika (Szerk.) Rendszerváltás és kommunikáció Budapest. Osiris 1999, 48-56.
35. Bodó Barna 1997. *Azonosulás, éltek peremlét*. Kisebbségkutatás 6 (4) 418-444.

36. Bodó Julianna 2002. *Lokális identitás és interetnikus kapcsolatok összefüggései egy esettanulmány kapcsán*. Kisebbségkutatás 11 (2) 400-403.
37. Borbély Anna 2000. *A nyelvmegőrzést és a nyelvcserét befolyásoló demográfiai és társadalmi faktorok*. Valóság 43 (6)
38. Borbély Anna (szerk.) 2000. *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében (a X. élőnyelvi konferencia előadásai)*. Budapest. Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya
39. Boros Ferenc 1992. *A szlovákiai magyarok az elmúlt évtizedek magyar -csehszlovák kapcsolatokban*. Regio 3 (1) 175-182.
40. Bosnyák István 1995. *Jobb ma egy veréb... vajdasági magyar autonómiaformák az illúziók és a realitások között*. Hítel 8 (5) 39-49.
41. Bosnyák István 2002. *Pillantás a délvidéki magyar kulturális civil szervezetek múltjára és jelenére*. Kisebbségkutatás 11 (2) 501-504.
42. Bretter Zoltán 2002. *A közösség meghatározásának nehézségeiről*. Regio 13 (4) 39-51.
43. Cholnoky Győző 1996. *Magyar kultúra -magyar kisebbségek*. Magyar Kisebbség 2 (5) 139-146.
44. Cholnoky Győző 1996. *Magyar-román és cigány-magyar együttélés a Székelyföldön*. Kisebbségkutatás 5 (3) 263-266.
45. Cholnoky Győző 1996. *Az erdélyi magyarok identitástudatának zavarai*. Kisebbségkutatás 5 (2) 135-137.
46. Cholnoky Olga 1999. *Erdélyi magyarok szociálpszichológiai tulajdonságai (Egy felmérés tükrében)*. Kisebbségkutatás 8 (1) 104-108.
47. Csákó Mihály 2001. *Az ezredforduló munkaerőpiaci kihívásai a Kárpát-medencében*. Regio 12 (4) 85-112.
48. Csanády András 1995. *A gazdálkodás paraszti módja és mentalitása a Székelyföldön*. Regio 6 (1-2) 126-136.
49. Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária – Csere Gábor 1998. *Jelentés a Tündérkertből. Romániai magyarok és románok nemzeti identitásminái Erdélyben*. In. Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.) (1998) *Társadalmi Riport Budapest. TÁRKI*
50. Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária 1999. *A nemzeti -etnikai identitás változatlanlansága és átalakulása*. Kisebbségkutatás 8 (4) 499-514.
51. Csepeli György 1996. *Kisebbség és képzelet*. Kritika 34 (5) 14-16.
52. Csepeli György – Örkény Antal 1998. *Nemzetközi összehasonlító szociológiai vizsgálat a nemzeti identitásról*. Szociológiai Szemle 8 (3) 3-37.
53. Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária 2001. *A nemzeti identitás változatlanlansága és átalakulása*. Replika 12 (2) 499-514.

54. Csepeli György – Székelyi Mária – Örkény Antal (szerk.) 1997. *Kisebbszociológiai szöveggyűjtemény egyetemi és főiskolai hallgatók számára*. Budapest. Kisebbszociológiai Tanszék
55. Csepeli György 1999. *Nemzetek egymás tükrében*. Kisebbségkutatás 8 (2) 188-199.
56. Csörgő Zsuzsa 2003. *Etnikai osztódás után: vita többségről-kisebbségről a poszt-kommunista Romániában és Szlovákiában*. Kisebbségkutatás 12 (1)
57. Csernicskó István – Híres Kornélia 2002. *A kárpátaljai magyarok lokális, regionális és nemzeti identitásáról*. Kisebbségkutatás 11(2) 384-388.
58. Csernicskó István – Márku Anita 2002. *Egymás szemében. Kárpátaljai magyar középiskolások véleménye az ukránságról és önmagukról*. Kisebbségkutatás 11 (2) 389-393.
59. Csernicskó István – Váradi Tamás (szerk.) 1996. *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat*. Budapest. Tinta Könyvkiadó és Kiadványszerk.
60. Csernicskó István 2001. *A kárpátaljai magyarok önmagukról és az ukránokról*. Kisebbségkutatás 11 (3) 437-445.
61. Danter Izabella 2002. *A kielepítések 50. évfordulója*. Kisebbségkutatás 11 (2) 497-501.
62. Dányi Dezső 1999a *A szlovákiai magyar szórványság*. Regio 10 (3-4) 161-208.
63. Dányi Dezső 1999b *A szlovákiai szórványmagyarság*. Régió 10 (2) 161-207.
64. Dávid Gyula 1991. *A romániai magyar könyvkiadás két évtizede. Gondolatok egy lexikon szócikk margójára*. Alföld 37 (2) 80-95.
65. Deák Ferenc 1998. *Eszmények és értékek Kárpátalja magyar tannyelvű iskoláiban*. Új Pedagógiai Szemle 48 (7-8) 202-212.
66. Demeter Gyöngyvér 2002. *A vidéki fiatalok munkaerőpiaci helyzete az Alcsík Kistérségben*. Kisebbségkutatás 11 (2) 325-333.
67. Demeter M. Attila 2002. *Nemzet és politika*. Regio 13 (4) 52-57.
68. Demeter Zayzon Mária 2002. *Kisebbségek -közösségek határon innen és túl*. Budapest. BIP
69. Dénes Iván Zoltán 2002. *Önrendelkezés, nemzet, nacionalizmus. Egy értelmezés kontextusai*. Regio 13 (4) 58-78.
70. Sz. Dévai Judit 1996. *Az interetnikus viszonyok tükröződése szlovéniai magyar fiatalok tudatában*. Társadalmi Szemle 51 (6) 61-71.
71. Dolník Erzsébet 1994. *A szlovákiai magyar oktatásügy helyzete*. Régió 5 (4) 28-45.
72. Dolník Erzsébet 1997. *A Sorsunk-iskolák. A magyar anyanyelvű oktatás Szlovákiában*. Magyar Tudomány 42 (4) 423-457.
73. Domonkos László 1992. *Magyarok a délvidéken*. Budapest. Zrínyi Kiadó

74. Éger György 1991. *A burgenlandi magyarság rövid története*. Budapest. Anonymus
75. Éger György 1994. *A határ két oldalán. Az életkörülmények és az életmód azonoságáról az osztrák-magyar határtérségben*. Agrártörténeti Szemle. 36 (1-4) 160-166.
76. Éger György 1997. *A határ, ami elválaszt és összeköt*. Limes 10 (2) 87-116.
77. Egyed Péter 2002. *Nemzet a régiókban és a tudományban*. Regio 13 (4) 79-92.
78. Enyedi György – Tamási Péter 1989. *Kisebbségben – A nemzetiségi kérdés margójára* INFO – Társadalomtudomány 3 (10) 3-9.
79. Enyedi Sándor 1990. *A romániai magyar iskolahálózat 1945-1989 között*. Mozgó Világ 20 (9) 86-95.
80. Erdélyi Sándor 1989. *A romániai magyar kisebbség identitástudatának zavarai*. Limes 1 (1) 101-107.
81. Fábián Ernő 1996. *Az identitás változatai (a székelység minden mástól különböző identitástudatáról)*. Hitel 9 (5) 40-47.
82. Fábián Ernő 1999. *Egyenes beszéd a kapcsolatokról*. Magyar Kisebbség 5 (2-3) 392-397.
83. Fábri György-Horváth Tamás 2001. *Befektetői igények és szakképzettségi realitás a Kárpát-Medencében*. Regio 12 (4) 51-84.
84. Fábri István 2001. *Magyar nyelvű felsőoktatás a Kárpát-medencében*. Regio 12 (4) 132-157.
85. Farkas György 1998. *Nyelvhatárváltozások és etnikai tömbök a Lévai járásban*. Regio 9 (2) 113-130.
86. Farkas Jenő 1996. *Másfél száz esztendő viták. A magyar-román kapcsolatok történetéhez*. Ezredvég 6 (3) 62-65.
87. Fedinec Csilla 2000. *A magyar nyelvű iskolahálózat Kárpátalján*. In.: Gábrityné Molnár Irén – Mirnics Zsuzsa: *Anyanyelvű oktatásunk*. Szabadka 1997, 87-113.
88. Ferenczi Rita 1995. *Anyanyelven az anyanyelvért*. Iskolakultúra 5 (1-2) 34-37.
89. Fleisz János 2002. *A Bihar megyei és nagyvárad magyarság kulturális önszerveződése és civil szervezetei (1989 után)*. Kisebbségkutatás 11 (2) 490-496.
90. Forray R. Katalin 1997. *Multikulturális társadalom, interkulturális nevelés*. Valóság, 40 (12)
91. Fülemile Ágnes 1996. *Történeti idő és emlékezés egy kétnemzetiségű kalotaszegi községben*. Regio 7 (1) 64-76.
92. Gabric Molnár Irén 1992. *A szociológia helyzete a Vajdaságban*. Szociológiai Szemle 2 (2) 145-154.
93. Gábrityné Molnár Irén 1997. *A nemzeti és vallási tudat egybefonódása Délvidéken*. Kisebbségkutatás 8 (3) 284-298.

94. Gábrityné Molnár Irén 2000. *Szellemi élet: elszigeteltség vagy nyitottság?* In.: Gábrityné Molnár Irén – Mirnics Zsuzsa: Vajdasági marasztaló. Szabadka 2000, 69-91.
95. Gábrityné Molnár Irén 2001. *A vajdasági magyar migráció hatása társadalmi szerkezetünkre.* Kisebbségkutatás 11 (3) 402-415.
96. Gábrityné Molnár Irén 2002. *A vajdasági magyarok migrációjának motívumai és hatása a magyarság társadalmi szerkezetére.* Kisebbségkutatás 11 (2) 266-274.
97. Gáll Ernő 1990. *Értelmiség, nemzetiség, erkölcs.* Tiszatáj 44 (11) 67-75.
98. Gáll Ernő 1991. *Gramsci értelmiség-felfogása és az erdélyi magyar írástudók.* Társadalmi Szemle 46 (4) 72-75.
99. Gazda József 2002. *Az Istennel még magyarul beszélgetünk: szórványok a Kárpát-medencében.* Budapest. Püski Kiadó 1-2 kötet
100. Gergely Erzsébet 1995. *A magyartanítás szociológiai háttéréről.* Kétnyelvűség 3 (1) 59-62.
101. Gereben Ferenc – Tomka Miklós 2001. *Vallásosság és nemzettudat. Vizsgálódások Erdélyben.* Budapest. Teleki László Alapítvány. Corvinus Kiadó
102. Gereben Ferenc 1993. *Magyar olvasáskultúra határon innen és túl.* Budapest. Közép-Európa Intézet
103. Gereben Ferenc 1995. *Nemzeti és vallási identitás kisebbségi és többségi helyzetben. Empirikus vizsgálat hat közép-európai ország magyar nemzetiségű lakossága körében.* Protestáns Szemle 4 (3) 197-218.
104. Gereben Ferenc 1996a *Az olvasáskultúra és az identitástudat kapcsolata.* Új Pedagógiai Szemle 46 (3) 82-91.
105. Gereben Ferenc 1996b *Kisebbségi magyar társadalmak értékszemlélete.* Info Társadalomtudomány 10 (39) 47-58.
106. Gereben Ferenc 1996c *Nyelvhasználati rokonok kisebbségi helyzetben.* In Csernicskó István – Váradi Tamás (szerk.) *Kisebbségi magyar nyelvhasználat.* Budapest
107. Gereben Ferenc 1998a *A horvátországi magyarok identitástudata.* Replika 9 (4) 407-419.
108. Gereben Ferenc 1998b *Az anyanyelv az identitástudat szerkezetében.* Regio 9 (2) 95-113.
109. Gereben Ferenc 1999. *Identitás, kultúra, kisebbség.* Budapest. Osiris-MTA Kisebbségkutató Műhely
110. Gereben Ferenc 2002. *A vajdasági magyarok nemzeti identitása.* Kisebbségkutatás 11 (2) 449-459.
111. Gergely András 1996. *Kisebbség-etnikum-regionalizmus.* Budapest. Magyar Tudományos Akadémia Politikatudományi Intézete Etnoregionális Kutatóközpont

112. Gergely András (szerk.) 1997. *Másság–idegenség–elmozdulás*. Budapest. Magyar Tudományos Akadémia Politikatudományi Intézete 1997.
113. Giddens, Anthony 1995. *Szociológia*. Osiris Budapest
114. Gombos Gyula – Kiss Mária Rita 1998. *A kisebbségekből álló társadalom konfliktusai: multikulturális oktatási program*.
115. Gödri Irén 1998. *A romániai magyar értelmiségiek kivándorlásának motivációs háttere és ideológiai vonatkozásai*. *Regio* 9 (3) 75-102.
116. Göncz Lajos 1999. *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Budapest. Osiris. Magyar Tudományos Akadémia Kisebbségkutató Műhely
117. Gráfik Imre (szerk.) 1994. *Tanulmányok a szlovéniai magyarság köréből*. Budapest. Teleki László Alapítvány
118. Gyáni Gábor 1993. *Az asszimiláció fogalma a magyar társadalomtörténetben*. *Valóság* 1993/4
119. Győri-Nagy Sándor – Kelemen Janka (szerk.) 1992. *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében*. 1-2 Kötet. Budapest. Széchényi Társulat
120. Gyurcsik Iván 1996. *A szlovákiai magyar pártok karaktere és genezise*. *Regio* 7 (3) 169-191.
121. Gyurgyik László 1991. *Katolikus magyarok Szlovákiában*. *Regio* 1 (3) 131-140.
122. Gyurgyik László 1992. *Szlovákiai magyarok új népszámlálási adatai*. *Regio* 3 (3) 82-90.
123. Gyurgyik László 1993. *A szlovákiai magyarság a népmozgalmi és népszámlálási adatok tükrében*. *Regio* 3 (4) 71-87.
124. Gyurgyik László 1995. *A szlovákiai magyar család a demográfiai adatok tükrében*. *Valóság* 38 (4) 81-89.
125. Gyurgyik László 1998. *A szlovákiai vegyes-házasságok demográfiai vonatkozásai 1949-től napjainkig*. *Regio* 9 (2) 131-151.
126. Gyurgyik László 2001a *A 2001-es szlovákiai népszámlálás első eredményei*. *Regio* 12 (3) 247-260.
127. Gyurgyik László 2001b *Az asszimiláció szociológiai elméleteinek és operacionalizálásuknak egy lehetséges változata a társadalomtudományi kutatásokban*. In: Bárdi Nándor – Lagzi Gábor (szerk.) *Politika és nemzeti identitás Közép-Európában*. Budapest. Teleki László Alapítvány. 149-162.
128. Gyurgyik László 2001a *Asszimilációs folyamatok a szlovákiai magyarság körében*. *Regio* 13 (1) 121-150.
129. Gyurgyik László 2003. *Az asszimilációs folyamatok vizsgálata – komplex megközelítésben – a szlovákiai magyarság körében*. *Kisebbségkutatás* 12 (2) 10-43.
130. Hadas Miklós 1994. *Határtertség és modernizáció – Mobilitási folyamatok és attitűdök a magyar-szlovák-ukrán hármas határ körzetében*. *Regio* 5 (2) 31-44.

131. Hajnal Virág 2001. „Mint leveleket a vihar” – interetnikus kapcsolatok és helyi identitás egy vajdasági faluban. *Regio* 12 (3) 119-140.
132. Hájós Ferenc 1991. *A szlovéniai magyarok képviselete és önkormányzata*. *Regio* 1 (1) 107-110.
133. Hárs Ágnes 1992. *Munkavállaló külföldiek feketében*. *Mozgó Világ* 22 (3) 80-90.
134. Hegyeli Attila 2001. *A moldvai csángók magyar nyelvi oktatásának szükségességéről*. *Regio* 12 (4) 181-194.
135. Himmler György 2002. *Kulturális önszerveződés, civil szervezetek, helyi sajtó Dél-Szlovákiában*. *Kisebbségkutatás* 11 (2) 487-489.
136. Hódi Sándor 1997a *Helyzetelemzés a vajdasági magyarságról*. *Valóság* 40 (10)
137. Hódi Sándor 1997b *Régiókutatás. Beszámoló egy összehasonlító vizsgálatról*. *Kisebbségkutatás* 6 (2) 133-137.
138. Hódi Sándor 2002. *Nemzeti önkép az ezredfordulón*. *Kisebbségkutatás* 11 (2) 437-444.
139. Inántsý-Pap Elemér 1991. *Identitáspolitiká a magyar diaszpórában*. *Regio* 2 (4) 166-173.
140. Jakó Zsigmond 1993. *A romániai magyar tudományosság helyzetéről, személyi állományáról és kutatási terveiről*. *Magyar Tudomány* 38 (5) 623-626.
141. Juhász József 1996. *Állam-nemzet, nemzetállam, kisebbség. Etnikai határok a volt Jugoszláviában*. *Társadalmi Szemle* 51 (89) 78-87.
142. Kádár Gyula 1992. *A romániai népszámlálás előkészítése és lebonyolítása*. *Regio* 3 (3) 61-73.
143. Kantag-Ódri Ágnes 1998. *A csoportidentitás és a kisebbségi kulturális jogok*. *Régio* 9 (1) 151-169.
144. Kántor Zoltán 2000. *Kisebbségi nemzetépítés. A romániai magyarság, mint nemzetépítő kisebbség*. *Regio* 11 (3) 219-239.
145. Karmacsí Zoltán 2002. *Választási sajtótömörülés Kárpátalján*. *Regio* 13 (4) 247-263.
146. Kartag-Ódri Ágnes 1998. *A csoportidentitás és a kisebbségi kulturális jogok*. *Regio* 9 (1) 151-167.
147. Katona Judit – Viga Gyula (szerk.) 1996. *Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei: az 1995-ben megrendezett konferencia anyaga*. Miskolc: Hermann Ottó Múzeum
148. Keményfi Róbert 1996. *Etnikai térszerkezeti vizsgálatok multietnikus települések néprajzi kutatásában*. *Régio* 7 (4) 120-132.
149. Keményfi Róbert 2002a *Az „etnikai táj” kultúr-nemzeti mítosza*. *Regio* 13 (4) 93-108.

150. Keményfi Róbert 2002b *Az etnicitás fogalma és helye az etnikai térszerkezeti kutatásokban*. Kisebbségkutatás 11 (2) 376-384.
151. Kende Péter 2002. *A későmodern államnemzet*. Regio 13 (4) 109-115.
152. Kéri László – Schlett István 1991. *Románia: magyar(ok) kutyaszorítóban*. Társadalmi Szemle 46 (6) 44-57.
153. Kéri László – Schlett István 1991. *Románia-magyarok (is) kutyaszorítóban*. Társadalmi Szemle 46 (6) 44-57.
154. Keszthelyi Gyula 2000. *Egyház és magyarság*. Budapest. Custos Kiadó
155. Keszthelyi Gyula (szerk.) 1998. *Az egyházak szerepe a magyar kisebbségi közösségek szellemi és gazdasági építésében: nemzetközi konferencia*. Budapest. Codex Print
156. Kis Károly 1997. *A kisebbségek helyzete Közép -Kelet -Európában és Magyarországon*. Tudományos Konferencia Komárom. Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Területi Bizottsága
157. Kiss Gy. Csaba 1990. *Magyarság – határokon kívül és belül. Néhány szempont a határon túli magyarság kutatásához*. Tiszatáj 43 (4) 74-80.
158. Kiss Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Budapest. Nemzeti Tankönyvkiadó
159. Kiss Tamás 2002. *Demokrácia?! – kolozsvári diákok politikai kultúrájának elemei*. Regio 13 (4) 264-295.
160. Klinger Andás 2002. *A nemzetiségi statisztika Európában és Magyarországon*. In: Faragó Tamás (szerk.) (2002) *Szerkezetek, folyamatok, összefüggések: demográfiai szöveggyűjtemény*. Budapest. Új Mandátum 359-385.
161. Kobály József 2000. *A magyarság és Magyarország az ukrán történetírás tükrében*. Regio 11 (2) 109-127.
162. Kocsis Károly – Kocsisné Hodosi Eszter 1992. *Magyarok a határokon túl – a Kárpát-medencében*. Budapest. Tankönyvkiadó
163. Kocsis Károly 1990. *Etnikai változások a mai Szlovákia és a Vajdaság területén a XI. századtól a napjainkig: Az etnikai térszerkezet sajátosságainak átalakulása*. Budapest: ELTE BTK PTI 1990
164. Kocsis Károly 1992. *A határmenti fekvés hatása a magyarországi és horvátországi Baranya kisebbségi településeire*. Regio 3 (1) 153-172.
165. Kocsis Károly 1995. *Közigazgatási változások Szlovákiában*. Regio 6 (4) 29-59.
166. Kocsis Károly 1996. *A magyar etnikai térszerkezet változásai a honfoglalástól napjainkig*. Tér és társadalom 10 (1) 79-94.
167. Kocsis Károly 1997. *Adalékok a Kárpát -medencei magyar nemzeti kisebbségek demográfiai, etnikai, földrajzi helyzetéhez*. Kisebbségkutatás, 6 (1): 5-15.
168. Kontra Miklós (szerk.) 1991. *Tanulmányok a határainkon túli kényszerűségről*. Budapest. Magyarságkutató Intézet

169. Kovács Éva – Misovicz Tibor – Bárdi Nándor 1998. *Politikai attitűdök az erdélyi magyarság körében*. Regio 9 (1) 81-108.
170. Kovács Éva 1998. *Politikai attitűdök az erdélyi magyarság körében. A román-magyar alapszerződés és az RMDSZ koalíciós részvételének megítélése 1997-ben*. Regio 9 (1) 81-109.
171. Kovács Levente 1992. *Látélet a sorvasztásról*. Tiszatáj 45 (8) 88-96.
172. Kovács Miklós 1997. *A kisebbségben élő magyar politikusok hatalmi harcainak logikája*. Valóság 40 (9) 100-106.
173. Kovács Olga 1996. *Közösségkép a kolozsvári sajtóban*. Kisebbségkutatás 5 (3) 304-306.
174. Kovács Olga 1997. *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat*. Kisebbségkutatás 6 (2) 197-201.
175. Körmendi Ferenc 1993. *A tudományos tevékenység a vajdasági magyarság körében*. Magyar Tudomány 38 (5) 633-635.
176. Lábod László 1993. *A határon túli magyarság és a gazdasági együttműködés*. Társadalmi Szemle 48 (11) 67-73.
177. Lágler Péter 1997. *Kórógy – egy kelet-szlavóniai magyar falu és lakói a délszláv háborúban*. Regio 8 (2) 121-162.
178. Lampl Zsuzsanna 2002. *Szociológiai helyzetkép a szlovákiai magyar értelmiség identitásáról*. Kisebbségkutatás 11 (2) 444-448.
179. Lanstyák István – Simon Szabolcs 2002. *A magyar és a szlovák nyelv választása három szlovákiai magyar településen*. Kisebbségkutatás 11 (2) 344-358.
180. Lanstyák István 1994. *Az anyanyelv és a többségi nyelv oktatása a kisebbségi két-nyelvűség körülményei között*. Regio 5 (4) 112-116.
181. Lanstyák István 1999. *Nyelvpolitika a kisebbségek oktatásában*. Fórum, 1 (1) 89-98.
182. Lanstyák István 2000. *A magyar nyelv Szlovákiában*. Budapest. Osiris – Magyar Tudományos Akadémia Kisebbségkutató Műhely
183. Liszka József 1990. *Kultúrák találkozása. Adalékok a magyar-szlovák etnokulturális kapcsolatok ismeretéhez*. Regio 1 (3) 220-230.
184. Losoncz Alpár 2002. *A nemzet, mint értelmezés*. Regio 13 (4) 116-131.
185. Lőrincz D. József 2000. *A társadalomtudományok helyzete Romániában*. 1989 után. Regio 11 (1) 238-248.
186. Lukács János (szerk) 1992. *Nemzetiségi Bibliográfia*. 1990 Budapest. Országos Idegennyelvű Kutatóintézet
187. Magyar-Vincze Enikő 1999. *A kolozsvári egyetem és a romániai magyarság az identitásról*. Replika 10 (37) 57-66.
188. Messel Balázs 1999a *A magyar kisebbség önkormányzati képviselete Jugoszláviában 1990-1998*. Comitatus 9 (5) 44-49.

189. Messel Balázs 1999b *A magyar kisebbség parlamenti képviselete Szlovákiában 1990-1998.* Comitatus 9 (6) 70-75.
190. Miksa Lajos 2000. *Fórum a Kárpát-medence magyar oktatásáért.* Köznevelés 56 (17) 6-7.
191. Mirnics Károly 1991a *A szórvány magyarságtól a szigetmagyarságig.* Létünk 21 (4-5) 244-268.
192. Mirnics károly 1991b *Az asszimiláció hatása a természetes népmozgalmakra.* Régio 2 (4) 142-165.
193. Mirnics Károly 1992. *A népszámlálások és a vajdasági magyarok identitása.* Regio 2 (3) 97-118.
194. Mirnics Károly 1993. *Egy asszimilálódó nemzeti kisebbség jelene és jövője.* VMDK Évkönyve 181-190.
195. Mirnics Károly 1994. *Kétnyelvűség vajdasági vegyes-házasságokban.* Regio 5 (4) 117-127.
196. Mirnics Károly 1995. *A magyarok demográfiai helyzete a Vajdaságban.* Magyar Szemle Új Folyam 4 (5) 546-550.
197. Mirnics Károly 1998. *Asszimiláció: identitások találkozása és ütközése.* Régio 9 (2) 41-64.
198. Mirnics Károly 1999. *A vajdasági magyarok politikai önszerveződése és a magyar politikai pártok egymás közti harca a VMDK megalakulásától 1996-ig.* Regio 10 (2) 117-156.
199. Mirnics Károly 2002. *Menekülő önazonosság-tudat.* Kisebbségkutatás 11 (2) 260-266.
200. Molnár Imre – Tóth Pál Péter 1991. *Az egyházak kisebbségben.* Regio 2 (3) 140-165.
201. Murvai László 2001. *A számok hermeneutikája. A romániai magyar oktatás tíz éve: 1990-2000.*
202. Nádor Orsolya 1998. *A magyar nyelv és a nyelvi gyakorlatok az anyanyelvi oktatás összefüggéseiben.* Régio 9 (1) 49-81.
203. Nagy Attila 1992. *A szomszédság, kisebbség, a határon túli magyarság képe az ifjúsági sajtóban.* Könyvtáros 43 (2) 62-69.
204. Nagy Levente 2001. *A nacionalizmus természetrajza.* Kisebbségkutatás 10 (1) 69-84.
205. Nekerdi László 1992. „Egy szükséges és lehetséges Közép-Kelet-Európa Jegyében?” Forrás 24 (4) 36-43.
206. Neményi Ágnes 1992. *Tallózás a romániai szociológiai szakirodalom 1991-es termésében.* Szociológiai Szemle 2 (2): 139-144.
207. Oláh Lajos – Vetési László 2001. *Magyar egyház, de milyen nyelven?* Kisebbségkutatás 10 (1) 21-32.

208. Oláh Sándor 1995. *Gazdálkodás és társadalmi kapcsolatok egy Kishomoród menti családban*. Regio 6 (2) 170-184.
209. Oláh Sándor 1997. *Cigányok és magyarok egy székely faluban*. Magyar Tudomány 42 (6) 741-749.
210. Oláh Sándor 1999. *A mi munkánknak kicsi az értéke*. Magyar Szemle 8 (3-4) 78-103.
211. Oláh Sándor 2002. *Történeti hagyomány és lokális identitás Székelyszomboron*. Kisebbségkutatás 11 (2) 403-417.
212. Orosz Ildikó 2001. *Anyanyelvi / anyanyelvű oktatás szórványban*. Regio 12 (4) 159-179.
213. Pál Tibor 1997. *Kerekbe zárt történelem*. In: Csorba Béla (szerk.): Oktatás és autonómia. A vajdasági magyar oktatás múltja, jelene, jövője. Budapest. Hatodik Síp Alapítvány. 92-112.
214. Pálffy Zoltán 1997. *Moldvai csángó diákok erdélyi iskolákban*. Regio 8 (3-4) 58-80.
215. Páll Kinga Ágnes 1997. *Alternatívák és félelmek. Magyar és román elképzelések a romániai magyarság helyzetének átértékeléséről*. Budapest. Magyar Tudományos Akadémia Politikatudományi Intézete 1997.
216. Papp György 1993. *A jugoszláviai magyar tudományosság kérdései*. Magyar Tudomány 38 (5) 629-632.
217. Papp Richárd 1997. *Szakadékok és hidak: A magyar és a román egymás mellett élés lehetőségei és stratégiai Hargita megyében*. Budapest. Magyar Tudományos Akadémia Politikatudományi Intézete 1997.
218. Papp Richárd 2001a *Vallásosság és nemzettudat empirikus kutatási lehetőségei a határon túli magyar társadalmakban*. Regio 12 (1) 213-222.
219. Papp Richárd 2001b *Etnikai vallások a vajdaságban?* Kisebbségkutatás 11 (3) 415-437.
220. Papp Richárd 2002a *Kisebbség, kultúra, tradíció városon és falun: életképek a Vajdaságból*. Kisebbségkutatás 11 (2) 505-515.
221. Papp Richárd 2002b *Történelmi egyházak a Vajdaságban: szakrális-etnikus stratégiák*. In Kovács Nóra és Szarka László (szerk.): Tér és terep. Budapest. Akadémia Kiadó 163-195.
222. Papp Z. Attila 2000. *A civil társadalom eszméje a romániai sajtónyilvánosságban 1990 után*. Regio 11 (3) 179-218.
223. Papp Z. Attila 2001. *Törésvonalak és a civil társadalom intézményesülése a romániai helyhatósági választásokon*. In: Bárdi Nándor – Lagzi Gábor (szerk.) Politika és nemzeti identitás Közép-Európában. Budapest. Teleki László Alapítvány 141-148.

224. Papp Z. Attila 2002a *Kisvárosi identitás(ok)* (Egy 1999. március havában végzett szociológiai felmérés adataiból). *Kisebbségkutatás* 11 (2) 304-318.
225. Papp Z. Attila 2002b *Romániai magyar felősktatási politikák?* *Regio* 13 (2) 301-307.
226. Pászka Imre 2003. *Etnikai viszonyok és identitás az EU-ban*. Kézirat, Szeged
227. Pázmándi Zsuzsa 1992. *Az urbanizáció hatása a szlovákiai, illetve vajdasági magyar és német kisebbségek asszimilációjára*. *Regio* 3 (1) 32-47.
228. Pázmány Zsuzsa 1992. *Az urbanizáció hatása a szlovéniai, illetve vajdasági magyar és német kisebbségek asszimilációjára*. *Regio* 2 (1) 32-48.
229. Péntek János 1999. *A megmaradás esélyei: az anyanyelvű oktatás, magyarságtudat Erdélyben*. Budapest. A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága
230. Péntek János 2001. *A kisebbségi identitás dinamikája – más megközelítésben*. *Kisebbségkutatás* 10 (1) 15-20.
231. Péntek János 2002. *A magyar nyelv helyzete Erdélyben*. In: Maróti András – Székely András Bertalan (szerk) (2002) „A nyelv ma néktek menedéktek...”: küzdelem a magyar nyelvért a három régióban. Budapest. Anyanyelvápolók Szövetsége 17-29.
232. Plainer Zsuzsa 2001. *1848 emlékezete egy helyi társadalomban*. Nagyvárad, 1998. március 15. *Regio* 12 (1) 92-110.
233. Pomogáts Béla 1990a *Közép-Európa. Identitás, sorsközösség, integráció*. *Forrás* 32 (11) 78-83.
234. Pomogáts Béla 1990b *Magyarok a szomszédságban*. *Forrás* 32(4) 41-88.
235. Pomogáts Béla 1993. *Kisebbségi magyar polgárosodás – Budapestről nézve*. *Kritika* 31 (4) 30-31.
236. Pomogáts Béla 1994a *Politikai szétagoltság és kulturális közösség. Anyaországai és kisebbségi magyar kultúra*. *Tiszatáj* 48 (12) 57-68.
237. Pomogáts Béla 1994b „Magyar szól románhoz”. *A magyar -román értelmiségi párbeszéd*. *Valóság* 39 (11) 20-32.
238. Pomogáts Béla 1996. *Irodalom és magyarságtudat történelmünkben és a kisebbségi magyar kultúrákban*. *Kisebbségkutatás* 5 (3) 241-248.
239. Pomogáts Béla 1998. *Regionális kultúrák a magyarglóbuszon*. *Kisebbségkutatás* 8 (4) 396- 407.
240. Pomogáts Béla 2002. *Két és fél millió magyar szórványban*. *Kisebbségkutatás* 11 (2) 596-601.
241. Radó Péter 1993. *Magyar nemzetiségi önkormányzat a szlovéniai Mura -vidéken*. *Regio* 3 (3) 68-77.
242. Sándor Anna 1999. *A kisebbségi nyelv sorsa a vegyes-házasságokban*. *Valóság* 42 (8) 87-98.

243. Sándor Klára 1995. *Az élőlányi vizsgálatok és az iskola: a kisebbségi kétnyelvűség*. Régio 5 (4) 121-149.
244. Schlett István 1993. *Kisebbségnevezésben. Beszélgetések és dokumentumok*. Budapest. Kossuth Kiadó
245. Schöpflin György 1996. *Kisebbségek és posztkommunizmus*. Századvég. Új Folyam 3 3-21.
246. Schöpflin György 1998. *Rádió, identitás, hatalom*. Regio 9 (2) 3-32.
247. Sebők László 1990. *Hányan vannak? (Töprengések a romániai magyarok számáról)*. In: Diószegi László – Dippold Péter – Fejős Zoltán: *Varietas Historiae*. Budapest. Országos Széchényi Könyvtár Nyomdája 1990.
248. Sebők László 1991. *Az erdélyi magyarság*. História 13 (2-3) 36-38.
249. Sebők László 1991b *Burgenland*. História 13 (2-3) 41
250. Sebők László 1991c *Adatok a csehszlovákiai magyar kisebbségről*. História 13 (2-3) 32-35.
251. Sebők László 1991d *Kárpátalja*. História 13 (2-3) 35-36.
252. Sebők László 1992a *A horvátországi magyarok a statisztikák tükrében*. Regio 2 (3) 118-135.
253. Sebők László 1992b *A romániai magyarok száma a népszámlálások és az egyéb statisztikák szerint*. Századok 75 (3-4) 382-402.
254. Sebők László 1999. *Szlovákiai új közigazgatása – számokban*. Regio 10 (3-4) 195-207.
255. Sebők László 2002. *A határokon túli magyarság néhány népességszerkezeti jellemzője és perspektívái*. Kisebbségkutatás 11 (2) 237-246.
256. Somos Péter 1990. *Nemzetiségek vizsgálata Szlovákiában*. Regio 1 (1) 166-172.
257. Soós Kálmán 1993. *Magyar tudományos élet Kárpátalján*. Magyar Tudomány, 38 (5) 635-638.
258. Sorbán Angéla – Dobos Ferenc 1998. *Nemzeti jellemvonások az erdélyi magyarság értékrendében*. Limes 10 (4-1) 111-134 Különlenyomat
259. Sorbán Angéla 1999. *Emigrációs potenciál a határon túl élő magyar közösségek körében*. Magyar Kisebbség 5 (2-3) 329-354.
260. Stumpf Benedek 1991. *Kárpátalja*. História 13 (2-3) 35-36.
261. Szabó A. Ferenc 1996. *Egymásba fonódó sorsproblémák*. Magyar Szemle 4 (6) 655-659.
262. Szabó Ildikó 1993. *Kétnyelvűség és nyelvhasználat a Mura-vidéki magyarok körében*. Regio 3 (3) 56-68.
263. Szabó Ildikó 1994. *Szocializációs folyamatok a mura-vidéki magyarok körében*. Regio 4 (1) 128-145.
264. Szakáts Mária 1996. *„Leírások” a társadalmi nyilvánosság számára*. Társadalomkutatás 14 (3-4) 302-307.

265. Szakolcai Árpád 2002. *Nemzet-eredet-mítoszok és otthon-élmény. A probléma.* Regio 13 (4) 147-158.
266. Szarka László 1990. *A kisebbségi kérdés a magyar csehszlovák kapcsolatokban.* Regio 1 (3) 231-245.
267. Szarka László 1991. *Adatok a csehszlovákiai magyar kisebbségről.* História, 13 (2-3) 32-35.
268. Szarka László 1992. *A magyar kisebbségek Magyarország szomszédsági kapcsolataiban.* Regio 2 (1) 57-64.
269. Szarka László 1998. *Kisebbségek, konfliktus-kutatás.* Kisebbségkutatás 8 (3) 272-275.
270. Szarka László 1999. *A közép-európai kisebbségek tipológiai besorolhatósága.* Replika 10 (2) 168-176.
271. Szarka László 2000. *A szlovákiai Magyar Koalíció Pártjának kormányzati szerepvállalásáról.* Regio 11 (4) 122-149.
272. Szarka László 2001a *A városi magyar népesség számának alakulása a Magyarországgal szomszédos országokban (1910-1990).* Kisebbségkutatás 11 (4) 57-68.
273. Szarka László 2001b *Középiskolai reform és kisebbségi kérdés.* Kisebbségkutatás 10 (2) 208-223.
274. Szarka László 2002. *Kisebbségi léhelyzetek térben és időben.* Kisebbségkutatás 11 (2) 234-236.
275. Szász Mónika 1995. *Nyelvérzék és normatudat a Székelyföldön.* Kétnyelvűség 3 (2) 39-50.
276. Székely András Bertalan 1990. *Vallás és egyház a jugoszláviai magyarság életében.* Új Symposion 19 (9-10) 45-53.
277. Székely András Bertalan 1994. *A határon túli magyar művelődés sarkalatos gondjai.* Dimenziók 2 (1) 55-60.
278. Székely András Bertalan 1996. *Magyar-szlovén szellemi és kisebbségi kapcsolatok.* Társadalmi Szemle, 51 (5) 62-68.
279. Székely András Bertalan 1997. *Magyar nemzeti oktatás Szlovéniában.* In: Gábrityné Molnár Irén – Mirnics Zsuzsa: Anyanyelvű oktatásunk. Szabadka 1997. 127-137.
280. Szentannai Ágota 2002. *A Magyarországon tanult fiatalok karrierkövetése.* Regio 12 (4) 113-131.
281. Szilágyi Zsolt 1999. *A romániai magyar tannyelvű iskolák történelemszemlélete.* Valóság 42 (3) 30-41.
282. Szoták Szilvia 2002. *A magyar nyelvű kultúra jelenléte Felsőpulyán.* Kisebbségkutatás 11 (2) 432-437.

283. Tabajdi Csaba 1998. *Az önazonosság labirintusa: a magyar kül- és kisebbségpolitika rendszerváltása*. Budapest. CP Stúdió
284. Tárnóczy Marianna – Tóth Pál Péter 1993. *Magyar tudományosság a környező országokban*. Magyar Tudomány (5) 617-638.
285. Tánczos Vilmos 1998. *Egy különös tanulmány a csángókról*. Regio 9 (3) 181-195.
286. Tátrai Patrik 2003. *Etnikai identitás a magyar-szlovák nyelvhasználatban*. Kisebbségkutatás 12 (1) 44-68.
287. Tolcsvai Nagy Gábor 1991. *Nyelvi közösség és a nyelvi egység – kisebbségben*. Regio 2 (3) 165-178.
288. Tóth Attila 1995. *A közösségi gazdálkodás a Székelyföldön*. Regio 6 (1-2) 145-154.
289. Tóth István 1991. *Szemponatok a kárpátaljai magyar nemzeti kisebbség önszerveződésének történetéhez*. Regio 1 (2) 130-148.
290. Tóth Károly 1999. *Fórum Társadalomtudományi Intézet (a szlovákiai magyar tudományos műhely szervezete, kutatási területei és kiadványai 1989-1999-ben)*. Fórum 1 (1) 143-159.
291. Tóth János 2001. *A Kárpát-medencei magyar kisebbségi kérdés a harmadik évezred küszöbén*. Salgótarján: Nógrád Megyei Társadalomtudományi Intézet Egyesülete, Humanitas Stúdió
292. Tóth Lajos 2002. *A szabadkai magyar nyelvű oktatás a XX. század utolsó évtizedeiben*. Kisebbségkutatás 12 (1) 101-108.
293. Tóth László (szerk). 2000. *A (Cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918-1998*. Budapest. Ister Kiadó
294. Tóth Pál Péter 1989. *Magyarok kisebbségben*. INFO -Társadalomtudomány 1 (10) 17-27.
295. Tóth Pál Péter 1990. *A szomszédos országokban élő magyarság iskolaügye*. Forrás 32 (1) 50-60.
296. Tóth Pál Péter 1991. *Kreativitás és stressz a kisebbségben élő magyarság körében*. Regio 1 (2) 156-167.
297. Túrós Endre 2002. *Magyarok, románok, cigányok Kisbácsban*. Kisebbségkutatás 11 (2) 417-431.
298. Váradai Mónika Mária – Wastl-Walter, Doris – Veider, Friedrich 2002. *A végek csöndje. Határ-narratívák az osztrák-magyar határvidékről*. Regio 13 (2) 85-106.
299. Varga Attila 2002. *Nacionalizmusok a politikai és kulturális nemzet határán*. Regio 13 (4) 194-211.
300. Varga E. Árpád 1991. *Várasiasodás, vándorlás, nemzetiség. Adatok az erdélyi városlakók etnikai arculatában bekövetkező változásokról*. Regio 2 (4) 121-143.

301. Varga E. Árpád 1992. *Az 1992 évi romániai népszámlálás előzetes nemzetiségi adatközlése.* Regio 3 (3) 74-81.
302. Varga E. Árpád 1994. *Az erdélyi magyarság lélekszámáról. Lehet-e hiteles, ami nem pontos? Lehet-e pontos, ami nem hiteles?* Tiszatáj 50 (8) 78-96.
303. Varga E. Árpád 1996a *A családok nemzetiségi és felekezeti összetétele az 1992. évi romániai népszámlálás eredményei alapján.* Regio 7 (3) 81-139.
304. Varga E. Árpád 1996b *A romániai magyarság főbb demográfiai jellemzői az 1992. évi népszámlálás eredményeinek tükrében.* Hitel 9 (3) 68-83.
305. Varga E. Árpád 2002. *Az erdélyi magyarság asszimilációs mérlege a XX. század folyamán.* Regio 13 (1) 170-205.
306. Varga Éva 2000. *Beszédek a határon. A szlovákiai és magyarországi határ menti sajtó 1918-1938 között.* Regio 11 (4) 104-121.
307. Vári András 2002. *Határkerülés: a vállalkozók szomszéd országokhoz fűződő gazdasági kapcsolatai az esztergomi-párkányi térségben.* Regio 14 (2) 51-84.
308. Vécsey Károly 1995. *Cigányok a székelyföldi Parajdon.* Regio 6 (1-2)
309. Végl László 1998. *Civilitás és kisebbség. A kisebbségi civil társadalom, mint az egyén és a közösség modern szintézisének esélye.* Regio 9 (3) 153-179.
310. Vekov Károly 1991. *A romániai magyarság tömbszerveződésének okairól.* Regio 2 (1) 101-102.
311. Veres Valér 1997. *A Kolozs és Kovászna megyei magyarok kisebbségi identitástudatának néhány vonása.* Régió 8 (3-4) 19-58.
312. Veres Valér 2001. *Az erdélyi magyarok és románok közösségi identitása a társadalmi struktúra tükrében.* Szociológiai Szemle 11 (4) 57-87.
313. Veres Valér 2002. *Közösségi identitástudat Erdélyben a társadalmi struktúra tükrében.* Kisebbségkutatás 11 (2) 275-303.
314. Veress Márta 1995. *Időszakos és/vagy permanens nyelvvesztés, mint a kétnyelvűség (ir)reverzibilis jelensége.* Kétnyelvűség 3 (2) 25-38.
315. Vincze Enikő – Magyarai 1995. *A kolozsvári egyetem és a magyar identitáspolitiká.* Replika
316. Weber, Max 1992. *Gazdaság és társadalom.* Közgazdasági és Jogi Kiadó Budapest
317. Zsilák Mihály 1994. *A magyar-szlovák együttélés problémái nyelvi- nyelvhasználati aspektusból.* Kétnyelvűség 2 (1) 4-7.

B 193120

Abstracts

Terézia Nagy

Youth subcultures at the turn of the millennium. Survey of the scientific literature since the change of the regime

In this essay the author looks over the Hungarian scientific literature about youth subcultures and the youth culture that was published since the change of the regime. Primarily it examines the sociological literature, but it also refers to researches and accomplishments of other branches of social sciences regarding the subject, like psychology, cultural anthropology and ethnography. It mentions the approaches of subculture and deviance, as well as the process of integration into subcultures.

The topics include the changing youth in the changing world, the characteristics of the elongated postadolescent period and the passing of free time, thus sports and entertainment. With reference to the latter the essay pans out about the researches on the changing habits of recreation, and on the ones dealing specifically with drug consumption. It highlights the approaches of those subcultures that are organised around lifestyle and value preferences and take notice of the plurality of the youth. In connection to this subject it calls attention to the possibility of research on various festivals, and the different counter world constructions. The author emphasizes the importance of carrying out complex surveys that don't homogenise the youth, and that are as dynamic as their subjects.

Gábor Dániel Nagy

Sociological analyses, main researches, theoretical backgrounds concerning the Jewry of Hungary from 1990 to present day

The aim of this essay is to give a short summary of the researches concerning the Jewry of Hungary in the fields of sociology, historical sociology, social and political history that were carried out by the Hungarian experts on this subject after the change of the regime. Concerning this subject most surveys, – even if oscularly – but certainly rely on historical grounds. It's inevitable, for example, to examine the social and historical context in which the phenomenon appeared and existed to the interpretation of the definition of anti-Semitism. Upon the examination of the phenomenon of assimilation we have to take into account that it generally takes place during a longer process. While we examine the Jewish identity it's inevitable to take the social repercussions of the Holocaust on the individuals' fate and world conception into consideration. Thus during the processing of this subject I took the above factors into account. In this work I tried to keep the sociological approach, and select the most significant and relevant pieces of scientific literature.

Klára Baranyai – Zsuzsa Komáromi

The sexual minority

The essay is about sexual deviance concentrating on gays and lesbians. First we tried to present the history of the sexual deviancies with some foreign and Hungarian researches.

The definition of the problem was changed in every historical and social age. The sexual deviance is defined like a social problem in the civil society. Researching the homosexual and lesbian minorities is a difficult work because these groups are discriminated and they don't want to place on record their sexual difference. Nevertheless the problem has been come into prominence since the AIDS had been spreading. Most Hungarian surveys carried out by László Tóth showed that the people's minds are still not open to the sexual deviancies, however, it has started to change. Some organisations have been founded to fight against bias.

Norbert Szűcs

The sociological bibliography of the Hungarian gypsies

The study deals with the sociological bibliography written between 1990-2002 in Hungarian on the gypsy ethnic minority in Hungary. Here, I present the beginning of the gypsy-researches, the history of research in sociological gypsy-studies, and finally I give the main topics of the sociological researches on the gypsies conducted in the 1990's, just as well the definition of the gypsies, their demographical data, territorial distribution, differences within the gypsy-population their employees and financial situation, their education and the criminology concerning them, prejudices against them. The gypsies are the most disadvantaged ethnic minority in the Hungarian society, they are hit by both, social and cultural disadvantages.

In the 1990's several researches were carried out in order to evaluate the size of the gypsy population living in Hungary. During the conceptualisation a polemic evolved about the definition, among the researchers, that is known as the 'who is a gypsy – a debate' in the sociological literature. According to István Kemény and his colleagues is the percentage of the gypsies in the entire Hungarian population is 4,7%; while according to Iván Szelényi and his colleagues the rate among the population between the ages 20-70 is 3,9% (further 1,2% is uncertain).

On the basis of their native language the Hungarian gypsies can be divided in 3 basic groups: the 'romungros' are Hungarian speakers, (89,5% of the gypsies according to Kemény's research in 1993), the "Beas gypsies" (5,5%) and the 'vlach-gypsies' (4,7%). Among these groups and further subgroups significant differences exist.

The regional distribution of the gypsies differs from the scale which is the Northern and Eastern regions of the country, e. g. in South-Transdanubia their scale within the population is much higher than in other regions. Their segregation is significant, too, on the basis of the type of the settlement as most of them live in underdeveloped small villages and settlements. A number of researchers showed segregation of the gypsies within the settlements in the 1990's. In almost all-Hungarian settlements dealing with gypsy minorities an isolation is visible evidently on ethnic basis.

The socialist economic policy announced an 'entire employment'; the extensive industrialisation was favourable for the social integration of the gypsies, but after the period of transition and with the appearance of a new economical/political system masses of gypsies became unemployed. The roots of this process are based partly on discrimination and partly on the undereducated groups in the gypsy population.

Also, the gypsy pupil's failure at school is a complex problem. It is based not only on their bad social conditions and on their segregation in schools (and apparently in the entire educational system) but also on their linguistic disadvantage just as well as on the unsuitable pedagogic methods and on the prejudice against them.

Judit Nagy – András Varga

The sociological literature of Hungarian minorities abroad after the transition in Hungary

Due to the large number of scientific works concerning Hungarian minorities abroad this selection has two priorities. The goal of the authors was to mention the most important works that summarize the achievements of different researches since the early nineties, and to collect the sociological publications about the Hungarian minorities from Hungarian and foreign scientific workshops presenting them in the bibliography of this essay.

Following the clarification of terms used in sociology of minorities, this study discusses the main tendencies in the changes of the population and demography of Hungarian minorities focusing on components which determine assimilation and the characteristics of interethnic relationships also including relationships between language and identity and the identity preserving role of education.

The authors also summarized the fields of researches and posed questions in chronological order having come to the conclusion that the works in the late eighties – early nineties firstable did the demographical mapping of the Upland, Subcarpathia, Transylvania and Lowland regions, and tried to estimate the real measure of assimilation and its consequences there. By 1995, the cooperation between researchers of neighboring countries and Hungarian researchers had started and the exchange and publication of scientific achievements became natural. By the late nineties researching the connections of economic processes and social status became more important. The importance of these questions is escalated by the nearing EU integration of Hungary and some of its neighbours, which will create new opportunities for Hungarian-Hungarian cooperation in the region.